

РЕКОНСТРУКЦІЯ БІБЛІОТЕКИ ІРИНЕЯ ФАЛЬКІВСЬКОГО ТА АСТРОНОМІЧНІ ВИДАННЯ У НІЙ

Ярослав МАТВІЙШИН

Інститут математики НАН України
Київ 01601, вул.Терещенківська, 3

За окремими записами в різних рукописах українського просвітителя, вченого, церковного і освітнього діяча Івана (у чернецтві Іриней) Якимовича Фальківського (1762-1823) робиться перша спроба реконструкції його бібліотеки. Він комплектував її у декількох країнах, поповнюючи одночасно книгозбірні низки бібліотек в Білорусії та в Україні. Розшифровано його скорочені кількамовні записи назв творів, часто без прізвища автора або без місця чи дати їх видання. Подано біобібліографічні зауваги до історії окремих видань, відомості про маловідомих авторів, видавців та друкарів, а також короткі нотатки щодо змісту тих творів з бібліотеки І.Фальківського, які мають відношення до історії України, астрономії та інших природничих наук. Відзначена діяльність о.Іриней, пов'язана з укладанням каталогів бібліотечних фондів та їх комплектуванням. У зв'язку з цим в науковий обіг введено низку нових імен і фактів, серед яких акцентовано, найперше, ті, що мають відношення до історії української науки. Привернута увага до викладання астрономії, поширення новітніх ідей (зокрема елементів теорії планет, початків небесної механіки та космогонії) та методів практичної астрономії. У зв'язку з цим проаналізована діяльність на ниві астрономії сербо-українського вченого Панаса Стойковича (1775–1832), професора астрономії, фізики та географії Харківського університету, а також низки інших вчених, книги яких потрапили до бібліотеки І.Фальківського.

Ключові слова: Іриней Фальківський, бібліотека, астрономія, каталог, Панас Стойкович, М. Антонівський, В. Зуєв, Я. Рубан, П. Куминський, М. Поповський, У. Дергам, Й. Саський.

З дитячих років Іриней Фальківський (Іван Якимович Фальковський; 1762-1823; далі ІФ) жив в оточенні книг: спочатку з батьківської бібліотеки, згодом з академічної. Про склад батьківської колекції залишилося надзвичайно мало відомостей. Сам ІФ згадує лише декілька рукописних праць свого батька, які він старанно оберігав – віршів («Латинська стара поезія»), у тому числі написаних 1778-79 рр. у Токаї латинською, німецькою та російською мовами, релігійних трактатів, «Повчальних слів та промов» тощо».

Невідомо, наразі, коли ІФ почав комплектувати власну бібліотеку, адже він не залишив детального каталогу своїх книг, як це зробив, напр., Теофан Прокопович, що сучасним дослідникам дало змогу зрозуміти широту зацікавлень останнього. Безперечно, що ще перед від'їздом за кордон, ІФ посідав власні книги, хоча би ті, що йому дісталися з бібліотеки батька, а також підручники, словники та власні рукописні копії творів, які він мав звичку виготовляти з молодих років.

Для відновлення списку книг з власної бібліотеки ІФ користуємо тут з його майже

щоденних записів, що збереглися однак лише за декілька років. У них є відомості про його витрати у ці роки, у т.ч. на придбання книг. Проте, не завжди можна з певністю сказати чи згаданий ним якийсь твір він залишив у власній колекції, чи може він був придбаний ним для передачі одній з бібліотек, якими він опікувався (або для подарунку окремим особам, про що свідчать деякі з його записів). Поки що ми розглядаємо такі книги як умовно належні до його приватної бібліотеки, якщо в самих записах ІФ не вказано протилежне. При цьому ми маємо змогу розширити наші уявлення про світогляд вченого через призму придбаних ним творів та калейдоскоп вподобаних ним авторів. Назви книг подано тут у тому порядку, в якому вони значаться у відповідних рукописах, з повторенням відомостей про них, коли ІФ згадує їх у зв'язку з іншими подіями (напр., багато назв з його книг у смоленський період повторюються у київській). Подальша робота у фондах, зокрема НБУВ, дасть можливість доповнити й уточнити приведені дані і ввести певну класифікацію за темами (додавши назви, скажімо низки богословських видань, більшість з яких тут не взята до уваги, подібно як з медицини, підручної типової довідкової літератури тощо).

ВІДОМОСТІ ПРО СКЛАД БІБЛІОТЕКИ ФАЛЬКІВСЬКОГО В ТОКАЇ

Перед поверненням із закордону, ІФ довелося продати низку слов'яномовних творів, закупивши при цьому видання, які, на його думку, були відсутні у Києві. Частину з них він передав до бібліотеки Києво-Могилянської академії (далі КМА, де протягом 1783-84 рр. він слухав лекції з богослів'я), більшість з яких тепер зберігається в нинішніх Відділах колекцій і стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в Києві (далі НБУВ), а рукописи та твори, переписані від руки, – в Інституті

рукопису (далі ІРНБУВ). Той самий твір, в залежності від того, чи він рукописний, чи надрукований, зберігається у різних Відділах бібліотеки, яка успадкувала давні фонди КМА та її наступниці – Київської Духовної академії (КДА). Цікаво, що в друкованому примірнику «Церковної хронології» ІФ, рукописний варіант якої зберігається в ІРНБУВ, нами виявлено пізніші правки в обчисленнях, зроблені самим автором.

Перші удокументовані, хоч й фрагментарні, відомості про власну бібліотеку ІФ маємо з того часу, коли, після смерті батька, ІФ збирається повертатися до Києва. Йдеться про майже щоденні записи про витрати (та незначні прибутки), скорочено нанесені латинською мовою на невеликих клаптиках паперу (in-8°), які знаходяться зокрема у різних місцях його рукописної «Збірки поезій» (разом з копіями документів та листів, серед яких частина перекреслена). З цих «фінансових» записів можна виснувати про його матеріальне становище, спосіб життя, зацікавлення тощо. Цю традицію запису він деякий час підтримував у Києві, щоправда недовго, а потім у Смоленську.

Після витрат на похорони батька (1779) у нього залишилося «25 гульденів і 40 грейцарів»¹. Довелося поповнювати цю суму заробітками від уроків, які він давав і раніше, та продажею, починаючи від жовтня 1779 р., зайвого одягу², деяких речей та книг. Продавав ІФ переважно релігійні книги слов'янською та російською мовами, які він знову, без труднощів, матиме змогу придбати в Києві, зате, замість них, за придбані гроші, він робить декілька закупок літератури західно-європейськими мовами, які, на його думку, відсутні на його батьківщині. Продавши 10 грудня 1779 р. Біблію слов'янською мовою за 30 флоренів, він був настільки задоволений, що подарував покупцеві ще й литиномовну³. Зате перед ним відкрилася можливість закупити того ж дня декілька недорогих творів

античних класиків, а саме:

Catulus,
Fibulus,
Propertius за 45 kr. /грейцарів/,
Lactantii⁴ ОО. за 1 fl. 15 kr.,
Sallustii ОО. за 15 kr.,
Martialis за 45 kr.,
Eutropii ОО. за 12 kr.,
Justini Hist. l/ibri/ 44 за 30 kr.,
/Justini/ Historiae Philosophicae за 1 fl. 15 kr.,
Lucani Pharsalia⁵ за 24 kr.,
Sannazarius⁶ за 30 kr.,
Gellerti ОО за 7 fl. [2, арк.40зв.].

20 грудня 1779 р. ІФ придбав «chartae duos libros» за 18 флоренів \початкова ціна яких була 46,5\, однак хто автор (чи автори) цих двох книг він не вказує [2, арк.39].

30.12.1779 ним придбана:

De ortu Philosophiae⁷ [...] за 49 kr. [2, арк.40зв.].

31.12.1779 ІФ купив наступні книги:

Ovidie opera omnia 2 fl. 15 kr.,
Ausonii 45 kr.,
Plauti omnia 1 fl. 30 kr.,
Livii omnia 3 fl.,
Nestoris sancti annales 2 fl. 30 kr.,
Logicam et metaphysicam Stork 1 fl. 15 kr.,
Petronium cum priapeia⁸ 45 kr. [2, арк.40зв.].
Наступного 1780 року:

Szaszkij⁹ geographiam за 2 fl. куплено 4.01.1780,

Praeterea Apuleii opera 1 fl. 30 kr. – тоді ж,

Senecae opera 3 fl., куплено 6.01.1780,

Taciti omnia 1 fl. – тоді ж,

Lesebuch über 3 \...\ 2 fl. – тоді ж¹⁰ [2, арк.40зв.]

На початку січня ІФ укладає скорочений список назв десятка латинських книг, до яких він мав відношення (з документа не зрозуміло яке саме) в Угорщині, серед яких твір Вольфа \без уточнення назви\ та «Курс філософії» Баумайстера:

Baumeisteri Philosophia/ (пор. далі №159), а також

Mathesos ?lagoio /B?/ [2, арк.58зв.].

Далі йде продовження попередніх записів з книгами про витрати, починаючи з 7 січня 1780 р., коли ІФ «купив твори

Terentium за 30 kr.,

Lucretium – 1 fl. 42 kr.,

Caesarem Julium – 1 fl. 24 kr.,

Valerium Max. – 45 kr.,

?almam – 2 fl. 15 kr.

Наступного дня було закуплено два підручники з арифметики, а саме:

Arithmeticam binariam 10 kr.,

Robrusion K \...\ 10 kr. [2, арк.59зв.].

На наступних 5 аркушах ІФ закликає уявного читача пізнавати славу історію Сербії та подає короткі відомості про сербський народ¹¹, серед якого, за його словами, йому довелося «проживати майже три роки» і спілкуватися, зокрема, із сербським митрополитом Вікентієм Відаком¹².

З-за кордону ІФ привіз рукописний трактат з кресленнями поч. XVIII ст. про армілярні сфери та про теорію і практику сонячних годинників

De sphaera armillari, de horologis [...] – ІР-НБУВ. – Рук.723/578С. – 200 с. – In-4°,

який він, можливо, використав опосередковано для свого курсу в КМА [1, с.610, 646, прим.19]. Такої ж провенієнції невеликий, але цікавий рукописний фрагмент з історії філософії

Historia Philosophiae [ум. 1779-83] //ІР-НБУВ. – Рук 570/247С. – Арк.254-268. – In-4°,

що охоплює період часу від китайців, халдеїв та персів до Галілея та Ньютона, де подана коротка характеристика низки вчених, у т.ч. астрономів. Геометр та фізик І. Ньютон, за словами автора, «Систему світу пояснив, виходячи з теорії гравітації» [...], «пояснив рух Сонця й планет на основі виведених ним законів», «встановив нові закони в теорії світла і фактично обґрунтував експериментальну фізику [...]» [1, с.627-628, прим 93-94].

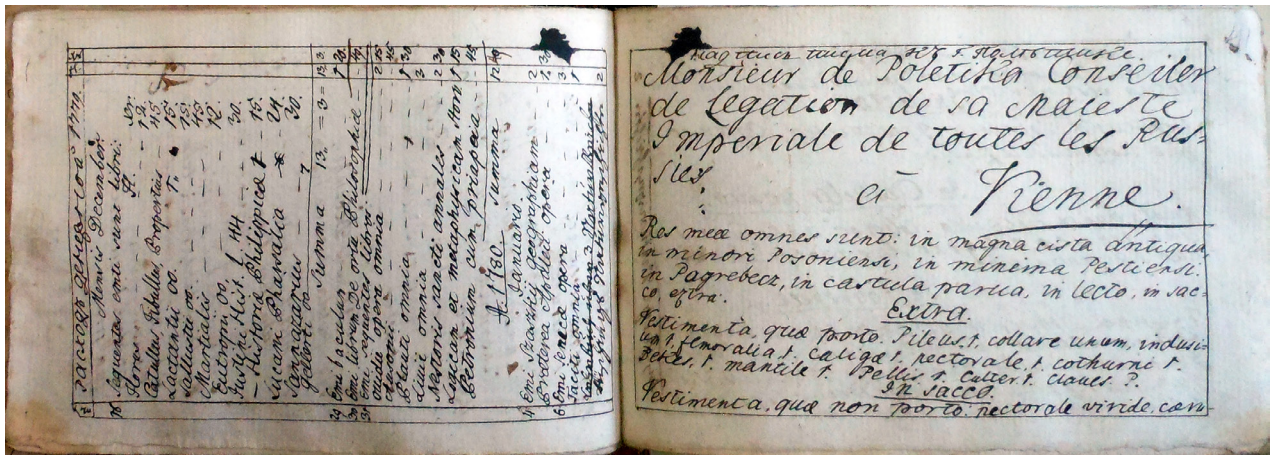

Рис. 1. Запис І.Фальківського про куплені книги у Братиславі (ліворуч). Пресбург бл.1782. Праворуч початок листа Полетиці (ІРНБУВ, спр.699.621С, арк.41зв).

Цей фрагмент з історії філософії переплетений разом з курсом Богослів'я ІФ (ІРНБУВ. – Рук 570/247С) та привезеною звідти ж власною латиномовною рукописною поемою

Lachrymae animae poenitentis (т.с. – Арк. 222зв.–245.– In-4°),

а також з анонімним трактатом

Additamentum ad Physicam \Доповнення до Фізики\ [ум.1779-83] //(т.с. – 246-253зв.– In-4°

(з елементами експериментальної фізики та астрономії, у т.ч. про будову світу, про закони рівноваги у Сонячній системі), який є неначе доповненням до невеликого фрагменту незавершеного рукописного трактату під назвою

Elementa Physicae \Початки Фізики\ [ум.1779-83] //ІРНБУВ. – Рук.725/580С. – Арк. 59-66зв. – In 4°,

написаного на поч. 1780-х рр. також латинською мовою, що переплетений разом з російськомовним рукописом (про який згадується нижче).

Курс застосовної математики ІФ [7, арк.59-66 зв.].

Зміст першого з названих трактатів свідчить про відхід його автора від традиційних схоластичних курсів фізики [1, с.615].

Додамо до цих рукописних праць з часів навчання ІФ за кордоном ще фрагмент з астрономії, який умовно назовемо:

Praecepta astronomica. Астрономічні таблиці і виписки.– ІРНБУВ.– Рук. 728/582С.– С.39-55. \Без назви і без початку\.

Тут вміщено виписки ІФ, правдоподібно, з другого видання (1798) «Астрономічних таблиць де ля Гіра»

Астрономічні таблиці і виписки з книги де ля Гіра. – ІРНБУВ- Рук.728/582С. Збірник рукописів, писаний рукою [умовно 1799-1817] [8],

\...\ Tabulis Astronomicis *De la Hire*, quae editae sunt Parisiis anno 1735. Versio latina (adornata 1798. Oct.15). 2-e ed. – Paris, 1798. (Цит. за ІФ-м).

Доробок де ля Гіра ІФ згодом активно використовував у Києві, копіюючи й аналізуючи велику кількість його таблиць [1, с.610, 651, прим.95], [9], [10]. Цілком ймовірно, що книгу французького вченого він мав у своїй бібліотеці. Те саме можна сказати й про астрономічні та навігаційні таблиці Етена Безу (Bezout; 1730-83) [1, с.628, 651, прим.96]

\Таблиці астрономічні, надруковані у С.–Петербурзі 1791 року в другій частині навігаційних досліджень п. Безу\ (Цит. за ІФ).

Наприкінці XVIII ст. ІФ читає і робить помітки на російському перекладі теологічного трактату єзуїта-антикоперниканця* та непримиренного противника Г. Галілея Роберта Беллярміна¹³:

«Роберта Кардинала Беллярміна о вечном бл(а)ж(е)нстве святых под именами [...]» (1644). – 118 арк. – In 4°. ІРНБУВ. – Рук. 602/253С.

СМОЛЕНСЬКИЙ ПЕРІОД

Наступні записи про свої прибутки та витрати ІФ робив в 1812-16 рр., але вони де що нерегулярні у воєнний час [8, с.77-86].

У березні 1812 р. «[...] Принято / высочайше пожаловано на проезд до Смоленська – 1000 \рублей\ . Расход пред отъездом из Киева. [...] Книг куплено на – 50» \стільки ж витрачено на цукор, вино, махорку та дещо інше\ [...]. «За книги Харьковские – 12 [...], Почтовую карту за 12-50 \...».

У квітні 1812 р.

«Куплено 5 Историй о Смоленске по 2 р.50',

Летопись Датской Истории за 3-50 [8, с.77]; = Лакомб Ж¹⁴. [Краткая летопись Датской истории] //Краткая летопись о северной истории или о государствах Датском, Российском, Шведском, Польском, Пруском, Курландском и проч. \...\ сочиненная г. Лакомбом. Ч.1. – 1794. – XII, [2], 616, [1] с. \переклад Івана Іванова\;

Летопись Турецкую\ . и Срацынскую\ за 2 \р.\;

Лечебник Простонародный – \за\ 2 \р.\ [8, с.77]; =? Енгальчев¹⁵, П.НБ: Простонародный лѣчебник. – 1801, 1808 та ін.

Сокращ. вольф\овой\ Матем\атики\ 2 \т.\ – 5 \р.\; = Вольф Хр¹⁶.: Сокращение первых оснований мафиматики. Т.1-2. – Спб, 1770-71. /переклад і суттєві доповнення Семена Кириловича Котельникова (1723-1806), учня Теофана Прокоповича\ [13, с.342]. *або див. нижче № 59. Сокращение первых Оснований

Математики Христиана Вольфа в 2 томах. – С.Петербург\, 1791 – 2 \р.\ [8, с.128]

Да иных в Семинарии \Смоленской\, всего на 50 рублей,

Анекдоты чувствительные¹⁷ – 1 \р.\ – 30 \к.\ [...]

У травні 1812 р. ІФ заплатив за

«Атлас Росс. 45 карт – 12 рублей [...]; = Атлас¹⁸ Российской Империи, состоящий из 45 карт, изданный во граде святого Петра 1792 г. [СПб.: Тип. И. Сытина, 1792]. / [2], 45 л. карт./

воин\ствующий\ философ¹⁹ – 2 \р.\,

Географический\ Словарь Нов\ого\ Завета. – 2 \р.\ [...]; = Л.Ф.Людоговский²⁰: Географический словарь Нового Завета, содержащий в себе по азбучному порядку описание земель, областей, городов, рек, островов и других географических предметов, находящихся в Новом Завете, с показанием древнего и нынешнего их состояния». – СПб: Синод. типография, 1790. – 102 с., 3 арк. карт.

Достопам. Везув. и Этны – 1 \р.\ [...]; = Достопамятности Везувия и Этны, или, Краткое начертание знаменитѣйших извержений сих огнедышущих жерл от эпохи первого дѣйствия по нынѣшнее время извѣстных. – Москва: Губернская типография А. Рѣшетникова, 1800 – 144 с.

Избранные места из Греч\еских\ . Писателей – 1 \р.\ [...]. [8, с.77]; = Маттеи²¹ Х.Ф.: Избранные места из Греческих писателей, собранные Христианом Фридрихом Маттеи. – Москва: Типогр. Московский университет, 1665.

Устав воинский с Арт\икулами?/ и Проце[ссами] 3 \р.\ -50 \к.\» [...]

ПЕРЕБУВАННЯ В ЯРОСЛАВЛІ

У вересні 1812 р. [...] з «книг в Ярославле купл\ено\

Новейшую Географию²² за 350 коп.

Мнения Нравоучительные Оксенштир

2 ч. 550'' [...]; = Мнения нравоучительные на разные случаи, с правилами и рассуждениями графа \Ю.Т.\ Оксенштирна. Пер. с французского Кудрявцева. 2 части²³. – Москва, 1792 г. – в 4°.

Нума Помпилий 1 \руб.\

Плоды уединения 1 -30 [...]; = Пенн²⁴ У.: Плоды уединения, основанные на рассуждениях и правилах о перемене человеческой жизни. Пер. с английского на нем., а с оного на рос.. – М.: Тип Компании типографической, 1790. – 8°. – 164 с. ?

У жовтні 1812 р. куплено

«[...] Книг в Ярославской\Семинар\ии\ на 25 руб [...].

Еще книг куплено на 5 р 23 коп [...]» [8, с.77]. (тоді ж ІФ заплатив «за починку карманных часов – 5 рублей»; подібних записів є декілька).

У листопаді 1812 р. [8, с.78]

«Расходы в дороге из Ярославля в Смоленск от 24 Ноября по 20 Декабря: в Твери, в Стирице, в Ржеве, в вязем. м\?тре, в Лобкове».

У лютому 1813 р. куплено:

Historia Ecclesiastica/ Spanhemii за 1 /рубль/; = Friderici Spanhemii²⁵: Historia Ecclesiastica a nato Christo ad coeptam superiore Sec. Reformationem. Inseruntur Mutationes insigniores in Republica. – Lugduni Batavorum, 1689 \також 1683 ?\

«28 Октября \1813\ \куплено \ Книг: о революции \на\ 10 р.,

Деяния Людовика\ 16го \за\ 3 \р.\ – 20 \к.\; = Дифирамв²⁶, изображение ужасных деяний французской необузданности, или плачевная кончина царственного мученика Людовика XVI. Сочинил Павел Икоsov²⁷. Во граде Святого Петра. – \СПб\, 1793. 13 стр. 8°.

Глас Московского\ Жителя 1 \р.\ – 10 \к.\; = Реман, О. О.: \ Глас московского жителя. – В октябре месяце 1812 г., вечной славы России²⁸. [Москва: В типографии у С. Селивановского, 23 дек. 1812]. – 16 с.

Анти-Эмилъ форм. 2 \р.\ – 80 \к.\, \ [8, с.80]; = \ Формей²⁹ Ж. А. С.: \ Анти-Эмилъ г.Формея, или Опровержение Руссова образа воспитания и мыслей. – Москва: Унив. тип., у Ридигера и Клаудия, \1797.

Африканские\ пис\ь\ма. 2 р.,

Африканские письма» Бутинь³⁰, 1771 Изгнанные 2 р.,

Историческое\ Известие о пребывании Французов в Москве 2 р.»; = \Шаликов³¹, Петр Иванович:\ Историческое известие о пребывании в Москве французов 1812 года. – Москва: Типография С. Селивановского³², 1813. – 63, [1] с., [1] арк. іл. – 8°.

«[...] 23 Ноября \1813\ \куплено\,

Пространных\ Землеописаний России 6 \примірників\ за 12 р.18 к.; = Гакман³³ И.Ф.: Пространное землеописание Российского государства³⁴. – СПб, 1787. – 428 с.

Арифметик\ Куминского\ 5. за 5 р.; = Куминский³⁵ П.: Арифметика (краткая), служащая к легчайшему обучению юношества, сочиненная Петром Куминским, 2 части. – Москва, 1808 (1812?)³⁶. – 8°.

Атлас \..., ч.1\ Европы \1790 ?\ за 2 р.,

Пасхалий 8 моих \тобто ІФ\ 1 р.92 к [8, с.80]; = Сокращение церковной хронологии, называемой просто наукою о Пасхалии: В пользу обучающагося в Киевской академии духовнаго юношества, / Сочиненное оной же Академии учителем богословии и смешенной математики иеромонахом Иринеем³⁷. Москва: Унив. тип., у Хр. Ридигера и Хр. Клаудия, 1797. – [7], 50 с. – In-8°.

«Книги, купленные в Ярославской³⁸ Семинарии³⁹ 11 Октября\ 1812 .»

«Представление⁴⁰ всеоб. Ист. Шлецер\а\ = Представление всеобщей Истории⁴¹, сочиненное Августом Лудвигом Шлецером, профессором в Геттингге. Перевод с Немецкого⁴². – В Санктпетербурге: При Святейшем Правительствующем Синоде, 1809. – [10], 227, [1] с. – In-8°.

Начертание Естественной Истории; = Зуев, Василий Федорович: Начертание естественной истории⁴³, изданное для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению царствующия императрицы Екатерины Вторыя. Редактор академик Паллас. – Санкт-Петербург: [тип. Ф.И.Брейткопфа], 1786. – [4], 460 с. Або друге видання – 1789 р. та ін. П'яте вид. – 1814 р.

Физику Г.Страхова; = П.И.Страхов: Краткое начертание физики. – Москва, 1810.

Після закінчення Московського університету **Петро Іванович Страхов** (1757 – 12/24.02.1813) отримав (1785) наукове відрядження для удосконалення в галузі літератури та красномовства в університетах Чехії, Моравії, Швейцарії, Австрії, Франції та Німеччини. У Парижі, відвідуючи лекції проф. М.–Ж. Бріссона з теорії газів, він зацікавився фізикою і невдовзі почав читати у рідному університеті курс фізики з елементами експериментальної за підручником⁴⁴ французького вченого, котрий він переклав російською мовою 1801-1802 рр. Виданий ним власний «Короткий начерк фізики» (1810), який саме придбав ІФ, користувався успіхом у навчальних закладах України⁴⁵, де також знали переклади Страхова з художньої та філософської літератури, у т.ч. Бартелемі (Barthelemy-Saint-Hilaire, Jules; 1805-95) та Руссо.

Математическую Географию; = М. Е. Головин: Краткое руководство к Математической Географии и к познанию Небесного шара⁴⁶. Изданное для народных училищ Российской империи. *Книга передруковувалася декілька разів: 1787 (перше вид.), 1790, ... 1824⁴⁷. У передмові **Михайло Євсеевич Головін** (1756-1790) висловлює думку, що у тих класах народних училищ, в яких викладають географію, повинні «знаходитися по одному земному і небесному глобусу (шару), щоб учні, маючи їх перед своїми очима, отримували ґрунтовну уяву (твердое

впечатление) про справжню будову цього світу». Пояснюючи вчителям методику роботи з підручником, він радить подавати елементи астрономії, тобто «пояснення небесної кулі \ глобуса \», «перед закінченням тлумачення генеральних ландкарт». На поч. XVIII ст. математична географія була включена у програму й духовних училищ Російської імперії. Вже у Вступі, подавши означення Математичної географії, в якій «мова йде про вид та величину Землі нашої, яко частини, що займає місце в просторі Світу цього⁴⁸», автор тут декларує, що «Земля, за системою Коперника, визнаною всіма новітніми астрономами за істинну, знаходиться між планетами Венера та Марс і має вигляд кулі, що можна довести». На користь саме цієї системи приведено три аргументи. У подальшому викладі, автор пише про найновішдослідження того часу, опираючись на дані П'єра Бугера (Буге; Bouguér; 1698 – 15.08.1758), якими оперував і ІФ [1, с.619, 648, прим 54] та деякі інші професори КМА: «Земля не є досконалою кулею, а біля полюсів дещо стиснута, а під екватором піднесена. Різниця між поперечником екватора і віссю земною, за вимірюваннями і обчисленнями п. Бугера, становить не більше 10 німецьких миль. Але, так як в географії великої точності не вимагають, то ця різниця вважається за ніщо і Земля приймається за кулю, абсолютно круглою»⁴⁹.

У підручнику подана низка практичних задач астрономічного змісту. Відомості з астрономії подано також у розділі про космографію (підручник з фізики, 1-е вид. 1787 р.).

2 Краткой Пасхалии⁵⁰ Клаудия, 1797.

Йдеться про власний уже згаданий посібник ІФ, надрукований 1797 р. у типографії Хр. Клавдія \ та Хр. Ридигера \: Сокращение церковной хронологии, называемой просто наукою о пасхалии: в пользу обучаю-

щагося в Киевской академии духовнаго юношества / сочиненное оной же Академии учителем богословии и смешенной математики иеромонахом Иринеєм. – М.: В Университетской типографии, у Хр. Ридигера и Хр. Клаудия, 1797. – [7], 50 с.; 8°.

Пасхалия Преосв. Мефодіа; = «Пасхалия церковная, сочиненная преосвященным Мефодієм⁵¹» (1799 – 1800)

Евтропия История; = Евтропия⁵² Сокращение римской истории до времен кесарей Валента и Валентиниана, переведенное с лат. языка Семеном Воронцовым. \2-е изд.\. – Москва, 1779 (1-е вид. М., 1759. – 159 с.)

2 Логика Баумейстеровых; = Христиана Баумайстера Логика с Лат\инского\ перевод\енная\, в Москве, 1807. Див. нижче та [8, с.128]

Instit/utiones Metaph/ysicae/ et Logicae / Jo. Henr./ Winkler/i/. – Petropoli 1810.

Winckler, Johannes Henricus. У Ляйпцігу (Lipsiae; Leipzig) були видані зокрема такі його твори: *Anfangsgruende der Physic* (1754), *Untersuchungen der Natur und Kunst* (1765); *Institutiones philosophiae Wolfianae* (1735), *Institutiones philosophiae universae* (1742; 3-є вид 1762. – 8°). Останні з Логікою та Метафізикою.

ЗНОВУ В СМОЛЕНСЬКУ

Як тільки французький гарнізон покинув Смоленськ, ІФ повернувся туди для виконання своїх обов'язків, зосібна для відновлення бібліотечних фондів. Виявилось, що книги, приховані, не без його наказу, в одному з храмів, збереглися, і що вони належали ... саме йому. Зберігся укладений ним «Реєстр книгам, знайденим на хорах Смоленського Успенського собору 1813 р., Січня 8-го дня⁵³» \...\ [8, с.121-129]. Всього 348 книг мовами латинською, російською, німецькою та грецькою (203 назви), у т.ч. 16 рукописних (in-4°, №33-48 [8, с.122], серед

яких

«34. Месяцеслов⁵⁴ всего лета, писанный в венгрии 1779 года с Месяцесловом Немецким и Упражнениями 1777 года»;

«35. Ежедневные Размышления в 2 томах, в Киеве – 2 \рукописних збірники\;

37. Латынская старая Поезия, писанная родителем моим, с Пиит\ическими\школьними и другими упражн\ениями\⁵⁵. – 1791-99 -1 \рукописний збірник\;

38. S. Theologiae in Ac. Kiov. Perscriptae Tomus 1. 1783 -1

39. Compendium S. Orthod\oxae\ Theologiae⁵⁶ *Theoph. Prokopowicz* 1796-800 -1

40. Сокращения Смешанной Математики⁵⁷. Часть 2^a 1794. -1

41. Беседы из сочинений Св. Иоанна Златоуст\а\ с Церковною Историею Шреппа. 1798. -1

44. Реєстр книг Библиотеки Киево-Никол\аевского\ М\о\н\ас\т\ы\ря, с Календарями рукописными, и Польскими печат\ными с 1804. -1 [8]

45. Географическое описание Киева, и всей его Губернии⁵⁸ 1807. -1

47. Пастырская Богословия, перепис\анная\ Ив .Щуровским 1807 и 1808. -1

48. *Salomonis Neugebaueri Moscovia, etc. темже, и тогдаже -1*. = *Moscovia hoc est, de origine, situ, regionibus, moribus, religione, ac republ. Moscoviae commentarius auctore Salomone Neugebauero*⁵⁹ à Cadano. Accessit tabula Moscoviae geographica. – 1613».

«Книги печатанные в лист» 2 назви \5 книг\ [...] [8, с.121].

«Книги печатанные в 4ть». I. Латинские \8 назв, 14 книг:\

3. *Coelestium corporum accurata explicatio, Jo. Pauli Galuccii. Venetii. 1605*; = *Gallucci, Giovanni Paolo* (1538-1621). *Coelestium corporum, et rerum ab ipsis pendentium accurata explication per instrumenta, rotulas, & figuras, quibus totius Astronomiae ratio, tum contemplantis, tum ad usum, & civilem actionem deductae; et*

187. Die Wichtigkeit der Güte von der Widerbringung aller Stä- ge von Jacob J. Danel, Eisenach, 1748. — 1	18. Атака въ Россіи Личи пертоповъ, С. Петерб., 1793. — 1
188. Der gültigen Herrens Gesetz über die Leutliche Vellen und Thaken Frankf. und Leipzig, 1740. — 1	19. Книжки Регистровъ въ Физик., С. Петерб., 1793. — 1
189. Vertheilender Eintheilung Anderer Theil, Frankf. 1770, in Germanische im Reich der Teutschen, 1773. — 1	20. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
190. Hoch, ein theologisches Gedichte, Bamberg, 1804. — 1	21. Библиотечка въ 2 томахъ, С. Петерб., 1800. — 1
191. David Brühl, Versuch einer Vorlesung zur Föhrung der A. 3. 1799. — 1	22. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
192. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	23. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
193. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	24. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
194. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	25. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
195. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	26. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
196. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	27. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
197. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	28. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
198. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	29. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
199. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	30. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
200. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	31. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
201. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	32. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
202. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	33. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
203. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	34. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
204. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	35. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
205. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	36. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
206. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	37. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
207. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	38. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
208. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	39. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
209. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	40. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
210. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	41. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
211. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	42. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
212. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	43. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
213. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	44. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
214. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	45. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1
215. In Herrn Michaelis gelehrte Abhandlung über die Föhrung der A. 3. 1799. — 1	46. Краткое Рубрикованное въ греческой Периодикъ, С. Петерб., 1793. — 1

Рис. 2. Реестр книг, укладений І. Фальківським у Смоленській семінарії 1812 р. (ІРНБУ, спр. 728.582С, арк. 126-127).

ea, quae sola mente percipi poterant, ante oculos \...\ — Venetiis: Apud Iacobum Antononium Somaschium, 1605. In-4°. — 6 f., 478 p., ill. (у т.ч. сфери земна і небесна, та 50 зоряних карт у трапеціодальній проекції; зодіак, сузір'я).

Раніше цей твір *Галлуччі* з'явився 1603⁶⁰ р., також у Венеції. Це були передруки його праці *Theatrum mundi et temporis*⁶¹, що була опублікована 1588 та 1589⁶² у тому ж видавництві Сомасчіуса. Тексти та ілюстрації всюди співпадають⁶³. Після навчання у Падуанському університеті, де Галлуччі особливо цікавився астрономією, математикою та філософією, він займається все життя викладацькою та науковою роботою у Венеції. В «Академії Однодушних» (*A. degli Unanimi*) Галлуччі знали під іменем «Терпеливий» (*Tolerante*) і на перших порах як укладача астрологічних прогностиків (бл. 1584), автора невеликих просвітницьких брошур для молоді та перекладача, зокрема класичного під-

ручника XIII ст. з оптики, трьох книг загальної оптики Дж. Пекгама (John Peckham; Venetia: gli heredi di G. Varisco, 1593), трьох книг про перспективу⁶⁴ Дж. Кантуаріссе (Giovanni arcivescove Cantuarisse), «Про симетрію людських тіл»⁶⁵ \...\» А. Дюрера (Albrecht Dürer; до якої він додав власну 5-у книгу; 1591, 1594). Він захоплюється астрономічними явищами, роздумує про будову Всесвіту. З-під його пера 1593 р. виходить твір з похвалою «наук про небо» і їх творців, фоліант великого розміру — «*Speculum Uranicum*»⁶⁶, присвячений кардиналу Франческо Маврочено (Mauroceno).

Низка його праць присвячена опису способів побудови і використання інструментів для спостережень та різних типів сонячних годинників, зокрема 1590 р. Галлуччі опублікував у Венеції два таких трактати: перший, під назвою «Про виготовлення і використання нового універсального годинни-

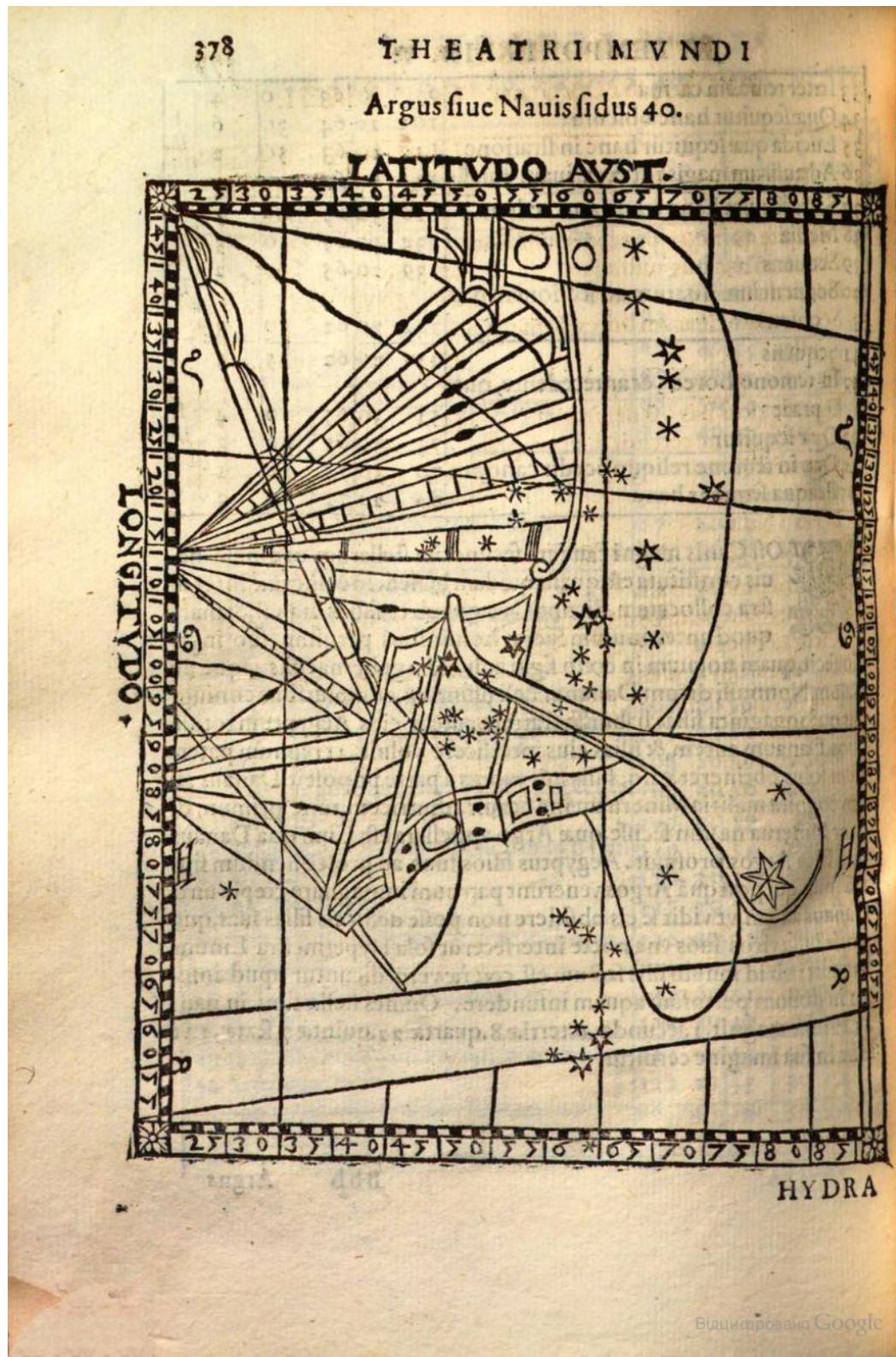

Рис. 3. Дж.Р.Галлуччі (Gallucci 1538-1621). Сузір'я Гідра з його «Coelestium» 1605 року.

ка»⁶⁷, присвяченого папі Сиксту V, що цінував його доробок, а другий – «Про виготовлення і використання нового інструменту \...\, для виготовлення сонячних годинників»⁶⁸. Згодом був надрукований новий опус «Про виготовлення і використання різних інструментів астрономічних та космографічних»⁶⁹, в якому автор подав описи інструментів давніх і тогочасних»⁷⁰.

«4. Philologiae sacrae Salomonis Glassii⁷¹ Tomus 2us incipiens a libro ...,

5. Tractatus Talmudicus de festo novi anni, item: Maimonides, de Synedriis et poenis. – Amstelodami 1695 [8, с.121], \...\

8. *Io. Cluveri*⁷² *Historiarum totius mundi Epitome* 2 T. Amstelodami. 1668. – 2»; = *Johannis Cluveri Historiarum Totius Mundi Epitome, À prima rerum Origine usque ad annum Christi MDCXXX, E sexcentis Authoribus sacris profanisque, ad marginem adscriptis /.../. Accessit per ipsum Authorem continuatio Historiae ad annum MDCXXXIII. nunc aucta usque ad conclusionem pacis inter Anglos & Batavos initiae, anno MDCLXVII. Editio septima multo correctior & emendatior cum uberrimo Indice.* – Amsteladami: Apud Johannem Ravensteinium⁷³, 1668.

Згадавши у передмові (с.7), що «відомий проповідник Аврам навчився в Єгипті арифметики та астрономії» (останню, за його словами, згодом перейняли у Єгиптян також Піфагор, Фалес, Демокріт та інші греки, які поширили її в суміжних країнах), автор, зокрема, описує трагічні події в Європі, що припадали на час чергових затемнень (С.810) або появи комет (с.849), котрі були передбачені астрономами. Окремої уваги в книзі заслуговують описи події (чи лише короткі згадки про них), пов'язаних з Б.Хмельницьким (*Duce Bogdano Chmielnicio*, с.784; *Chimilicius Cosaccorum Dux* (с.828), Тетерею (*Tetera Cosaccorum Dux*, с.873), з козацькими спільниками та недругами із сусідніх держав.

«9. Elementa Matheseos universae Chris-

tiani Wolfii, 5 Tomi. Halae – 5»; = \Christian Freiherr von Wolf:\ *Christiani Wolfii Elementa Matheseos universae*. Ed. nova. Vol.1-5. – Hallae Magdeburgicae, 1730 – 1756.

Відомості з астрономії подано в т.3-5, де розглянуто наступні глави: у т.3 – Оптика, Катоптрика, Діоптрика; Вчення про Сферу та сферична Тригонометрія; Астрономія (с.341-), у т.4 – «Елементи Географії та Гідрографії», Хронологія, Гномоніка, Піротехніка, Архітектура воєнна і цивільна та в т.5 – ґрунтовний бібліографічний огляд «головних творів математичних», включаючи астрономію (с. 3-21) та пояснення деяких термінів, у т.ч. астрономічних. В останньому томі додано також доповнення, методичні вказівки та історичні відомості до кожної з «наук», трактованих у попередніх томах. Напр., в гл.УІІІ знову йдеться «Про Оптику, Діоптрику та Перспективу (с.73-78), у гл.ІХ – «Про Астрономію» (с.79-98), в гл.Х – «Про Хронологію, Географію та Гномоніку» (с.99-108), а в гл.ІХ – «Про вивчення Астрономії» (с.350-388) (з поясненням зокрема планетних систем, законів руху планет, установлених Кеплером на основі «гіпотези Коперника» та вчення Галілея (с.377). Х.Вольф⁷⁴ знайомить читача також з початковими поняттями диференціального та інтегрального числення.

«ІІ. Российские в 4ть [8, с.121]

11-12 \Летописи\

18. Историческое Исследование о местоположении древняго Тмутараканского Княжения. в С.Пет.1760 -1

19. Слова и Речи Феоф\ана\ Прокоповича в 4 томах в С.Пет\ербурге\ 1760 -4 [8, с.121]

28. Книга Историография о Славянах в С.Петербурб. 1722 -1» [8, с.122]. = \Орбини, Мавро⁷⁵:\ «Книга Историография початия имене, славы, и разширения народа славянского, И их Царей и Владетелей под многими именами, и со многими Царствами, Королевствами, и Провинциями. Собрана из

многих книг Исторических, чрез Господина Мавроурбина, Архимандрита Рагужского. \...\ Переведена с итальянского на российский язык и напечатана повелением \...\ Петра Великого \...\ в Санкт-Петербургской Типографии, 1722 года, Августа в 20 день. – 346 с.

«Книги в осьмуху большую и меньшую» [8, с.122]

I. Российские

52 Адрес-календарь на 1810й год в 2 томах в С.Петербург\ печатан\ -2

53. Начальные основания естественной науки Ио. Еркслебена 2 тома в С.Петербург. 1789 -2.» [8, с.122]; = Еркслебен И.Х.: Начальные основания естественной науки. Для употребления при Горном училище. Ч.1-2. Пер.С.П.; Пополнение Г.К.Лихтенберга. 4-е изд. – СПб.: Тип. Горного училища, 1789. – 416, 480с., 7 табл.

Цей німецькомовний посібник, «Anfangsgründe der Naturlehre»⁷⁶ (1768, 1777), професора фізики і ветеринарної медицини (*Tierheilkunde*) в Геттінгенському університеті Йоганна Христіана Еркслебена (Johann Christian Polycarp Erxleben; 1744 – 18.08.1777) користувався успіхом і поза межами батьківщини автора, а після його смерті був три рази перевиданий⁷⁷ математиком, першим німецьким професором експериментальної фізики доби Просвітництва, автором відомих збірок афоризмів Георгом Крістофом Ліхтенбергом (Georg Christoph Lichtenberg; 1742–24.02.1799) з його доповненнями, переважно матеріалами з експериментальної фізики⁷⁸. Обидва вчені були учнями Абрагама Готтгефта Кестнера⁷⁹, у якого вони прослухали його курси математики, натуральної історії та астрономії (між 1763 та 1766 рр.) в Геттінгенському університеті, де, після закінчення студій, Ліхтенберг провадив в обсерваторії астрономічні спостереження (до 1774 р.), читаючи якийсь час в університеті лекції з математики, астрономії та фізики (1770). Бу-

дучи призначеним професором фізики в цьому університеті, він все таки більше уваги почав приділяти дослідам з експериментальної фізики, у т.ч. з електрики. Еркслебен від 1774 р. належав до Наукового товариства в Геттінгені⁸⁰. У тамтешнього видавця Йоганна Крістіана Дітріха (Dieterich; 1722–1800) він перейняв редакцію «Геттінгенських кишенькових календарів» (Göttinger Taschen-Calenders), засновану 1775 р., яку 1777 р. він, у свою чергу, передав Ліхтенбергу. Календарі містили, зокрема, відомості з метеорології та астрономії (фази Місяця, схід й захід Сонця тощо), описи земних («природних») та небесних явищ, а також нових наукових відкриттів.

54. Новейшей всеобщей Географии 3 ч. в 2 томах. Там же \СПб\ 1809. -2; = [Гутри, Уильям:] Новейшая всеобщая география или Описание всех частей света Европы, Азии, Африки и Южной Индии; с историею народов и всех Государств от начала оных до наших времен, с новым прибавлением Российской Географии в нынешнем её состоянии, с описанием Белостокской области и Финляндии, С Российской Историею от начала происхождения Россиян, до дней ныне царствующего Императора Александра I. Издание третье⁸¹. [В 3-х частях]. – СПб: в Медицинской типографии, 1809-1810. 458+229+181 с.

57. Блуменбаха Естеств\енная\ История в 3 томах. С.Пет. 1797 -3. [8, с.122]; = Блюменбах, Иоганн Фридрих: Руководство к естественной истории⁸². Перевод А. Теряева и П. Наумова. – СПб, 1797.

62. Наука права природного, политического\ и пр. С.Петербург. 1800 -1

Стройновский⁸³ И.: Наука права природного, политического, государственного хозяйства и права народов. Классическое соч. г. виленского еп. Иеронима Стршменъ-Стройновского \...\ . Перевел с польского по четвертому варшавскому изданию 1805 года и по самоличному исправлению с сочинителем⁸⁴ В. Анастасевич⁸⁵. В 4-х частях, в одном пере-

плете. – СПб., в Медицинской типографии, 1808 \1809?\.

Єронім Бенедикт Стройновський навчав у піарських школах, зокрема в Золочеві (1772), математику, логіку та метафізику, а також право, у т.ч. у варшавському Collegium Nobilium (1774–80), де він почав⁸⁶ збирати матеріали для підручника «*Nauka Prawa Przyrodzonego, Politycznego, Ekonomiki Politycznej i Prawa Narodów*» (російський переклад числиться у списку ІФ), був виданий три рази у Вільно (1785, 1791 та 1805\скорочене вид.\) та два рази у Варшаві (1805). Беручи до уваги, що ІФ, разом з братом, навчався два роки (1775–77) в піарських закладах, спочатку в Токайській гімназії, а згодом (після смерті брата, уже сам) у Пештському колегіумі, можна припустити, що до творчості піара Стройновського він повинен був мати певну зацікавленість.

Від 1781 р. з перервою (зосібна у зв'язку з поїздкою в Італію⁸⁷ \1787–88\, участю в роботі Комісії Едукаційної народової \1789\ і Чотирирічного Сейму \1791–\, а також з причини секуляризації й призначення його київським каноніком), Стройновський, на запрошення М.Почобута, викладав у Головні школі Великого Князівства Литовського (як тоді називали Віленську академію чи університет), якій підпорядковувався зокрема Кременецький ліцей). У ній його обирають 1799 р. ректором (до 1806 р.) на місце астронома Почобута. Разом з останнім він продовжує клопотати у справі запрошення до Вільна з Головної Коронної школи проф. астрономії та математика Яна Снядецького, учня паризького астронома і математика Кузена (J.A.Coussine). Це їм удалося здійснити за допомогою А.Чарториського лише⁸⁸ в 1806 р. На той час І.Стройновського назначають коадютором на єпископа луцько-житомирського (у сан єпископа віленського, якому підпорядковувалася низка українських парафій, він був висвячений 19.01.1808). Щодо Я.Снядецького, то,

Рис. 4. Єронім Стройновський (1752–1815; художник Ю. Пешка) – правник, економіст і релігійний діяч з Каменеччини. 1772 р. викладав математику в Золочівській піарській школі. 1799–1806 рр. – ректор Гол. Школи у Вільно після астронома М.Почобута, з яким він запросив астронома Я.Снядецького до Вільно. І. Фальківський придбав його книгу «Наука права природного, политического, государственного хозяйства и права народов» (1805).

прибувши у Вільно і посівши згодом посаду ректора (1807–1815), він сумлінно опікувався волинськими школами, продовжував вести астрономічні спостереження, результатами яких ділився з астрономами інших країн⁸⁹. Головна школа Великого Князівства Литовського, де вчилася значна кількість вихідців з України, від 1783 р. ділилася на два колегіума, а саме фізичний, де вищу математику викладав Францішек Нарвойш та моральний, де «право натуральне та народів» читав І.Стройновський. При Головні школі функціонувала астрономічна обсерваторія⁹⁰, ди-

ректором якої був Мартин Почобут⁹¹ (Марцін Пачобут-Адлянїккі; Martynas Počobutas-Odlianickis; Marcin Poczobutt-Odlianicki; 1728 – 20.02.1810) до 1797 р., часу, коли він передав завідування нею Я.Снядецькому, щоб мати більше часу для наукової роботи і спостережень в обсерваторії.

68. Истина Религии. Часть 2я \Москва\ 1785. /Запис перекреслено, а справа дописано: «сожжена 26 фев.1813»/. = Истина религии, в двух частях, из которых в первой доказывается истина религии вообще против неверия вольнодумцев и натуралистов, а во второй утверждается истина христианской религии, следуя Священному Писанию против неверия натуралистов. 2 части. Перевод с немецкого. – Москва, 1785. – 8°.

69. Гейнекция Умствен\ная\ и Нравоуч\ительная\ Философия Моск\ва\ \1\766 1 \ справа дописано, що цю книгу ІФ подарував о. Рект\ору/ Павлу Собо\ту\.. = Гейнекций⁹² И.Г.: Основание умственной и нравоучительной философии с сокращенною историею философическою. Сочиненныя Иоанном Готтлобом Гейнекцием, тайным советником е.в. короля прусскаго, публичным и ординарным прав и философии в Фридрицианской академии профессором; И с латинскаго языка на российской переведенныя [Ильей Федоровым]. – Москва: Печ. при Имп. Моск. унте, 1766. – [8], 390, [2] с.; 8°. Назва в оригіналі: *Heineccius Jo.G.: Elementa philosophiae rationalis et moralis, quibus praemissa historia philosophica.* – Amsterdam 1728. *Цей посібник був менш поширений в Україні, ніж подібна праця Баумайстера, що її переклав і видав 1782 р. у Москві⁹³ Дмитро Синьківський⁹⁴ під назвою «Нравоучительная философия».

71. Ручная Книга Лейбмед. Прусско-го Тедена. Москва 1794 -1. \праворуч дописано рукою ІФ, що цю книгу він подарував Г.Пискареву\.. = Теден, Иоганн Христиан Антон (1714–1797): Ручная книга лейб-медика прусскаго Тедена, в пользу легкаго и вернаго

врачевания самых опасных наружных болезней, с присовокуплением нужных чертежей и новоизобретенных к тому способов чрез опыты и наблюдения самоточнейшия. Переведено с немецкаго Иваном Вороновым. Иждивением Т. Полежаева. Ч. 1–2. – Москва: тип. Селивановского и товар., 1796. 8°. Ч.1. – [2], IV, [4], 284 с.; Ч.2. – [2], 1–99, 89, 92, 102–240, [4] с., 3 арк. іл. Інше вид., а саме те, що значиться у списку ІФ: Ручная книга лейб-медика прусскаго Тедена\...\.. – М.: Сенатская Типография, у В. Окорокова, 1794-1796. – 8°. Ч.1. – 1794.

72. Всеобщее Землеописание⁹⁵ в 2 частях, С.Пет. 1795 и \17\98 -2; = Гакман, Иоганн Федорович; Яковкин, Илья Федорович⁹⁶: \Всеобщее Землеописание/ Изданное для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению царствующия императрицы Екатерины Вторыя. \Ч.1-2\.. 2-е тиснение. – СПб.: \тип. Вильковского\, 1795-1798. – Ч.1: Европа / [Пер. М.Матинский]. – 1795. – [7], 328 с., 3000 примірників. НБУВ: [6], 328, 68, [6], 364 с., 8°. Див. наступний № 73.

73. Атлас к всеоб\щему\ землеописанию в 22 картах, С.Пет.1808 -1; = Гакман, Иоганн Фридрих: Атлас⁹⁷, изданный ко Всеобщему землеописанию для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению. – СПб., 1808. – 8°.

Атлас, отже, призначався для першої частини підручника І.Ф.Гакмана «Всеобщее землеописание» (СПб., 1804; пор № 72). Над ним працювали: картограф Головного Правління Училищ Петро Осипович Шелехов (1741-1804), що користав порадами Федора Івановича Янковича де Мірієво (1741-1814); педагог Михайло Олексійович Матинський та гравери Кирило Фролович Фролов /з Депо карт/, Дементій Сергеев, Єфим Худяков та Євграф Кузнецов.

74. Ум без разума беда С.Пет. 1806. с нем\ецким\ Петерб\ургским/ Календарем на 1809⁹⁸

год -1; = Салтыков, Борис Михайлович⁹⁸: Доказательство тому, что ум без разума беда» (СПб., 1806). У конволюті з :

St. Petersburger Kalender⁹⁹ für das Jahr 1809.

85. Таблицы умножения, от 1 простирающееся до 100, 15 экземпляров в Москве 1805 -1.

87. История Губ/ернского/ города Смоленска, соч. Н.Мурз\акевича Д.Н.! 4 книги. См\оленск\ \1\804-4. = Мурзакевич Д.Н.: История Губернского города Смоленска. От древнейших времен до 1804 года. – Смоленск: \тип.\ При Губернском Правлении, 1804, 307 с.

88. Руководство к Гражд\анской/ Архитектуре, 2 экзempl\яра\ . С.П./1/789. -2; = «Краткое Руководство к Гражданской Архитектуре или Зодчеству, изданное для Народных училищ. – СПб., 1789. /«Издание с приложением чертежей»/

90. Опыт о Человеке Г.Попе. в Москве 1802; = Опыт о человеке господина По\у\пе. Пер. Н.Н.Поповского. – Москва, 1757 (1-е вид.), \...\ Москва, 1802 (4-е вид).

Мова йде про переклад, виконаний Миколою Микитовичем Поповським, поеми «Досвід \Проба\ про людину»¹⁰⁰ відомого представника англійського класицизму, поета-філософа і реформатора англійської віршованої просодії, Олександра Поупа (Alexander Pope; 1688 -30.05.1744). Поета¹⁰¹, крім звинувачення в римуванні чужих ідей, запідозрили у «відступництві від чистоти віри». Не дивно, що подібні звинувачення випали на долю і його перекладача¹⁰², Миколи Микитовича Поповського (бл.1730–60), поета-просвітителя, засновника газети «Московские ведомости» (1756), тлумача¹⁰³ і філософа-деїста¹⁰⁴, учня Ломоносова, за поданням якого його обрали проф. красномовства на філософському факультеті Московського університету. Перед філософією Поповський сформулював задачу піз-

нання навколишньої природи на Землі та дослідження інших світів на базі оволодіння всіма природничими науками. Адже, за його переконанням «арифметика, геометрія, механіка, фізика, астрономія та ін. науки є «дітьми» філософії, а вона – їх «матір'ю», а це прямий вплив англійського просвітителя О.Поупа¹⁰⁵. Філософія, за переконанням обидвох, повинна ставити перед вченими завдання пізнавати, перш за все, закони природи, не забуваючи про відкриття нових можливостей влаштування щастя і благополуччя людей. Це була спроба побудови філософії оптимізму. Поповський, – можливо за порадою Ломоносова, якого, як думає Н.Д.Кочеткова¹⁰⁶, могла привернути ідея обґрунтування геліоцентризму, – почав працювати над перекладом¹⁰⁷ поеми Поупа «Досвід про людину» ще 1753, бо 3 серпня цього року Ломоносов уже представив І.І.Шувалову її першу частину, а 28.03.1754 переклад «всіх віршів По\у\пісвих»¹⁰⁸ було надіслано президентові Академії К.Г.Розумовському. Останній схвалив переклад, але церковна цензура публікацію не дозволила, не дивлячись на наполягання Шувалова. Нарешті, архієпископ Амвросій Зертис-Каменський замінив «неудодні» місця, власними віршами, що не сподобалося перекладачу. Вірші Амвросія у виданні 1757 р. були виділені більшим шрифтом, що викликало глузування над Синодом, як згадує про це Д. Фонвізін, учень Поповського, покликаючись на розповідь Г.М.Теплова¹⁰⁹

91. Мои посещения кладбища. В С.Петерб. 1809 -1; = Мальгин¹¹⁰, Тимофей Семенович: Мои посещения кладбища. – Санкт-Петербург: При Императорской Академии Наук, 1809. – 284 с. – 8°.

92. Краткая всеобщ. История Иерон. Фрейера. В Моск. 1769 -1; = Иеронима Фрейера¹¹¹ Краткая всеобщая история, с продолжением оной \...\ . – Москва: Моск. университет, 1769.

Було здійснено декілька німецькомовних перевидань цього підручника¹¹², так само як і його посібника з географії¹¹³. В останньому Фрайер (Фрейер) доповнює низку відомостей з історії, у т.ч. про «Малу Татарию»¹¹⁴ та «Країну Козаків», відводячи кожній з них окремі параграфи¹¹⁵. Інші частини тогочасної України розглянуто у розділах про Польщу¹¹⁶ (с.233-) та Росію. Порівняно з деякими італійськими та французькими авторами, що, знаходячись під впливом постійної польської пропаганди, часто аж занадто підкреслювали різні, здебільшого надумані, плітки про козаків-розбійників, Фраєр тільки в одному місці, згадує про їх схильність «до грабування» (до речі, в тій чи іншій мірі властива всім арміям Європи і всіх часів після захоплення ними території супротивника)¹¹⁷.

93. С.Петербургские Месяцесловы на 1799. 1800. 1801 и 1802й годы. -1

95. Сокращение Пасхалии¹¹⁸ Киевской в Москве. 1797. -1 [8, с.123]

96. Военная Архитектура Российская, без заглавия, с Латинскою Гражданскою\ Архитектурою, печ. в Будапеште\ 1779. -1. =? Иог. Фридерика Вейдлера Военная Архитектура, или фортификация. С латинского языка переведено Дмитрием Аничковым¹¹⁹. - \Москва: тип. Моск. университета, 1766. - 56 с., 8 вкл. арк. грав., 8°.

98. Краткого Землеописания России¹²⁰ 3 экз. С.Петерб. 1789 [8, с.123]

103. Голберговой Универсальной\ Истории 4 экзempl. С.П. 1797 -4 [8, с.124] = Лудовика Голберга¹²¹ Сокращение универсальной истории: Сочиненное вопросами и ответами. С латинского¹²² языка переведено Академии наук переводчиком Иваном Барковым. - Санктпетербург: при Имп. Академии наук, 1797.

106. вольтерянцы, 8 первых частей в 4 томах. Москва 1805 и \1806. -4 = Баррюель\ А.: Вольтерянцы, или история о Якобинцах, открывающая все противухристианские

злоумышления и тайнства Массонских лож, имеющих влияние на все Европейские Державы, сочинение Г. Баррюеля, перевод с французского Г. Домогатского. 12 частей¹²³. - Москва, 1806 \1805? - 1809. - 12°.

Твір написаний у дусі ІФ, бо автор звинувачує масонів та ілюміністів, які, за його думкою, спричинили Французьку революцію. У цьому він мав немало послідовників, як, напр., Gary Allen, Jan Udo Holey, David Icke. Баррюель переклав «астрономічну» поему¹²⁴ сербсько-італійського астронома, геодезиста, оптика, математика та філософа абата *Руджера Йосипа Бошковича* (Рудер Јосип Бошковић, Ruđer Josip Bošković; 1711 – 13.02.1787), за проектом і під керівництвом якого була збудована (1770-72) обсерваторія Брера (Мілан). Його численні праці з астрономії та оптики причетні до наукової слави й Франції, де він виконував функції «директора оптичної справи при морському флоті» (1773 – 82). У передмові¹²⁵ перекладач високо оцінив як саму поему, так і її автора: «Щоб дати про Поему про Затемнення вірно і точно уявлення, досить сказати б, що цей Твір є сам Ньютон¹²⁶ устами Вергілія, або ж справжня Фізика, а особливо Астрономія, прикрашена всіма принадами Поезії, і подана в межах досяжності кожного»¹²⁷. Бошкович сміло вводить у свій поетичний твір, як це колись робив, напр., Лукрецій, астрономічні терміни (зодіак, небесний екватор, екліптика та ін.), намагається спопуляризувати фізичні закони, що діють у Всесвіті, подає елементарні віомості про деякі планети, сузір'я та зорі (й властивості світла, що вони випромінюють), знаходячи завжди аналогії у міфології, тодішній суспільно-політичній ситуації та в придворному житті французької столиці. «Бажаючи пізнати різні затемнення Сонця і Місяця, поглибити їх таємні причини, першою з ваших турбот, – закликає автор, – буде оволодіння досконалими знаннями (une connaissance parfaite) про цю область неба, вивчити положен-

ня небесних тіл і їх рух»¹²⁸.

107. Записки о Якобинцах. Ч.3.4.5.6 в 2 томах Москв\а\ 1806 \1\807 -2; = Бар\р\юель \А\.: Записки о якобинцах¹²⁹, открывающая все противохристианские злоумышления и таинства масонских лож, имеющих влияние на все европейские державы; сочинение Г. Бар\р\юела. Пер. с французского. 6 частей. – Москва, 1806-1807. – в 12°.

108. \2\ Lectiones Latinae Mellmann¹³⁰ Rectoris, ibid.\ Москва,\ 1789. и

\3\ Начальные Правила Нем\ецкого\ Языка Матв. Гаврилова¹³¹ там же 1790 -1 \1\ Правила Пиит\ические\ Андрея Байбакова. Москва 1774. = «Правила піітическія в пользу юношества \...\» (1774)¹³².

Це одна з найвизначніших праць **Андрія Дмитровича Байбакова**¹³³, яка майже пів століття використовувалася як підручник для духовних закладів імперії. З 1774 по 1836 р. було здійснено 11 видань. Серед використаних там зразків є фрагменти з Теофана Прокоповича. Власні вірші Байбаков помістив також у виданому ним «Християнському календарі» 1784 р. Прихильник Вольфа, Байбаков у творі «Евгеонит, или Созерцание в натуре видимых Божиих дел» (1782), що нагадує твір Фонтенеля про множинність світів, посилається на Коперника, Ньютона, Л.Ейлера, Г.-В.Крафта. 1794 р. він видає у Києві компілятивну «Грамматику, руководствующую к познанию Славено-российского языка», в якій використав зокрема елементи з «Граматики» Мелетія Смотрицького (за вид. 1648 р.), як також рукописну Іоанна Сидоровського. Одним з його протекторів¹³⁴ був Олександр Андрійович Безбородько (1747-99), секретар Катерини II, за ініціативою якого 1796 р. Павло I видав указ «про відновлення на Україні порядків колишньої Гетьманщини».

109. Стихотворений¹³⁵ Мих\аила\ Ломоносова. Книга 1я. С.Пет\ербурґ\ 1751. -1 [8, с.124]

113. Краткое Руководство к Геометрии. С.Петербург. 1796 -1; = Головин¹³⁶, Михаил Евсевьевич: Краткое руководство к геометрии. Издано для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению царствующия императрицы Екатерины Второя. 3-м тиснением. – СПб.: Издание Комиссии об учреждении народных училищ \Тип. Брункова\, 1796. – [8], 200 с., 6 арк. рис.; 8°. Тираж 3000 прим. *Перше вид. – 1786 р, а друге – 1789 pp.; обидва також у СПб.

На початку посібника автор напутчує вчителя, що «...училище забезпечене повинно бути \...\ знаряддями, як-то астролябією, компасом та іншим \...\», з якими «вчитель у літній час має виходити на поле, і там ділом показувати розв'язання практичних задач», навчати користуватися зокрема «кутоміром з діоптріями». У його «Краткому Руководству к Физике»¹³⁷, в главі «Про будову світу», геліоцентрична теорія викладена як наукова істина, а не як гіпотеза, зручна для астрономів. У ньому є матеріали про нові відкриття в науці, зокрема окремий параграф присвячено планеті Уран, порівняно недавно відкритій В.Гершелем. Головіну належать також «Краткое руководство к математической географии и к познанию небесного шара»¹³⁸ \...\», «Плоская и сферическая тригонометрия»¹³⁹ (1789), переклади низки творів, зокрібно з французької: «Сокращение астрономии или звездозакония»¹⁴⁰ Ж.Лялянда та «Полное умозрение строения и вождения кораблей»¹⁴¹ Л.Ейлера.

121. Кратк\ое\ Руководство к Физике. 2 экзempl. С.Петербург. 1787 -2; = \Эберт, Иоганн Якоб\ Краткое руководство¹⁴² к физике для употребления в народных училищах Российской империи, изданное по высочайшему повелению \...\ Екатерины Второй. – СПб., 1787. – [6], 141с., 3 арк. рис.; 8°.

123. Арифметика Куминского¹⁴³, в 2 ч. в 1 томе Моск\ва\ \1808\ -1 [8, с.124]

«2. Книги Латинские.

137. Jac. Bruckeri Instit. Historiae Philosophiae. 2 tomi Lips. 1756 -2; = *Jac. Bruckeri Institutiones historiae philosophicae*. T.1-2. – Lipsiae, 1756.

Цей твір німецького богослова і історика філософії Й.Я.Брукера¹⁴⁴ є перевиданням скороченої (1747) ґрунтовної *Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta* (Lipsiae, 1741-44 та 1766/67), якій передували німецькомовний¹⁴⁵ посібник «Перші зачатки історії філософської» (1736). Висловлюючи власні судження про діяльність окремих мислителів, автор приділив певну увагу розвитку наук, не оминаючи при цьому геліоцентризм, чим привернув до себе увагу просвітителів, зокрема Гьоте, авторів Енциклопедії Дідро тощо.

138. Jo. Amos Comenii Orbis Visibilis 5 linguis repraesent. Mosq./1/768 -1; = *Jo. Amos Comenii Orbis visibilis in Latina, Ruthenica, Teutonica, Italica, et Gallica Linguis repraesentatus, sive succincta introductio, qua declaratur, quatenus juvenuti facili methodo non lingua tantum rationali exercitatione,*»verum etiam res scitu maxime necessariae instillari debeant, centum quinquaginta et uno capitibus comprehensa, quorum quodlibet inscriptionis ac synopseos loco, dicto ac Sacra Scriptura desumpto instructum est; accum Indice Vocabulorum praecipuorum Ruthenicorum, qui Dictionarioli usibus juventutis Ruthenicae inservituri, vices in quinque linguis implere potest. – Mosquae: \Московский ун-т\, 1768, 8°. Уже 1824 р. це п'ятимовне видання належало до рідкісних¹⁴⁶. Інший наклад здійснив 1788 р. Н.Новіков (також у Москві), але лише з мовами латинською та російською.

139. Elementa Philosophiae F. Laurentii Altieri / T.2. et 3. Venet. 1783 -2; = *Elementa philosophiae in adolescentium usum ex probatis auctoribus adornata a F/rater/ Laurentio Altieri*¹⁴⁷ \Ordo\ min\inorum\ con\ventualium\ in patrio

Ferrariensi lycæo sacrae theologiae publico professore. Editio quarta, Veneta, ab auctore recognita novisque additionibus illustrata. T.1-3. – Venetiis: apud Thomam Bettinelli, 1783 \Tomus tertius¹⁴⁸ in quo traduntur elementa physicae particularis\.

Починаючи з 1770 р.¹⁴⁹, книга неодноразово перевидавалася в різних містах Італії (зокрема в Феррарі 1772 р.) і використовувалася в світських й релігійних закладах (навіть у Чілі). Як видно з назви, це є 4-е доповнене видання (без першого тому, що містить основи арифметики, геометрії та логіки) і на нього звернув увагу французький критичний журнал¹⁵⁰, зауваживши, що це вартісне видання присвячено реформатору феррарського університету «дуже гідному прелату Монсенйору Рімінальді¹⁵¹ (Riminaldi)», завдяки якому там було посилено викладання й астрономії.

Власне, у третьому томі, що його придбав ІФ, містяться засади астрономічних знань, включаючи відомості про тогочасні досягнення в науці. Автор цитує Клеро, Нолетта, Франкліна, Ейлера, Бернуллі, Манфреді¹⁵² та ін. У вступі він, однак, обіцяв читачам наслідувати вчення Арістотеля, котрий вчив, що «Світ є компактним вмістилищем з'єднаних між собою неба і землі, зі своєю природою і елементами, які містяться в них», а тому, виходячи з цього, Альтьєрі ділить свою фізику на три частини, перша з яких трактує «світ взагалі», друга – «Небо і Зорі», а третя – елементарні тіла, що містяться у земній сфері (с.3)¹⁵³.

На початку кожної глави чи розділу викладені, у формі тез, «Думки Філософів», які надалі детально розвиваються. У першій частині, напр., гл.1 (Про єдиність світу, його початок, фігуру, величину та досконалість) починається викладом п'ятих положень, в яких, зокрема, опираючись на Плутарха, автор подає імена філософів, які пропагували ідею множинності світів і можливість

життя на інших планетах, а саме Демокріта, Метродора¹⁵⁴ (Metrodorus) та Епікура. Пишучи, напр., у додатку «Про жителів інших планет» (De Planetarum Incolis. – С.134-137), він викладає історію питання¹⁵⁵ (Opiniones Philosophorum) про заселеність Місяця¹⁵⁶. Прихильниками цієї гіпотези, – «за словами Плутарха і Цицерона», – він вважає Макробія, Піфагора, Анаксагора, Демокріта, Ксенофана, Метродора, ідеї яких вплинули на кардинала Кузанського і мали послідовників в особі капуцина Рейта¹⁵⁷, Кеплера, Гюйгенса, Вольфа, Фонтанеллі.

Обґрунтовуючи або критикуючи ту чи іншу думку, Альтєрі оперує великим фактичним матеріалом, починаючи від давньогрецьких учених. У своїх аргументаціях він надає слово й тим філософам, з теорією яких він не погоджується, формулюючи завжди суть їх вчення. Проте, як церковник, він не завжди міг відкрито висловлювати власну точку зору¹⁵⁸. Подавши системи Птолемея («яка не може задовільнити ні астрономів, ні фізиків», с.43) і Тихо Браге (ні прихильників, ні противників якої автор не називає; с.66), він у подальшому опирається на теорію Коперника (с.44 і далі) та його послідовників, адже, не дивлячись, як він пише, на супротив деяких учених (Річчолі), вона «спрощує розуміння всіх астрономічних явищ, як показали \зокрема\, Дешаль та Вольф» (с.50) і популяризатор Ньютона фізик Гравезанд (Гравесанд; Gravessandus, с.62). Адже закони Кеплера «підтверджено численними спостереженнями» та теорією Ньютона (с.63-64). Додатковим аргументом на користь руху Землі навколо Сонця стала аберація світла¹⁵⁹, відкрита і підтверджена Дж.Брадлєєм \1725, 1728\, на якого посиляється Альтєрі, додаючи імена інших дослідників¹⁶⁰ цього явища (Роберта Гука, Флемстид¹⁶¹, Кассіні, Маральді¹⁶², Рьомера \Rømer\, Гореббоу¹⁶³). Досить детально подані космогонічні погляди Декарта та Ньютона, теорія руху Місяця (за

станом до сер. 18 ст.) з практичними рекомендаціями, як спостерігати затемнення Місяця та Сонця (с.127), а також результати спостережень за рухом Юпітера і Сатурна та їх супутників, основи хронології (с.163). При цьому не забута й астрологія.

144. Imago antiquae Hungariae. Cassoniae 1733 -1 [8, с.124]; = ІРНБУВ, рук. ІФ 728/582 [8], де с.121-129: Ресстр книг \зроблений ІФ-м\, знайдений в Смоленському Успенському соборі¹⁶⁴.

145. Tabulae Solares etc. Maximiliani Hell. Vindobon. /1/763 [8, с.125]; = \Hell, Maximilianus\; Tabulae Solares ad Meridianum Parisianum, quas novissimis suis observationibus deduxit vir celeberrimus Nicolaus Ludovicus de Caille... Cum supplemento reliquarum tabularum solarium, quas supputavit Maximilianus Hell Astronomus Caesareo-Regius. Editio post primam Parisianam anni 1758 altera et auctior. – Vindobonae, 1763.

Угорський єзуїт **Максиміліян Гелл** (Хелл; Miksa Hell; 1720-14.04.1792) був директором Віденської обсерваторії (з 1756 р.), в якій посаду префекта займав Юзеф Лісґаніґ (1719-99). Останній, на час приєднання Галичини до Австрії, керував геодезичними зйомками Галичини і Льодомирії. 1769 р. Гелл брав участь у вже згадуваній експедиції Лялянда на крайню північ Норвегії для спостереження проходження Венери по диску Сонця¹⁶⁵. Він є також співавтором інших астрономічних таблиць¹⁶⁶, автором ефемерид за віденським меридіаном¹⁶⁷, низки підручників з математики та наукових праць з астрономії, а також географічної карти давньої історії Угорщини і прилеглих до неї земель¹⁶⁸. За його таблицями ІФ, напр., звернувши увагу на примітки до них, вирахував затемнення Місяця 12.07.1799, а 14.07.1799 ІФ знову «Чит\ав\ *Hell Tabulas* і накреслив 7 рисунків \чертежей\ з поясненнями Місячних його таблиць» [25, арк.63в.].

146. Leopardi Euleri novae Tabulae Lu-

nares. 2 exempl. Petropol. 1772 -2; = Leonhardi Evleri novae tabulae lvarnes: singlari methodo constrvctae, qvarvm ope loca lvarnae ad qvovdis tempvs expedite compvtare licet. – Petropoli: typis Academiae imperialis scientiarum, 1772.

Того ж року Л.Ейлер опублікував також: *Novae tabulae lvarnes singlari methodo constrvctae: qvarvm ope loca lvarnae ad qvovdis tempvs expedite compvtare licet.* – Petropoli: Typis Academiae Imperialis Scientiarvm, 1772.

149. *Elementa Geometriae Purae et Geometriae Practicae* Franc. Staidl. Bud. -1; = Franciscus /Ferenc/ Staind: *Elementa geometriae practicae* \...\ *Elementa geometriae purae*¹⁶⁹. – Buda: Typis Regiae Universitatis, [s.a.].

153. Jo. Tomka Szaszky. *Introductio in Geographiam*. 2 Tomi. Poson. et Cass. /1778. –2. = *Tomka-Szászky, János. Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam in duas tomos divisa* \...\ – Posonii & Cassoviae, 1777 \-1778?.

У ІФ було 2-е видання, здійснене учнем Саського, письменником й істориком Северіні¹⁷⁰ (János Severini; 1716 – 12.07.1789). У першому ж накладі поміщена довга передмова Матея Бели «Про долю давньої і сучасної географії»:

Tomka-Szaszky, Joannes. Introductio in orbis hodierni geographiam \...\ *usibus nobilis adolescentiae accommodata. Praefatus est «De fatis geographiae priscis et recentioribus» Matthias Belius.* – Francofurti–Lipsiae: apud Petrum Conradum Monath, 1750. – [36], 832, [128] p. – In-8° \інші вид. 1775, 1778 і 1802\ . Третє видання – Братислава і Пешт, 1793.

Цей підручник містить опис країн на відомих в той час чотирьох континентах і був популярним у тодішніх навчальних закладах. Йоганн Саський або Томко-Саський¹⁷¹ (Tomka-Szászky; Joannes Tomka \Thomka\ Szaszkius /Posoniensis; 1700-62), лютераський пастор, історик та географ був учителем протестантської гімназії в м. Пресбург (нині Братислава). Судячи з назви, свою disserta-

tio philologica¹⁷², він захистив у Єні 1721р. Там, в першій пол. XVIII ст., ректором був словацький науковець-енциклопедист Матей \Матіаш\ Бел (Belius)¹⁷³, що ввів у програму, зокрема, географію та французьку мову, які до нього не викладалися. Наприкінці 1777 – 78 рр. там навчався ІФ, який в листі до батька (8.12.1777) скаржиться, однак, на низький рівень викладання природничих наук (а саме, що там навчали лише початкам арифметики) [1, 609]. Справа все ж виглядає краще щодо географії, де подавалися деякі відомості з астрономії. Не забуваймо, що ІФ раніше студював, щоправда лише в класах інфіми та синтаксими, в славній КМА, де, у багатій тамтешній бібліотеці, намагався покращити свої знання саме з точних наук і філософії. Таким чином, на той час, в далекому Пресбурзі, йому не залишалося нічого кращого, як продовжити свої проби в латиномовній поезії.

159. *Baumeisteri Elementa Philosophiae recentioris*. Lips. 1755 *et Philosophia recens controversa, per Definitiones etc. eiusdem*. Lips\ . et Gorlic. -1. = /Конволют з двох творів Баумайстера (1709-85):/

1. *Christiani Baumeisteri Elementa Philosophiae recentioris, usibus juventutis scholasticae accommodata* \...\ – Lipsiae: sumtibus J. F. Gleditschii, 1755. – 1 vol., 588 p. – In-8°;

2. *Friedrich Christian Baumeister. Philosophia recens controversa complexa definitiones theoremata et quaestiones nostra aetate in controversiam vocatas. Accessit Appendix & indices necessarii.* – Lipsiae et Gorlicii: ex officina Marcheana, 1749. – 384 с. (де лаконічно згадано про диспут філософів відносно того, чи цей світ єдиний, а чи є інший і чи їх багато (с.350). У відділі означень автор визначає: «XX. Космологія – це наука про світ як такий (qua talis), а Космологія трансцендентальна – наука про світ взагалі (in genere) (с.6). Платон, Ляйбніц і Вольф – головні персонажі, з якими автор веде дискусію. Згідно «Опису

Київської академії [...] 1802 р.» ІФ в КМА використовували підручник з «філософії Бавмейстєрова» [15, с.175].

160. *Compendium Elementorum Mathematicae univ. Wolff. Tom 2us Venet. 775; = Wolff, Christian. Compendium Elementorum Mathematicae universae: in usum studiosae juventutis. Tom 2. – Venetiae, 1775.* (Нижче є запис про т.1).

161. *Brevis Historia Universalis Posoniensis*¹⁷⁴. Absque frontisp. -1» [8, с.125]

«3. Книги Немецкие в 8ку [8, с.125]»

176. *Briefe von Christ\ian\ Fürchtegott Gellert. Frankf/urt/ und Leipzig, 1763 -1*

Відомий німецький поет і мораліст **Крістіан Геллерт** (Christian Fürchtegott Gellert; 1715-69) був проф. філософії в Ляйпцігському університеті, де його слухачем був Й. –В. Гьоте. У 10-у уроці своїх «*Leçons de morale*» Геллерт цитує переклад «*Théologie Physique & Astronomique de Derham*», німецький переклад яких (бо йдеться про два твори У.Дергама), як він вказує, здійснив «славний \célébre\ Фабріціус \J.-A.Fabricius\ з Гамбурга, долучивши до них «каталог книг того ж жанру». Зупинимось на цьому дещо детальніше, бо це має відношення до історії астрономії в Україні, у т.ч. до поширення ідей геліоцентризму.

Астроном, теолог і філософ природи **Уільям Дергам** (Дергем, *Derham*; 1657–5.04.1735) видав свою «Астро-теологію» 1714 р., яка відтоді декілька разів перевидавалася і перекладалася (останнім часом 2015 р.¹⁷⁵). Автор як теолог мав на меті продемонструвати через призму астрономії всемогутність Бога й красу його творіння¹⁷⁶, але як вчений він висвітлює низку досягнень астрономії свого часу. У передмові до цього твору він розглядає три Системи світу, пояснюючи (у формі «П'яти причин») чому саме він надає перевагу системі Коперника (с.8-14) над Птолемеєвою, однак більше місця він

відводить викладу позиції св.Письма, текст якого заперечує геліоцентризм. Нарешті, обминаючи імена творців, свої симпатії він віддає «Новій системі», котра, за його словами, розширила обмежене сприйняття Всесвіту у вченні Коперника до уяви про безмежний простір, множинність світів й можливість існування життя на інших планетах, що обертаються навколо зір¹⁷⁷. У вежі англіканського костелу в Апмінстері (Upminster, недалеко від Лондона), де він служив священником, він влаштував астрономічну обсерваторію, яка послужила йому не тільки для спостережень за небом і базою для публікацій в науковій періодиці (1.01.1702 р., напр., він спостерігав плями на Сонці¹⁷⁸, а 2.05.1715 – «попелясте світло» на Венері¹⁷⁹), але і для визначення швидкості звуку. 1711-12 рр. Дергем консультував Бойля (Boyle). Член Лондонського Королівського Товариства (3.03.1730), він переклав французькою мовою та адаптував і видав «Натуральну історію птахів» аквареліста Албена (Eleazar Albin; 1750) та деякі рукописи Гука (Robert Hooke; 1635-1703), а його астрологічні аргументи розвинули згодом, зокрема філософ У.Пейлі (William Paley; 1743-1825) та письменник О.Голдсміт (Oliver Goldsmith; 1728-74), деякі вірші якого українською мовою інтерпретував Павло Грабовський.

В Україні ще у XVIII ст. знали Дергема¹⁸⁰. Іван Мочульський¹⁸¹, вихованець філософського і математичного відділення Білгородської семінарії /біля Харкова/, під керівництвом свого викладача, переклав, дещо скоротивши, один з головних творів цього «славного Англійського /Аглинского/ Фізика і Астронома»: «Сокращение нравственной Дергамовой физики и астрономии» [12, с. III]. Книга набула розголосу поза межами Харкова¹⁸². Цензором цього видання був син священника з м.Прилуки, що навчався в КМА, Антон Прокопович-Антонський¹⁸³ (1756-1848), директор Благородного пансіону при

Московському університеті, а згодом член Російської академії наук (1813) [11, с.39-40].

177. Io. Georg Essigs Einleitung in die Welthistorie¹⁸⁴. 2 tomi. Stuttgart, 1773 – 2; = *Johann-Georg Essigs kurze Einleitung zu der allgemeinen und besondern Welthistorie, aufs neue übersehen, vermehrt, und bis auf gegenwärtige Zeit fortges. von Johann Christian Volz. Zehente Ausgabe Johann-Georg Essig, Johann-Christian Volz.* – Stuttgart: bei Johann Benedict Mezler, 1773. – 932 с. Це десяте видання книги з всесвітньої історії Й.Г.Ессіґа (яка вперше з'явилася 1707 р) було «наново переглянута та доповнене гімназійним штутгартським професором застосовної математики Фольцом (*Johann-Christian Volz*; 1721-27.05.1783), істориком з Вюрттемберга, що захоплювався природознавством і став професором експериментальної фізики у СПб академії наук.

178. *Lehrbuch der Astronomie von Abel Bürja*. 3 Bände. – Berlin, 1794 /-1798/ – 1 т. \ тобто ІФ купив саме перший том, судячи з вказаного року видання\.

Фахівець з оптики за професією, математик Абель Бюр'я (Бюр'я; *Abel Bürja*, *Bürja*; 1752-1816), крім цього «Підручника з астрономії» видав ще посібники з алгебри, геометрії, оптики¹⁸⁵ (1793), «вищого мірництва» (1788), а також – «Основи всіх механічних наук» (1788).

182. *Astronom. Abhandlungen von Abraham Gotthelf Kästner Götting*. 772 – 1; = *Kästner, Abraham Gotthelf* (1719 – 20.06.1800): *Astronomische Abhandlungen zu weiterer Ausführung der astronomischen Anfangsgründe.* – Göttingen: Im Verlage der Wittve Vandenhöck, 1772 (1.Sammlung). /2.Sammlung – 1774/.

Перша частина цієї книги, яку придбав ІФ, містить виклад звичайної та сферичної тригонометрії з подальшим застосуванням їх засад до астрономічних обчислень¹⁸⁶. Його незавершена чотиритомна «Історія математики»¹⁸⁷ (1796-1800) містить й історію

астрономії (з календарем та церковною хронологією), оптики (в якій коротко йдеться про астрономічну рефракцію, т.1, с.287) та механіки від найдавніших часів до сер. 17 ст. (включаючи доробок Кеплера; хоча у підзаголовку вказано «до к.17 ст.»; т.4, 1800). Чотиритомний підручник «Початкових засад з математики»¹⁸⁸ (з елементами механіки, астрономії та ін.; 1768-1769) Кестнера знав декілька перевидань (6-е в 1800 р.), був перекладений російською мовою й виданий в чотирьох частинах Головним управлінням училищ як посібник з чистої та прикладної математики¹⁸⁹ для навчальних закладів імперії. Кестнера обрали членом Петербурзької¹⁹⁰ (1786) та Шведської академії наук. Як найкращий фахівець свого часу з теорії паралельних ліній, він безперечно вплинув на її подальший розвиток, адже серед його учнів були К.Гаусс та батько Яноша Боль'яї (останній відбував військову службу у Львові, де, поміж дуелями, писав свій трактат з філософії та роздумував над книгою, яку готував, про постулат паралельності, яка його прославила¹⁹¹ як одного з творців неевклідової геометрії, справедливості якої звиряють на просторах Всесенної). Гаусс назвав Кестнера, – який був знаний ще й своїми епіграмами, – найкращим поетом серед німецьких математиків. Високої думки про нього був Генріх Гайне (Heine)¹⁹².

194. *St. Peterburger Calender auf das Jahr Chr. Geburt 1812.* – S.P. -1 [8, с.125]

200. *Cognitio temporum pro anno 1788. calculata per M. Mechain Paris 1785* [8, с.126] \Pierre François André Méchain (1744 – 20.09.1804)\

«Реестр Книгам, привезенным мною из Ярославля в Смоленск, 1812 года, Декабря 20го [8, с.126-129].

1. Книги в лист.

14. Атлас Росс\ийской\ Империи\ из 45 карт. – С.Петербург\, 1792 -1; *Пор. рук. [30],

де №12: Атлас Росс\ийской\ Империи \...\ – СПб (19 карт).

15. Атлас Российский Пинкертонов. – С.Петербург\. *ІФ не вказав рік видання, бо занотував назву по пам'яті, відмітивши справа: «у Ив. Гречинск\ого\». =? Атлас Российский, состоящий из девятнадцати специальных карт, \...\ Собрание карт всех частей земного шара / Сочин. Г-м Пинкертоном \Джоном\ – СПб., 1807.

Джон Пінкертон (Pinkerton John; 1758-1826), шотландський археолог, картограф, видавець і вчений нумізмат, видав 1787 р. під псевдонімом «Н. Bennet» компілятивну працю про походження і еволюцію скіфів¹⁹³. Популярними в часи ІФ були його описи подорожей¹⁹⁴, «Історія Шотландії \...\» (1797), «Modern Geography» (1802; доповнена 1807), «New Modern Atlas» (1808-1819), перевидааний¹⁹⁵ в США (1818) та окремі карти, серед яких Польщі та Росії, обидві 1818 р., з добре представленою Україною (але вже без «Країни Козаків», знесеною Катериною II) (іл. у [10]).

16. Краткое Руководство к древней Географии. – С.Петербург\ – 1753 -1; =Краткое руководство въ древней географіи съ изъясненіємъ нынѣшняго состоянія извѣстныхъ въ древнія времена земель собрано \...\ Академіи Наукъ конференції архиваріуса Івана Стафенгагена¹⁹⁶. – Спб.: печ. при Имп. Академіи Наукъ, 1753. – 4⁰. – 391 с. (з 28 географічними грав. картами). Перевидаана там же 1788 та 1818 рр.

17. Пешеходца Вас\илия\ Петровича Барского Путешествие к с\вя\тым местам. 2 Части. – С.Петербург\, 1800 – 2. * Рукопис «Странствованія» українського письменника й мандрівника Григор\овича Григор\овича-Барського (1701 – 7\18\10.1747) зберігається в ІРЦНБУВ.

21. Правило Пасхального Круга, Прес\осв\ященного\ Мефодия Архиеп\ископа\ Тверского и Кашинского. – Москва, 1806. -1

[8, с.127]

Книги Рукописные в 4ть. \21 назва\ №24-42\

27. Сокращение Смешанной математики Ч. 1^а и 2^а 1793 и след. -1; = [7] та [17] /рукописні твори ІФ/.

28. Свод трех летописей Российских, Св. Димитрия Рост\овского\ 1808 -1. *Пор. Сборник сочинений св.Димитрия Ростовского, Стефана Яворского, Феофана Прокоповича, и др. Рук. XVIII ст. – ІРНБУВ. – ДА/П.300. – 459 арк.

29. Сокращение Смешанной математики Ч. 1я особю. В Киеве, 1793 -1; = [7] /рукописний твір ІФ; пор. попередній № 28/.

31. Выписки из Книг Михайлов\ского\ Монастыря. 1809-1810. -1.

У монастирі Феофан Шиянов заснував дворічну школу, програму якої розширив ІФ (1810). Він також викладав у ній катехизис, дбав про монастирську і шкільну бібліотеки, надавав матеріальну допомогу декільком бідним учням¹⁹⁷.

32. Книжка сия: Таблицы Астрономические и проч. -1; = [8] \твір ІФ\ Див. [9] та окремий допис у цьому збірнику.

33. Каталог Книг Библиотеки Академии Киевской, и проч. -1. *Пор. Catalogus librorum Bibliothecae Academiae Kiovensis, писаний рукою Іриней Фальківського з іншими статтями, кін.17 – поч.19 ст. – НБУВ. – Рук. 7/369С. – 152 арк. – Іп-4⁰ = [31], де розміщені також копії «Листа від п. Вольтера до вчителів церкви і богословам» та «Відповідей на листа та питання Вольтерові архієпископа Могильовського Григорія \Георгія\ Кониського» [31, арк.137-140], а також «Реєстр і списки книг», що знаходилися у ІФ [т.с., арк.147-150]. Пор. [32].

34. Каталог¹⁹⁸ Книг Библиотеки Киево-Мих\айловского\ М\онас\тыря, и проч. = [30].

38. Полнейшее Историческое Известие о Киевской Иерархии. Начатое \Иринеем

Фальківським\ в Києве, 1806, и еще не оконченное. -1.

39. Поучительных Слов моих \Иринея Фальківського\, говоренных в Києве, от 1803 по 1811^й год, 16, и Преосвященного\ Амвросия речи, и проч. – 1.

40. Рукописи покойного Родителя моего /Якима (у чернецтві Юстина) Фальківського\, в 2х частях, начинающиеся от Трагедо-Комедии Кониского, и кончающиеся Словом в Н\е\ делу 1го [...] -2

41. Рукописи другие Покойного Родителя /Якима (у чернецтві Юстина) Фальківського/, в 2х частях, начинающиеся от Слова Иеромонаха Ляшевецкого 1744. Декабря 9., и кончающиеся Словом Стеф\ана\ Савицкого о Покаянии. -2

42. *Chronicon Orientale, ex Historia Byzantina, smpr. Venet., 1723.* [8, с.127]. = *Du Cange, Charles du Fresne: Charles du Fresne: Historia Byzantinaduplicicommentarioillustrata \...\ prior familias ac stemmata imperatorum Constantinopolitanorum \...\; praeterea familias Dalmaticas & Turcicas complectitur: alter descriptionem urbis Constantinopolitanae, qualis extitit sub imperatoribus Christianis. (Adiunguntur recentiores Orientalium episcopatum notitiae \...\).* – Venetiis, 1729

Перше видання здійснено 1680 р. в Парижі. Історик-медіавіст та класичний філолог Шарль \дю Фресне\ дю Канж (Charles Du Fresne Du Cange; 1610-23.10.1688), один із засновників наукової візантології, окрім робіт із цієї науки, є автором тритомної «Історії Св.Людовика, короля Франції» (1688), праць з церковної історії і хронології¹⁹⁹ та історикотлумачних словників латинської мови. Його тритомний «Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis (Paris, 1678) бенедиктинці розширили до десяти (1736), які і після цього перевидавалися і доповнювалися, у т.ч. під редакцією²⁰⁰ Л. Фавра 1887 р. Всі вони були відомі викладачам класичних мов Львівського університету, так само як його двотомний

додаток до греки – Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis (Lyon, 1688).

«Книги в 8 ть, и менее \21 назва\ \№47-101\ [8, с.127]

1. Российские \№47-85\

53. Новая Алгебра Александра Барсова, в Москве, 1797 -1. = Новая алгебра, содержащая не только простую аналитику, но также дифференциальное, интегральное и вариационное исчисления, которую в пользу начинающих упражняться в математике издал при Имп. Московском университете Философии и Свободных наук Магистр Александр Барсов²⁰¹. Иждевением бухгалтера». – Москва, 1797.

54. Сокращение мое Церковной Хронологии, там само. 1797 -1. = Сокращение церковной хронологии, называемой просто наукою о Пасхалии: В пользу обучающегося в Киевской академии духовного юношества, / Сочиненное оной же Академии учителем богословии и смешенной математики иеромонахом Иринеем. – Москва: Унив. тип., у Хр. Ридигера и Хр. Клаудия, 1797. – [7], 50 с. – In 8°. – НБУВ: Гр 3309.

55. Геометрия, из Книги: Учитель, печ. в Москве, 1789 -1

58. Новейшая География Росс\ийской\ Империи в 3 частях 1807 -1 [8, с.127]; = [33].

59. Сокращение первых Оснований Математики Христиана Вольфа в 2 томах. – С.Петербург\, 1791 -2 \Пор. вище, за квітень 1812 р.\ [8, с.128]

60. Портовая Карта Росс\ийской\ Империи. – С.Петербург\, 1808 -1

67. Христиана Баумайстера Логика с Лат\инского\ перевод\енная\, 2 экземпляра, в Москве, 1807 – 2; = Христиана Бавмейстера Логика, С латинского вновь переведенная и исправленная Яковом Толмачевым. – Москва: В Губернской типографии, у А. Решетникова, 1807.

68. Представление всеобщей Истории

Авг.Люд.Шлецера²⁰², в С.П., 1809 -1.

69. Толкование мое на Послание к Римлянам\ и к Галатам\, Киев, 1806 -1.

70. Краткое Руководство к Математической Географии. С.П., 1804 -1. * Пор. уже згадане \ М.Е.Головин:\ Краткое руководство к Математической Географии и к познанию Небесного шара. Изданное для народных училищ Российской империи. Посібник передруковували декілька разів: 1786 (перше вид.), 1787, 1790 \...\, 1824. Французький переклад виконав п. Комар 1790 р.

71. Краткое Наставление о лечении болезней простыми средствами, в 2 частях, 1 томе, 2 экземпляра, Москва\, 1805 – 2

Автором книги був український лікар-козак (Стародубського полку) на російській службі **Йосип Кирилович Каменецький** (1750 – 14\26\06.1823), вихованець Чернігівського духовного колегіуму. «Советская медицина»²⁰³, не знаючи видання 1805 р., яке придбав ІФ, писала 1979 р. : «О. Каменецкий «Краткое наставление о лечении болезней простыми средствами» (издавалось 9 раз с 1817 по 1864 г.)». До речі, перше видання здійснено на два роки раніше²⁰⁴, ніж те, яке занотував ІФ. Як відомо, Йосип Каменецький був також помічником Максима Йосиповича Парпури (1763, Конотоп – 1828), першого видавця «Енеїди» І.Котляревського (1798).

72. Такое ж Наставление о лечении от ядов, Москв\а\, 1806 -1. *У Російському Державному архіві древніх актів є видання 1805 р.

84. Сборник, Киев\ской\ печати. 1808.

85. С.Петербургский\ М\е\сяцеслов на 1813й год.» [8, с.128]

«Книги Латинские. \10 назв; №86-96\.»

89. Institutiones Metaphysicae et Logicae Jo. Henr.Winkleri. – Petrop/oli/ 1810. -3

92. Compendium Elementorum Matheseos univ. Chr.Wolf. T.1. – Ven/etii/ 1775 -1 [8, с.129]. = *Wolff, Christian*: Compendium

Elementorum Matheseos universae: in usum studiosae juventutis. Tom 2. – Venetiae, 1775 \ Вище, під №160. – Т.1\.

95. Christophori Cellarii Historia Antiqua in unu tomulo. – Jenae, /1/704 -1.

*Там же опублікована: *Christophori Cellarii, schmalcaldiensis* Historia antiqua multis accessionibus aucta et emendata, cum notis perpetuis et tabulis synopticis. Editio septima /.../. – Ienae: sumtu Io. Felicis Bielkii, 1726. – [14]-242 р.

Кел/л/ер Христопор (Keller; Цел/л/яр/ій/; Cellarius; 1634 – 4.06.1707) – професор елоквенції і історії в Галльському університеті, філолог та «вельми вчений географ», як про нього писав в одному з своїх листів Теофан Прокопович (1720) до професорів КМА [3, т.3, с.204]. Келер вперше завів періодизацію історії на давню (античну), середньовічну та нову, назвавши відповідно деякі з своїх творів. Подібного дотримувався і в географії, видавши «Античну географію» та «Нову географію».

Келер-Целярію належить також праця²⁰⁵ «Елементи Астрономії» (1705), у співавторстві з астрономом, картографом, географом, математиком і орієнталістом, проф. Тюбінгенського університету Вільгельмом Шікардом²⁰⁶ (Schickard, Guilielm; 1592-23.10.1635). У ній автор подає детально відомості про сузір'я (с.7-22; додаючи витяги про них з класичних поетів, у т.ч. Овідія \с.34-35\, Віргілія \с.37\; Плінія \с.38\); про земну кулю і небесну сферу та їх елементи (с.23-32), про використання небесного глобуса (с.39) і визначення за його допомогою «амплітуди», «довготи і широти зір та ін. (с.40, 42). У розділі «Теоріка або Теорія планет» (с.45) він зауважує, що «рухаються не тільки планети але й нерухомі /фіксовані/ зорі», та коротко подає «три гіпотези будови світу». Перша – Птолемеєва, «друга Тихом Браге винайдена», а «третья – Коперника», котрий за Філолаєм помістив Сонце в центр, заставивши навколо нього обертатися Землю та інші планети.

Жодної критики геліоцентризму при цьому не висловлено (не критикуючи, отже ситему Коперника, автор лише додає фразу, що «тихонієва в школах викладається», с.48-50). В описі небесних тіл він повідомляє читачеві, що «4 малі зорі» навколо Юпітера відкрив «флорентієць Галілей» (с.50). Після пояснення явища затемнень і згадки про паралакс (с.51), автор детально викладає матеріал про комети, їх природу, зафіксовані спостереження за їх рухом, їх форму та напрям хвоста (с.55), а також думки різних авторів про їх появу (с.52). Комети, за словами автора, – не повертаються точно на те саме місце, як планети, що можна пояснити за вченням²⁰⁷ «коперниканців». «За нашої пам'яті, – завершує він свій мемуар, – спостерігалось багато комет: 1652 в Оріоні, 1661 в Орлі; 1664, від листопада до лютого наступного року, від Ворона аж до Овна; 1665 в Перасі; 1672 – в Андромеді²⁰⁸ /.../».

«Книги рукописные в 8ю. \лише 1 назва, № 101\

101. V.Tullii Ciceronis, et clarissimi Graeci Philosophi Platonis selectiora quaedam opera. – Kioviae, 1809. -1» [8, с.129]

Низку книг переписав сам ІФ, даруючи їх потім до бібліотек.

КНИГИ, ПРИДБАНІ ІРИНЕЄМ ФАЛЬКІВСЬКИМ У КИЄВІ (1814-18)

1814 р. \ІФ придбав\

20 січня «С.Пет\ербургский\ Календарь на 1814 год за 2 р. 50 к.»

26 січня « Колокольчик к Руской школе²⁰⁹ в 12½ ф. 20 р.»

21 лютого 1814 заплачено за «термометр 8р.» [8, с.81]

14 травня 1814 р. куплено книг в Академії: [8, с.82]

«Пасхалий²¹⁰ св\оих\ 20 по 24 к. за 4р. 80

Землеоп\исаний²¹¹ Росс\ии\ 2, по 2 р.3 к за 4 р.6 к

Арифм\етик\ Куминского²¹² 3. за 3 р. \23.11.1813 ІФ уже купив 5 шт.\

Историй Росс. Берл. 8 по 55'' за 4 40; = ? Берлинский, Максим Федорович (1764–6.І.1848): Краткая Российская история. – Москва, 1800. – 152 с.

Сочинений Г.Голенков. 4 по 81 за 3 р. 24 к.» [8, с.82]

Безперечно, що ці книги ІФ придбав для школи Свято-Микольського монастиря, якою він опікувався \що буде видно і з подальших записів\

Червень 1814 р. \Придбано:\

«[...] Дорожную карту России за 3 р \та церк кн\

5 жовтня 1814 р. /куплено 2 церковні книги та: / [8, с.82]

«Любопытный Месяцеслов на 1794 год.». *Видав Василь Григорович Рубан у Москві, в Університетській друкарні²¹³.

28 жовтня 1814 р. «Купл\ено\

стар. 4 кн. Арндта²¹⁴ за 3 р. за переплет 7 ноября – 3 р.»

3 листопада ІФ купив декілька релігійних книг та

«Описание Лавры²¹⁵ с приб\авлениями\ за 410» [8, с.83]

3 січня **1815 р.** ІФ занотував:

«Послано на почту за газеты и журн\алы\ 65 р.»

Далі маємо фрагментарні записи, починаючи від серпня 1815 р., коли ІФ придбав декілька книг релігійної та історико-воєнної тематики, а також

«\...\ Арндта 5 томів\ та

«3 Арифм\етики\ Куминского²¹⁶ 1815 \р.\ за 6 р.»

12 жовтня 1815 р. ІФ купив:

«Ломоносову Риторику²¹⁷,

3 філософії Баум\айстера\ за 20 р.»,

16 жовтня 1815 р. ІФ придбав:

«Риторику Бург. и \...\ за 3 р.»

Латинская Бургієва Риторика, изданная Н. Н. Бантышемъ-Каменскимъ. – Москва, 1776. – 12°. Друге вид. – 1779 р. В обидвох виданнях видавець²¹⁸ додав життєпис автора²¹⁹.

18 жовтня 1815 р. ІФ купив декілька богословських видань та

«Сокр\ащение\ Кратк\ой\ Ист\ории\, Историю Гибнерову*, Латинскую Поэзию, Русскую Поэзию» [8, с.85] = *Hübner, Johann. Kurtze Fragen aus der Politischen Historia Bis auf gegenwärtige Zeit fortgesetzt, Und mit einem vollständigen Register versehen. Vierdter Theil. Neue Auflage. – Leipzig. – Bey Johann Friedrch Gleditsch, 1754.*

Цей твір *Йоганна Гюбнера* (1668 – 21.05.1731), німецького географа, автора підручників і праць з історії, релігії, генеалогії та поетики, які інші його твори, перевидавався (з доповненнями) багато разів²²⁰. Містить відомості про козаків²²¹. З їх історією він пов'язує відомості про українські місцевості також і в своїх географічних творах. В одному з них²²² (1761) введено велику кількість українських топонімів, зокрема понад 30, пов'язаних з Козаками²²³. В українських навчальних закладах більш відомим був його підручник²²⁴ «Короткі питання з давньої і нової географії», переклад²²⁵ якого виконав й видав 1719 р. Я.В.Брюс (хоча існував уже переклад бл. 1714). Гюбнер видав також невеликий «Atlas Scholasticus» та «Bibliotheca historica».

«12 дек\абря\ 1815 за газ\еты\ и Журналы на 1816й год послано 85 р.»

«23 дек\абря\ 1815 \куплено\ всеобщ\ей\ Географии ч.2. в Библиотеке \Академической? за 2 р.» [8, с.85].

Йдеться про твір Б. Варена²²⁶, відомий в декількох перевиданнях й перекладах, у т.ч. двох майже тотожних російською мовою (з якогось²²⁷ з амстердамських видань Ельзевірів 1650, 1664 або 1671 pp.):

– [Варениус, Бернхардус:]. География генеральная²²⁸. – Москва, 1718; та

– «Всеобщая география» \Переклад

Федора Полікарпова\.. – СПб, 1790.

На обкладинці видання 1790 р., біля підніжжя портика, поміщено алегоричні фігури – Астрономії та Геометрії. На березі моря праворуч сидять, праворуч – Тихо-де-Браге і Птолемей, а зліва – Коперник. Для Варена «Географія є частиною прикладної Математики, в якій показується стан земноводної кулі і її частин, поскільки це належить до кількості». Про відношення до математики говорить назва першої глави: «Про потрібні геометричні і тригонометричні пропозиції, які учні та читаючі географію знати повинні», де подаються відомості про відстані, кути, властивості геометричних фігур.

Перша книга трактує питання «Форми та розмірів Землі» (гл.3-4, с.15-33); «Про рух Землі» (гл.5, с.33-41, де розглянуто вісім аргументів «коперниканців» Кеплера, Галілея та «Лансбергіуса»²²⁹ бельгійського) \Lansbergius\ на користь геліоцентризму); «Про місце Землі в системі Світу (гл.6, с.38-40, де також чітко проголошується «Коперниканське місце Землі»); про «Положення Землі і порядок планет»; про «Відстань від Землі до планет та нерухомих зір (с.39-41). Друга книга «Загальної географії» Варена має справу з визначенням та знаходженням низки математико-географічних та картографічних параметрів на землі в залежності від руху небесних об'єктів та деяких астрономічних явищ. Третя книга, що має прикладний характер присвячена техніці визначення координат та «мистецтв» навігації» (с.484).

На той час в школах України використовували також три посібники вже згаданого професора Санкт-Петербурзького педагогічного інституту (згодом університету) Є.Ф.Зябловського: “Новейшее землеописание Российской империи”, “Краткое землеописание Российского государства” та “Всеобщая география Российской империи” (всі три вийшли в 1807 р. і згодом перевидувалися). Євдоким Зябловський подав

першу літературну згадку про Бузьке козацьке військо («Статистическое описание Российской империи»)²³⁰.

Згідно з «Реестром книг, закуплених у ієромонаха Кандіда 15 вересня 1815 р.» (16 назв), бібліотека ІФ поповнилася, зокрема такими посібниками: «*Philosophia Baumeisteri* – 1 \шт\; [...] Первых Томов всеобщей Географии \для\ нар\одных\ уч\илищ\ – 2 \шт\; Арифметик²³¹ Аничковых – 2 \шт\; Тригонометрий²³² его ж – 2 \шт\; Географий математических\ Г\осподина\ Рубана²³³ – 2 \шт\; Хронологий Церковных моего сочинения\ (тобто ІФ) – 14 \шт\, [...] Школьных разговоров²³⁴ на 5 языках – 2 \шт\» [8, с.93].

6 березня 1816 р. ІФ-м

«Атенорово Путешествие в 5 частях купл\ено\ за 20 р.» [8, с.86]. = \Лантьс, Етьсн Франсуа де:\ Атенорово путешествие в Грецию и Азию с приобщением сведений о Египте. Греческая рукопись найденная в Геркулане, переложенная Г-м Лантье. / Вновь исправленный пер. в 5 ч. с фигурами: трудом Александра Леванды. \2-е изд.\. – СПб.: в тип. Ивана Глазунова, 1812 – 1813.

Перше вид.: «Атенорово путешествие /.../ г. Лантье. Вновь исправленный и дополненный перевод (Александра\ Леванды). Ч. 2. СПб.: тип. Губернского правления, 1803. 12°. Третє – 1822 р. Книга перевидавалася 16 разів і вона перекладена кількома мовами. У творі «*Les Voyages d'Anténor*» (1798) французького письменника Е.Ф.Лантьє (Étienne-François de Lantier; 1734 – 31.01.1826), натхненного життям графа Сен-Жермена, йдеться про видумані мандри троянського князя Атенора з «Енеїди» Віргілія.

5 травня 1816 р. ІФ купив\

«Всеобщ\ее\ Землеописание²³⁵. 1я часть 2р.» та

«Путеш\ествие\ Анахарс\иса\ 6 частей 50 р.» = Бартеlemi²³⁶ Ж. –Ж.: Путешествие младшего Анахарсиса по Греции, в половине четвертого века до Рождества Христова:

[в 9 т.] / Переведено с французского П. Страховым. – Москва: Университетская типография, у /Федора/ Любия, Гария и Попова, 1803 – 1819. (Т. 1. III-XXVIII, 424 с. /.../) (М., 1803–1819, 9 ч., та Спб., 1804–1809, 6 ч.). Починаючи з 1803 р., цей філософський та «археологічний» роман, що пропагував ідеї волелюбності, перевидавався і російською мовою. На нього кілька разів посилається Т.Г. Шевченко²³⁷ у повісті «Художник».

10 червня 1816 \р. ІФ придбав:\

Словарь Географический Русс. Государства в 4 т. за 75 р. *Пор. Щекатов А.М., Максимович Л.М.: Словарь Географический Русского государства²³⁸. 7 томов. – 1801-1809.

Словник надрукований під редакцією географа і мандрівника Панаса Щекатова²³⁹. Авторство Л.Максимовича, що вже мав досвід²⁴⁰ у такій роботі й посідав значним довідковим матеріалом, було встановлено²⁴¹ лише 1905 р. У словнику «вказані всі міста, губернії, повіти, станиці, форпости, фортеці, також фабрики і заводи, рудники, рудокопні копальні, річки і моря, затоки, болота і озера, острови. Детально описано місцезнаходження кожного об'єкта, місцевий клімат, чисельність населення міст, основні історичні відомості та пам'ятки цих місць. Вказані також університети та академії, школи і училища, монастирі і церкви, наведені описи обрядів і звичаїв, одягу, ремесел, релігії як росіян, так і інших народів, що проживають на розглянутих територіях» (з повної назви словника).

Лев Максимович Максимович (1754 – після 1813, але не пізніше 1825) – географ, літератор, юрист і перекладач; «уродженець малоросійський», «малоросійський дворянин, який не має селян²⁴²». Батько його був священиком гарнізонної Успенської церкви в Переяславі.

Л.Максимович поступив 1779 р. до Московського університету саме тоді, коли І.Г.Шварц²⁴³ став у ньому професором.

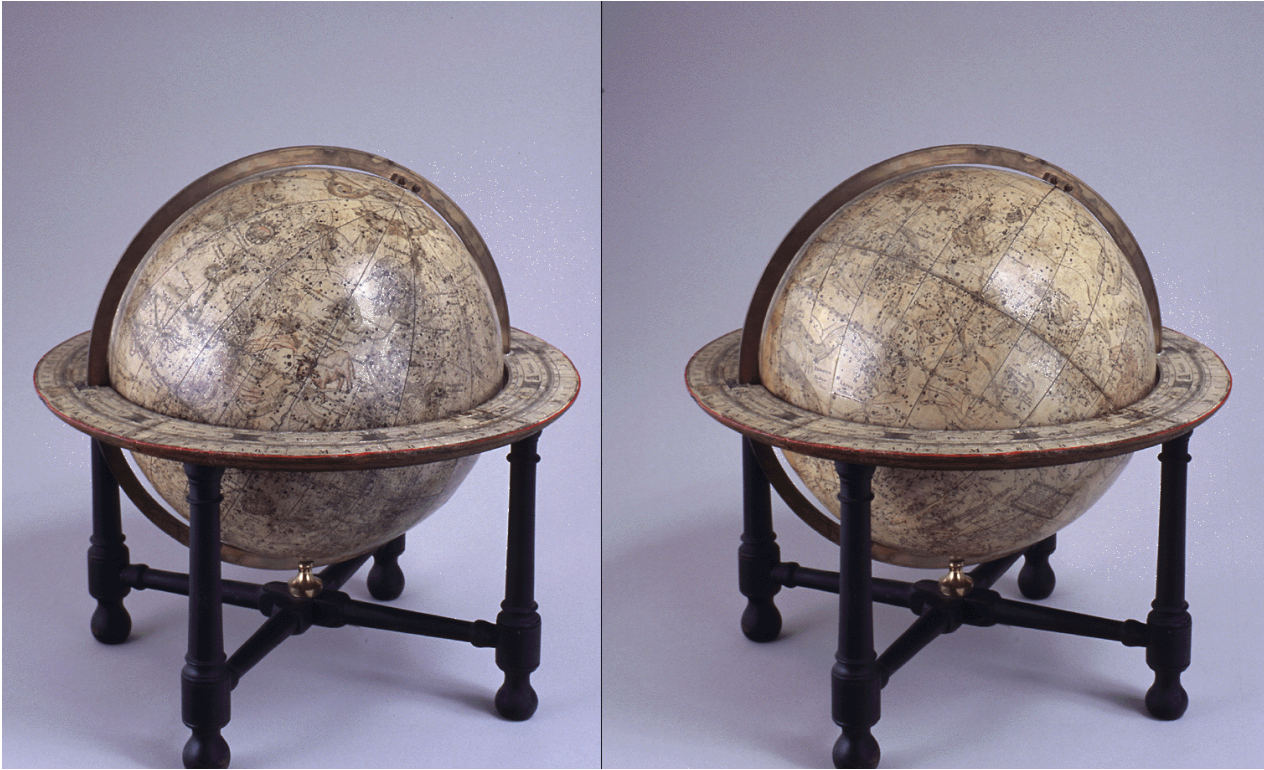

Рис. 5. Небесний глобус (бл.1785) англійського астронома Дж.Адамса-молодшого (Map Collection, Yale University), книгу якого про електрику придбав І.Фальківський у лютому 1817 р. для своєї бібліотеки.

Шварц та Микола Іванович Новіков²⁴⁴ (1744-12.08.1818.), обидва просвітителі, засновники «Дружнього Вченого товариства²⁴⁵», відіграли важливу роль у формуванні особистості Максимовича. Зацікавлений географією, останній знайомиться з доробком Ф.П.Полуніна²⁴⁶, продовжуючи співпрацювати з «Товариством», знайомиться з новоприбулими вихованцями КМА.

1782 р. стараннями колишнього вихованця КМА історика Михайла Івановича Антонівського²⁴⁷ (Антоновського; 1759 Борзна – 22.06.1816), – керівника і співавтора колективного «Новейшого повествовательного землеописания» (1795), – до заснованої того ж року при Товаристві «Перекладацької або філологічної семінарії²⁴⁸» з КМА були «виписані» Михайло Андрійович Петровський²⁴⁹, Іван Федорович Софонович²⁵⁰, Павло Іванович Скальський, Михай-

ло Антонович²⁵¹ і Антон Антонович²⁵² Прокіповичі, Павло Панасович Сохацький²⁵³ та Яків Андрійович Рубан²⁵⁴.

ПОПІВСЬКА (П'АЛИЦИНСЬКА) АКАДЕМІЯ

3 липня \1816 р. ІФ купив\

«Анекдоты военные за 8 р.» = \Глинка Сергій Миколайович:\ Русские анекдоты военные, гражданские и исторические, изображающие свойство и знаменитыя дѣянія русскихъ, въ различныхъ состояніяхъ, съ присовокуплениемъ пѣсень, стихотвореній, изданные Сергѣемъ Глинкою. Ч.1-2. – Москва, 1811. – 12°. \Т.с. – Ч.1-3. – М., 1820.

Біографи С.Глинки чомусь обминають цю працю, що містить короткі оповіді зокрема з історії, у т.ч. української (слово «анекдот» не відповідає його нинішньому значенню). **Сергій Миколайович Глинка** (Глінка;

1775 чи 1776 – 5(17).04.1847) був плодовитим російським письменником, журналістом і мемуаристом. Як учасник Вітчизняної війни 1812 р. та непримиримий противник Наполеона і навіть засилля французької мови та культури, він знав про активність ІФ у Смоленську. Свою віршову майстерність Глінка намагався відточити 1799-1802 в Україні, будучи членом «Попівської академії» (у наш час переіменованої на Палицинську), що спонтанно виникла на базі літературно-науково-культурологічного гуртка, заснованого архітектором, поетом, перекладачем та просвітителем Олександром Олександровичем Палициним у своєму маєтку на невеликому хуторі Попівці (що нині є однією з вулиць села Залізняк, Сумської обл.). Проживаючи в його домі (з 16 кімнатами, з яких 6 були «навчальними», з розвішеними всюди картинами, переважно італійських та французьких художників), Глінка часто «допомагав господареві креслити начисто архітектурні проекти, переписувати його переклади французьких просвітителів» тощо. Як і всі члени²⁵⁵ Попівської академії він знаходився під впливом вчення Сковороди²⁵⁶, якого тут шанували на рівні французьких просвітителів, серед яких найвпливовішим вважали Вольтера. Членами академії були поети Павло і Михайло Байкови. Плодовитим автором став згодом і Глінка²⁵⁷. Сюди інколи навідувався й сам Григорій Сковорода. Без сумніву, Глінка розповідав про своє перебування у Попівці своєму братові, майбутньому декабристу Федору²⁵⁸, талановитому письменнику [35, с.193-199]. Українська тематика посідала чільне місце в родині Глинків, включаючи композитора М.І.Глінку. 1811 р. С.Глінка знову відвідав Україну²⁵⁹. С.Глінка у автобіографічних «Записках», виданих 1895 р., коротко описує враження, яке викликала поява комети над Москвою²⁶⁰, а серед інших персонажів детально розповідає про любимця Потьомкіна свого знайомого

Матвія Федоровича Кашталинського, що «добре знав математику, мови і, як кажуть, в Семирічну війну служив при штабі герцога Рішельє» [37].

Сентименталіст (з домішкою романтизму) Олександр Олександрович Палицин (Палицин; 1749 – 1816) – просвітитель, поет, архітектор²⁶¹ та громадський діяч, після військової служби в Петербурзі у 90-і роки XVIII ст., – майже все життя безвиїздно прожив на рідній Слобожанщині у своєму маєтку Попівці, де він був власником 30 селянських душ. До програми своєї академії він ввів навчання основ механіки та математики, що мали служити, зокрема, при складанні архітектурних проектів; історії стилів та теорії архітектури, а також інших видів мистецтв, зокрема живопису та техніки гравіювання. Він активно пропагував ландшафтну архітектуру, наукове ведення землеробства та сільськогосподарського будівництва, не кажучи вже про літературно-історичну та перекладацьку діяльність. Останньою він намагався зацікавити всіх членів академії, подаючи особистий приклад [38] тлумаченням творів Вольтера /«Естественный закон»/, Ж.Ж.Руссо /«Новая Элоиза»/, Рене Люї де Жерардена /«О составлении ландшафтов»²⁶² \...\»/, «Маркграф»²⁶³» [38; 27.02.1806], Жака де Ліля /Деліля, «Дифирамб на бессмертие души»/, а також приятеля Вольтера поета Ж. – Ф. Де Сен-Ламбера (*Jean-François, marquis de Saint-Lambert*), автора «Времен года» (*Les Saisons*), де в частині «Зима» (*L'Hiver*) згадується Ньютон.

До диспозиції членів академії він надав свою бібліотеку, що налічувала біля десяти тисяч томів, а також приватну експозицію картин, що завжди була відкрита і для гостей, серед яких були харківські інтелігенти. Саме тут Василю Каразіну була генерована думка про створення університету в Харкові. Згодом Палицин видав у друкарні Харківського уні-

Рис. 6. Палицинська (Попівська) Академія, 1767 р.

верситету свою віршову версію²⁶⁴ «Слова о полку Ігоревім» (1807), не знаючи, що подібна робота була уже виконана²⁶⁵ Серяковським (1803 р.) і Шишковським (1805 р.). Одним словом, як сказав Петро В'яземський: «Якщо не їхати до Вольтера в Ферней, то необхідно їхати в Попівку до Олександра Палицина».²⁶⁶

До гуртка належав перекладач Євстафій Іванович Станевич (1775 – 15.01.1835), «український грек» з Ніжина, письменник та філософ. Йому належить, напр., тлумачення «L'homme des champs» («Людина \з\ полів») Жака Деліля²⁶⁷, який свій віршований двотомний трактат «Три царства природи»²⁶⁸ (1808) присвятив натуральній історії²⁶⁹.

22 серпня 1816 р. ІФ заплатив

«За 2 экз. 2й части всеобщ\его\ Землеописания²⁷⁰ 6 р.»,

30 серпня 1816 р. ІФ зпридбав

«30 aug Lexicon Graecolatinum*. Basil. 1543 /та/ Calepinus** ib. 1542 \за\ 35 р.»

[8, с.86] \продовження списку на с.90-й, потім на 99-й\ = * *Gesner, Conrad: Lexicon graecolatinum*. – Basiliae: Hieronym. Curio, 1543. Іменем автора²⁷¹ цього словника названо астероїд головного поясу²⁷², відкритий 10 серпня 1994 р. (9079 Геснер /9079 Gesner). = ** \Calepino²⁷³, Ambrogio <1435-1510\: *Ambrosii Calepini Dictionarium multarum dictionum additione et explanatione locupletatum, multisque item vindicatum ab erroribus, qui lectorem latinae linguae peritum offendere potuissent*. – Venetiis: Paulus Manutius Aldi

f., 1542-43 (Venetiis: apud Aldi filios, mense Augusto 1542). – 2 v. ; F°. 1: – 495, [1] с.; 2: Dictiones multae additae ad Ambrosii Calepini dictionarium \...\ – Venetiis : [Eredi di Aldo Manuzio], 1543. – 25, [1] с.1.

Записи на с.90 починаються з «витрат грошей» в 1816-17 рр. [8, с.90], звідки видно, що ІФ продовжував займатися забезпеченням підручниками «підшефної» школи. 20 вересня 1816 р., напр., він придбав

«Арифметик Куминского²⁷⁴ в школу 5. за 10 р.», а також

«Странствов. Телемака* 2 ч. 10 р.» [8, с.90]; = Странствовании Телемака сына Улиссова. Творении Архієпископа Фенелона, вновь \вдруге\ переведенные Иваном Захаровым. Части 1-2. – СПб: Шнор, 1786 (або перше видання 1780 р., або третє, покращене – 1812 р. у його ж перекладі).

Існують видання цього твору інших перекладачів. ІФ не вказує ні автора, ні тлумача, ні рік видання. Більш ранні переклади оприлюднили Андрій Федорович Хрущов (Хрущёв) 1734 р., але під дещо зміненою назвою: «Похождение Телемака \...\», та Тредіаковський -1766 р., так само з іншим титулом: «Тилемахида \...\». Після І.Захарова²⁷⁵ з'явилися переклади, але також під іншою назвою, Петра Семеновича Железникова (1770 – після 1810) – «Приключения Телемака»²⁷⁶ та уроженця полтавщини, масона-мемуариста, дійсного члена Російської академії (1839) Федора Петровича Лубяновського (1777, с.Млини Зеньківського повіту – 3.02.1869), подільського цивільного губернатора (1830-37) – «Приключения Телемака» (М., 1797-1800).

Франсуа \Франциск\ де Саліньяк, маркіз де ля Мот-Фенелон (\François de Salignac de la Mothe-Fénelon; 1651 – 7.01.1715), письменник, педагог, архієпископ і князь Камбреський, що зазнав гонінь за свою книгу «Правила святих», написав свій роман ще 1696 р. (опублікований у квітні 1699) під впливом

четвертої частини «Одіссеї» Гомера, «Енеїди» Вергілія та деяких новітніх авторів²⁷⁷. Оспівуючи, зокрема, велич природи і таємниці будови світу, Фенелон використовує часто міфологічні, а інколи й астрономічні уявлення²⁷⁸.

4 жовтня 1816 р. ІФ придбав

«Мейснеровы повести* 10 ч 25 р лат лексикон Ф.Роза/.../** 30 р». = * \Мейснер²⁷⁹ А.Г.: \ Мейснеровы повести и разговоры / Пер. с нем.: Г. Яценко[В]²⁸⁰. Т.1-3. – М.: в тип. Селивановского и товарищества 1796-99. – 126; 126; 149 с. = **\ Розанов, Фома Филимонович: \ Латинский лексикон с российским переводом и полным объяснением всех грамматических перемен и свойств каждого латинского слова, также начала или происхождения и разных оног знаменований. В пользу юношества, обучающегося латинскому языку. \Вид. 4-е\ – Москва: собственным иждивением малолетних его \Ф.Розанова\ детей²⁸¹, 1816. – 8 с., 9-1090 стп. \або 1797 – перше вид., або 1805 – 2-е виправлене вид., або 1808г. – 3-є вид.\

Фома Филимонович Розанов (Розанов; 1767-1810) розпочав літературну діяльність ще в роки навчання в семінарії, звідки поступив у Москві до Духовної академії, завершивши студії в університеті на філософському факультеті (1785). Опублікував він не багато власних творів, зате став відомим своїми перекладами²⁸², посібниками з мов²⁸³ і компіляціями. Так, придбаний ІФ-м «Лексикон», один з найважливіших його творів, укладений на основі латинофранцузького словника Ж.Будо²⁸⁴ (Jean; Johannes Boudot; 1651?-1706), що зазнав низку видань впродовж всього XVIII ст., починаючи з паризького 1704 р. У деяких перекладах Ф.Розанов дбає про дидактичні засади твору. Певне уявлення про Землю і Всесвіт створював дітям його переклад «Дружеского введения к познанию природы»

С. Триммера²⁸⁵ (1793).

29 листопада 1816 р. ІФ, як це він робив щорічно, передплатив газети і журнали на 1817 р., заплативши 92 крб.

У жодному місці проглянутих нами записів ІФ не вказано, яку саме періодику він абонував. Тим часом деяка періодика і календарі, з числа придбаної ним літератури, як ми вже бачили вище, значиться у цих записах. Так наприкінці цього і напочатку наступного року він придбав:

«24 дек\абря\ 1816 С.Петер\бургский\ Календарь 1817 г. за 4 р.,

31 дек\абря 1816 г.\ «6 нем\ецких\ книг в перг\аменте\» за 20 р.,

16 февр\аля\ 1817 «8 нем\ецких книг» за 30 р.»

17 лютого 1817 р. ІФ купив такі журнали та книги:

«16 ч\исел\ Собеседника,
4 ч\исла\ Сатирич\еского\ Театра,
Электрические Опыты²⁸⁶ 7 р.,
Дух 4 Монархов²⁸⁷,
Нравств\енная\ философия,
О Перспективе\ все за 59 р.\»

МІЖ КОПЕРНИКОМ І ФРАНКЛІНИМ

Лондонський коперниканець *Джордж Адамс-Молодший* (Adams, George; 1750 – 14.08.1795), оптик (принца Уельського) і механік («з виготовлення математичних інструментів для Його Величності», а також глобусів земних і небесних), подібно як і його батько George Adams - Старший²⁸⁸ (? – 5.03.1786), був автором низки наукових праць, зокрема з філософії²⁸⁹, астрономії, математики та оптики²⁹⁰. 1784 р. він видав у Лондоні свої «Есе про електрику \...\ та магнетизм²⁹¹», які були, зокрема, перекладені і видані у Відні німецькою²⁹² мовою (1786), а в Москві (1793) – російською²⁹³.

Однією з найважливіших праць Адамса є його досить ґрунтовний посібник «Астро-

Рис. 7. А.Калепіно (Calepino Ambrogio) з монастиря августинців у Акольмані (Мексика), 1542 р. Його книгу видання 1542 року Фальківський придбав 1818 р.

номічні та Географічні Есе», зміст яких частково розкривається у їх довгій назві [40]. Викладаючи основи астрономії та допоміжні відомості із суміжних наук, автор значну увагу надає описам астрономічних, геодезичних, «географічних», математичних, навігаційних та «воєнних²⁹⁴» інструментів і способам їх використання. Оскільки його батько, Адамс-Старший деякі зі своїх публікацій присвятив глобусам²⁹⁵, то він на них детально не зупиняється.

В окремому параграфі Адамс-Молодший розповідає «Про Коперникову, або Сонячну Систему²⁹⁶» і вважає одним із важливих своїх завдань «виправити помилки, що виникли в дискусіях (arising from appearances), і показати коротким шляхом (to point out by a brief detail) головні частини системи

Рис. 8. Рисунок з книги Дж.Адамса-молодшого (Adams, George Jr) «Astronomical and geographical essays» (1790).

Коперника, яка в даний час повсюдно отримала визнання, бо вона раціонально пояснює небесні явища (phaenomena), і узгоджується з ними» [40, с.32]. Систему Тихо Браге Адамс не розглядає, але з повагою ставиться до Птолемея. Виклавши виключно у позитивному сенсі історію становлення геліоцентризму з детальним аналізом відомостей стародавніх греків, він пише: «Ми багато в чому зобов'язані Коперникові за відродження цієї системи, будучи досить сміливим, щоб від-

крито заявити про неї, хоча вона була цілком проти пересудів віку, в якому він жив²⁹⁷. Високо оцінюючи Коперника, давайте не будемо, однак, прагнути відбирати добре заслужену славу Птолемея; його система, хоча і помилкова, була винахідливою (ingenious); з нею світ був задоволений протягом багатьох століть.»

Суттєвою є інформація про порівняно недавній новий чисельний склад Сонячної системи та розширення її меж до планети Уран: «Система Коперника складається з сонця, семи²⁹⁸ першорядних, дванадцяти другорядних планет, і комет» [т.с.]. Не зважаючи на механічні помилки в підрахунку відомих тоді другорядних планет, він у наступній фразі подає правильну їх кількість. Проте ця фраза цікава ще й тим, що в ній у двох рядках він дохідливо пояснив саму суть геліоцентричної системи: «Чотирнадцять малих планет обертаються навколо первинних як центру, і в той же час несуться навколо сонця разом з ними²⁹⁹; тому вони називаються вторинними планетами, місяцями або супутниками» [40, с.33]. Подаючи ж кількість відомих тоді супутників, автор вводить Гершелеву назву планети Уран³⁰⁰: «Планету Георга (The Georgium Sidus) супроводжують два місяці (moons), Сатурна – сім, Юпітера – чотири, а Землю – один /... / [т.с., с.32]. Адамс констатує, що планети рухаються по еліптичних орбітах, але допускає, що початківці можуть вважати їх концентричними, як це викладено у теорії Коперника. Коротко характеризуючи планети, Адамс-Молодший ще менше пише про цю «Планету Георга» \Уран\: «Визнано, що вона знаходиться два рази далі від Сонця ніж Сатурн, але в дійсності невидима без телескопа» [т.с., с.29]. Далі Адамс радить як розрізняти ближчі планети за їх видимим кольором, «своєрідним відтінком», про що вже знали, як він пише, Халдейці, бо «світло кожної планети має свій своєрідний відтінок³⁰¹» [т.с.].

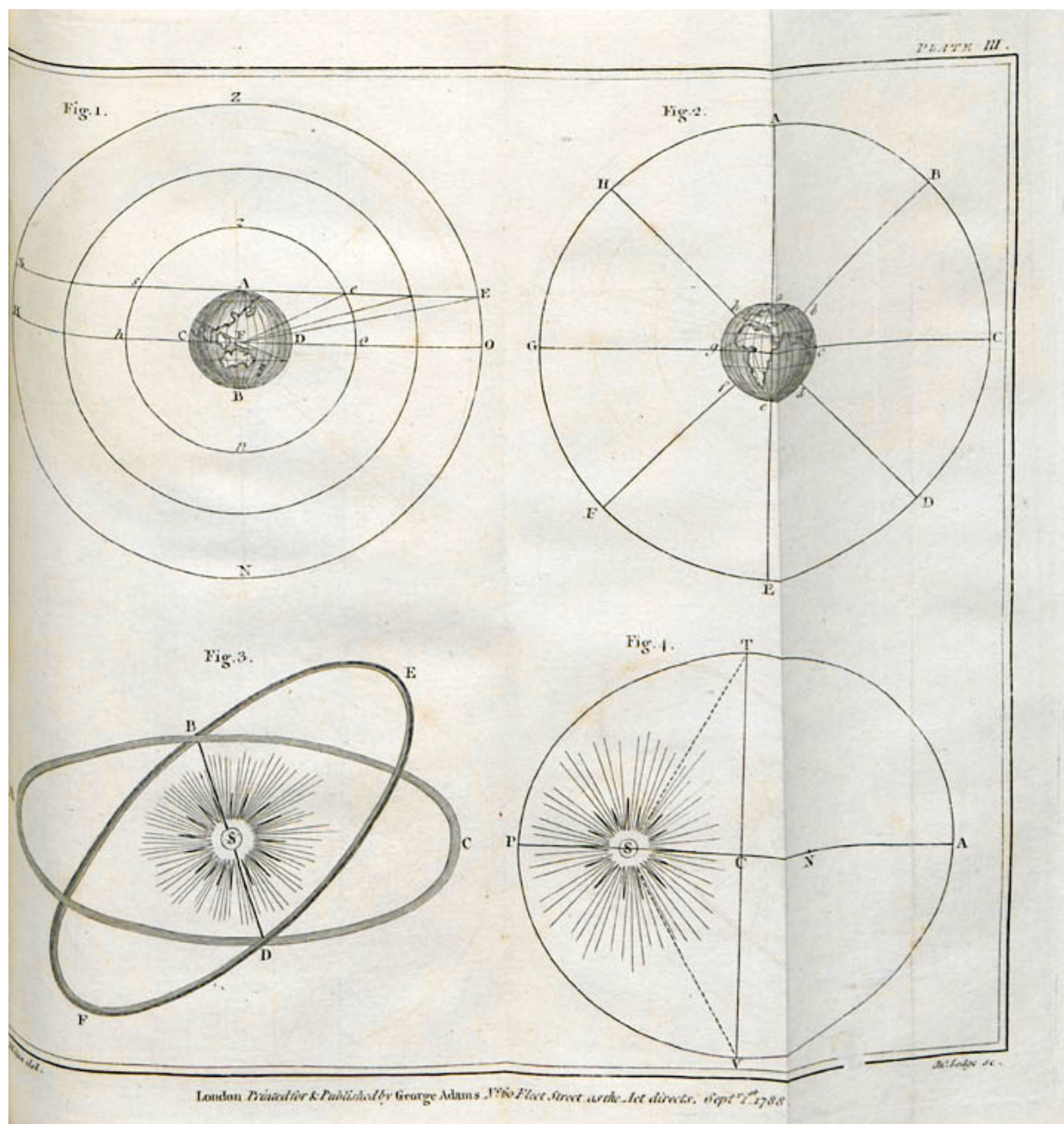

Рис. 9. Рисунок з книги Дж.Адамса-молодшого (Adams, George Jr) «Astronomical and geographical essays» (1790).

ТУРБОТА ПРО ШКІЛЬНУ БІБЛІОТЕКУ ТА УРОКИ МАЛЮВАННЯ

Вище вже наведено окремі приклади піклування ІФ про монастирські та шкільну бібліотеки. Для останньої він придбав,

напр., 20 лютого 1817 р. досить популярний тримовний ілюстрований журнал «Дитячий музей»³⁰², що почав виходити 1815 р. по чотири-шість книг щомісяця. У записах ІФ є конкретні дані про грошову допомогу³⁰³ ІФ

бідним учням (із зазначенням суми і кількості тих, хто її отримав) та інші подарунки для них. Як побачимо далі, ІФ купує (безперечно для школи) дитячу літературу, у т.ч. «Байки і казки» І.І.Хемніцера, «Бесіди батька з дітьми» І.Г. Кампе, підручники з математики, географії, релігії. Так, ним куплено:

20 лютого \1817 р.\ «Не полный³⁰⁴ журнал Детский Музеум 24 р.»,

а 5 травня 1817 р. закуплено: [8, с.99]

«2 Рисовальные книги за 14 рублей,
4 Карандаша за 1 р.

Сокровище Россиян³⁰⁵ за 6 \р.\». = Сокровище россиян, или памятник знаменитых деяний и отборных мыслей великих князей, государей, императоров и полководцев российских, с обстоятельным и кратким описанием их жизни. – М.: тип. А. Воейкова, 1811, 8°, XIV, ... 288 с.

Судячи з придбаних книг (напр., щойно згадані, за 5 травня 1817 р. «2 Рисовальные книги»), речей (за 18 травня 1817 р. «2 Циркуля за 2 р. 10 карандашей за 2 р, резины за 1 р.») та пожертвуваних³⁰⁶ 17 травня 1817 р. «13 Рисования ученикам 26 \рублей\», можна висувати, що на цей час ІФ цікавився викладанням малювання в школі, в якій учні, що мали хист до «рисування» не залишалися поза увагою учителів та благодійника-підклуна. У молодості ІФ викладав малювання. Крім того, можливо в цей час ІФ демонстрував учням досліди з електромагнетизму (адже, 17 лютого 1817 р. він придбав книгу «Электрические Опыты»). З життєпису вченого монаха знаємо, що він займався і практичною астрономією, провадив астрономічні спостереження разом зі своїми слухачами в КМА [1].

18 травня 1817 р. ІФ купив «2 Циркуля за 2 р. 10 карандашей за 2 р, резины за 1 р.» \всього 5 р\, 19 травня 1817 р. ІФ виділив «На 4ю часть Дет\ского\ Музеума³⁰⁷ 12 р.» \який вже купував раніше\, 4 червня 1817 р. ІФ заплатив

«За 4 экз. 1^й части всеобщей Школьной Географии³⁰⁸ 8 р.»

3 листопада 1817 р. ІФ купив

«Истор\ию\ всеоб\щую\ Шреппа? \Шрейпа?\ 3 ч\асти\ за 9 р.» [8, с.99]

17 листопада 1817 р. купив

Арифметику³⁰⁹ Кумин\ского\ за 1 р.80 к. [8, с.100]

Анекдоты Г.Коцебу³¹⁰ 4 ч\асти\ 19 р.

Басни Хемницера³¹¹ 6 р.

Беседы Отца с детьми 2 ч 7 р.» = \Кампе І.Г.: \ Беседы отца с детьми, или Собрание любопытных путешествий по разным государствам, в пользу юношества изданное г. Кампе³¹². [Пер. с нем. А. Тихомиров. Редактор: Патрик Брайдон]. Ч.1-2. Новое издание. – СПб.: тип. Имп. театра, 1816. – 8° \або попереднє вид.\. Підзаголовок розкриває зміст книги: Путешествие господина Бридонне чрез Сицилию и Мальту в 1770 году \...\.

«Тайная причина франц\узской\ революции 3 ч. 10 р.».

Це конвюлот із 3 книг:

1. \Фермон:\ Тайная причина французской революции. Из рукописи Марии Антоанетт, изданной после смерти ее аббатом Фермоном³¹³, бывшим при последних минутах жизни сей Великой Монархини и несчастной супруги Лудовика XVI. Пер с нем. – М.: Университетская тип-фия, 1815. – 119 с.

2. \Фермон:\ Бедственная участь дофина, или сын Лудовика XVI. – М.: Университетская тип-фия, 1815. – 84 стр.

3. \Мальзерб³¹⁴:\ Достопамятности последних дней Лудовика XVI. – М.: Университетская тип-фия, 1815. – 100 стр.

Творения бл\а\годет\ельного\ философа 2ч. 8 р. = Лещинский, Станислав: Творения благодетельного философа, содержащие в себе нравственные, философские и политические его сочинения. Ч.1-2. – Москва, 1803. – 12°.

2 грудня 1817 р. ІФ витратив на підписку «За газеты на 1818. и на 2 журнала» 60 р.

3 грудня 1817 р. він заплатив
«За С.Петербурґский\ Календ\арь\ на
1818 3 р 50 к.» [8, с.100].

14 лютого 1818 р. ІФ придбав
«12 Арифметик Куминского³¹⁵» за 24 р.
16 лютого 1818 р. ним заплачено за
«[...] Сен-Клудский Журн\ал\ 4 ч. за
8 р.» = Сен-Клудский журнал наполеоновых
знаменитых³¹⁶ дел, златых изречений и вели-
ких мер в Италии, Франции, Египте, Герма-
нии, Испании и России, содержащий в себе
верный чертёж знаменитых пожертвованний
Наполеоновых, подъятых для завоевания це-
лого света и для прославления своего вели-
кого имени. Ч. 1-4. – М.: В Университетской
тип., 1814. 78, 80, 80, 92 с.

«Собрание новейших Путешествий 2 ч\
исла\ за 17 р.» *Пор. Журнал новейших пу-
тешествий, издаваемый Федором Шредером
и Николаем Гречем. Ч. 1, № 1–3. – СПб.: тип.
Плавильщикова, 1809. – 8^о. /Ч.2, , № 1–3. –
СПб.: тип. Плавильщикова, 1810. – 8^о і т.д./

27 березня 1818 р. ІФ придбав
«3 /три/ Атласа Геогр\афических\ из 40
карт, 1816 изд.³¹⁷ за 99 р.»

9 квітня 1818 р. ІФ-м
«Куплено Книг: Путеш\ествия\ Пи-
фагора 6 ч\астей\ за 55 р.» = \ Марешаль,
Сильвен: \ «Путешествия Пифагора, знамени-
того самосского философа, или Картина древ-
них славнейших народов, изображающая их
происхождение, таинства и достопамятно-
сти. В сей Картине оживлены все важнейшие
происшествия древних времён». Перевод с
французскаго. Т.1-6. – 1804-10. *Томи цієї
призабутої істориками прецікавої книги ви-
ходили в різні роки: 1-ий і 2-ий – 1804, 3-ій –
1805, 4-ий – 1806, 5-ий – 1807, 6-ий – 1810 рр.
\понад 3.000 с.\. Це був, однак, неповний пе-
реклад французького оригіналу³¹⁸: \Maréchal,
Sylvain: Voyages de Pythagore en Égypte, dans
la Chaldée, dans l'Inde, en Crète, à Sparte, en
Sicile, à Rome, à Carthage, à Marseille et dans
les Gaules. Vol. 1-6. /.../ suivis de ses Loix

politiques et morales. – Paris³¹⁹: chez Deterville,
1798-1799.

Варта уваги зацікавленість богослова
ІФ твором майже атеїста, видавця газети
«Révolutions de Paris», учасника³²⁰ утопічно-
комуністичної «змови рівних» Гракха Бабефа
(Gracchus Babeuf) П'єра Сільвена Марешаля
(Pierre Sylvain Maréchal; 1750 – 18.12.1803),
філософа, прозаїка, поета і панфлетиста,
автора досить радикальних творів, як напр.,
«Французький Лукрецій» (Le Lucrèce
Français³²¹; 1798); «Альманах чесних лю-
дей³²²» (Almanach des Honnêtes Gens; 1788 г.),
«Страшний суд над королями» (Le jugement
dernier; 1793, п'єса), «Словник атеїстів,
давніх і сучасних» (Dictionnaire des Athées
anciens et modernes, 1800; над яким він спів-
працював з астрономом Ляляндом \Joseph
Jérôme Lefrançois de Lalande; De La Lande,
«Le Français de la Lande»; 1732- 4.04.1807\,
масоном і атеїстом як і він), «За і проти Біблії»
(Pour et contre la Bible; полемічний твір,
1801), «Історія Росії, скорочена до викладу
тільки важливих фактів» (де вперше з'явився
сфальсифікований «Заповіт Катерини II»;
1802).

«Разговоры Диогена Синоп. за 3 р.»
куплено ІФ-м того ж 9 квітня 1818 р. = \
Виланд К.М.: \ Разговоры Диогена Сино-
пского. Сочинение г. Виланда³²³. Перевел с
немецкого И. Татищев. – М., в Университет-
ской типогр³²⁴., 1802, 347 с. – 8^о. *Перше³²⁵
німецьке видання: «Sokrates mainomenos oder
die Dialoge des Diogenes von Sinope. – Leipzig:
bey Weidmanns Erben und Reich, 1770.

Размышл. члк \человека\ 6 р. [8, с.102]»

**СЕРБСЬКИЙ ПРОФ. СТОЙКОВИЧ –
ВИКЛАДАЧ ФІЗИКИ, АСТРОНОМІЇ,
ГЕОГРАФІЇ ТА МІНЕРАЛОГІЇ В ХАРЬ-
КІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ЧАСИ
І.ФАЛЬКІВСЬКОГО**

6 червня 1818 р. ІФ заплатив

«За 3 экз. Г Стойков. Физ\ики\ 21 р.» [8, с.102]. Йдеться про посібник

Система физики. Сочинение Афанасия Стойковича, Коллежскаго Совѣтника и Кавалера, Свободныхъ наукъ и Философїи Доктора, Императорскаго Харьковского Университета умозрительной и Опытной Физики Профессора Публичнаго Ординарнаго, \..\.. Первая книга. – Харьков: унив тип, 1813. /С дозволения Совета Имп. Харьковского университета /Секретаря онаго Совета Проф Ланга^{326/} = [41]. Книга була прийнята як посібник для гімназій.

Менш імовірно, що в середині 1818 р. ІФ міг придбати «3 примірники» саме першого видання 1809 р. [41а], хоча суттєво вони мало відрізнялися між собою, ми ж навели повну назву видання 1813 р. у списку літератури [41] з огляду на те, що в ній є повніші відомості й про самого автора. Стойкович цитує західно-європейську літературу³²⁷ переважно з XVIII ст., отже ту, якою він користувався ще до приїзду в Україну для написання свого сербськомовного будинського посібника 1801-1803 рр. [62], згадуваного ним самим в обидвох своїх харківських підручниках з фізики [41] та [41а]. Підручник 1813 р. мав становити першу частину задуманої, але незавершеної Стойковичем, кількатомової «Системи фізики». Можливо і в наступних її томах він міг би спиратися значною мірою на свій сербський варіант [62] 1801-1803 рр.

Кантіанець Панас Іванович Стойкович (Атанасіє \Афанасий\, Stoikowitsch, Stoikowitz Athanas; 1764 чи 1775 Рума, Сербія – 25.11.1832 СПб), якого куратор Харківського університету С.Потоцький назвав чомусь «карпаторусином» (карпатороссом) [42, с.300], навчався в Единбурзі, Сегедській та Пресбурзькій академіях вищих наук і Геттінгенському університеті. В останньому він відвідував приватні лекції «найважливіших й найтрудніших частин математичної аналітики та застосовної математики»

у проф. Тібо, який високо оцінив свого слухача, що «виявив гостроту розуму, легко сприймаючи найабстрактніші частини математики» [42, с.507], [48]. Повернувшись на батьківщину, він написав і видав у Буді рідною³²⁸ мовою підручник «Фізики» в 3 частинах [62], котрий (з пізнішими власними правками), як засвідчив Д.Багалій, передав до бібліотеки Харківського університету [42, с.733], де нині знаходиться автографоване видання 1813 р. його посібника з астрономії [49].

Разом з В.Каразіним, натхненним членами «Попівської академії», Стойкович брав «активну участь» в організації Харківського університету, зосібна, як професор теоретичної та експериментальної фізики, у створенні та обладнанні фізичного кабінету, яким він згодом завідував³²⁹.

Визнаний «засновником сербської фізики», він був обраний членом Богемського та Єнського наукових товариств [43, с.288]. В останньому на його діяльність звернув увагу Й.В.Гьоте, який і рекомендував³³⁰ його (як і дещо пізніше фіхтіанця Й.Б.Шада /J.B.Schad/ та ін.) згаданому С.Потоцькому на посаду викладача фізики (з 1.01.1801) нововідкритого Харківського університету, як про це згадує у своєму листі-«звіті» до Гьоте від 5.11.1804 проф. естетики та хімії того ж університету Іван Шнауберт (Johann Ludwig Friedrich Schnaubert) [44, с.538]. Останній разом зі Стойковичем та викладачем хімії Фердинандом Гізе досліджував «аероліт» (тобто, кам'яний метеорит), що упав 1.10.1787 у с.Бобрика на Сумщині [45]. Аналогічне дослідження метеориту, що впав у Бахмуті 3.02.1813, Ф.Гізе провів самостійно і доповів результати свого обстеження ще 12.01.1807 у доповіді (про успіхи вчених Російської імперії взагалі та Харківського університету), зокрема на засіданні Відділу фізичних та математичних наук, а саме після представлення праці «Роздуми про падіння метеоричних каменів

ректора Стойковича». Гізе акцентував деякі думки, висловлені в публікації³³¹ останнього «О воздушных камнях и их происхождении», виданій того ж року в Харкові (тиражем 2215 примірників) [42, с.357, 359, 401, 430, 564, 680]. На публікацію Стойковича 1807 р. про метеорити звернув увагу Б.Воронцов-Вельямінов, стверджуючи, що вона містить «детальный научный опис всіх відомих тоді метеоритів» [50, с.305]. Повідомлення про метеори (Luftsteinen), а також «Про громовідвід» (Über Blitzableiter, 1826) він публікував й в періодичній пресі³³² [39, II, стп.1015]. Крім згаданих курсів фізики та астрономії, у різні роки він читав в університеті ще метеорологію («атмосферономию») та агрономію («сельское домоводство»).

Стойкович спричинився до виданого університетом першого «Економічного і астрономічного календаря на рік 1808 від Народження Христа», а разом з Х.Ф. Роммелем — до заснування Харківського Вченого товариства. Останній твердив, що Стойкович, будучи ректором (1807, 1811-13), «едва не вздумал отстаивать независимость нашего тобто, Харківського\ університета» [46, с.220]. Певний час він підтримував зв'язки з Київським митрополитом Євгенієм Болховітиновим, що цікавився астрономією [47, с.31] і навіть приїжджав до нього з Харкова у Київ. Пізніше побував понад тиждень у Львові (після 12 до 27 листопада³³³ 1810 р.).

Посібники з фізики Стойковича [41] та [41a] містять низку відомостей з астрономії (так само як і його підручник з географії). «Фізика в загальному розумінні \ділиться\ на історичну та філософську», — пояснює автор на початку. Перша з них включає хімію³³⁴ («стихіографію»), «астрографію», географію (фізичну) та натуральну історію (зосібна «Атмосферне царство» [41, с.7]. Для проведення дослідів, під час яких він радить використовувати лише якісні інструменти³³⁵, передбачається використання «електрич-

них машин, гальванічних та магнетичних приладів, мікроскопів, телескопів та ін.»³³⁶. При поясненні природних явищ та результатів дослідів Стойкович вважає за необхідне дотримуватися «трьох правил Невтона \Ньютона\» [т.с., с.19], які він наводить й коментує.

Короткий нарис становлення фізики [41, с.27] містить також відомості з історії астрономії від найдавніших часів. Астрономія, — стверджує автор, — займає головне місце серед наук: «Як музика була першим з мистецтв, так Астрономія була першою з наук, якою займалася людина». Адже, початки механіки культивувалися поряд з астрономічним знанням [т.с., с.27-28]. На підступах до нової фізики значну роль відіграла й астрономія: «\...\Коперник (1473, 1543) сделал большой успех против крайняго могущества Аристотелевой Философии и против заматерелых мнений. Он издал в свет, по имени его названную, истинную систему мира \...\ Галилео Галилей (1564-1641), муж острого ума и наблюдательного духа \...\ помощью не задолго до него изобретенных телескопов делал на небе наблюдения, которые не устави́ли уже более в нем сомнения о справедливости Коперниковой системы. // Тихо Браге (1546-1601) прежде исправил практическую Астрономию и собрал немаловажные наблюдения, которые будто некоторым промыслом достались Кеплеру (1571-1630). Сей великий Математик вывел из оных главные законы движения планет, а сим самым навсегда утвердил систему Коперника.» [т.с., с.32-33]. Говорячи про нову фізику, що немало завдячує Ейлеру та братам Бернуллі, автор звертає увагу на геодезично-астрономічні виміри, здійснені експедицією Мопертюї в Лапонію, а також на теорію вихрів Декарта³³⁷ [т.с., с.34].

У прикладній фізиці розглянуто вчення про небесні тіла взагалі й про Землю зокрема, з долученням таких додатків: «І. Теорія \теорія\ начала и образования міра (Cosmogonia)»;

«П. Теорія начала и образования земли (Geosonia)» [41, с.66]. Розділ про тяжіння містить виклад думок різних вчених, у т.ч. про цей феномен в астрономії, зокрема про причини кулеподібності Землі (з долученням гіпотез коперниканців доньютонівського часу, а також здогадки Ферма, [т.с., с.96]). «Робер-валль подь именемъ Аристарха Самосскаго издалъ книгу, въ которой онъ приписываетъ // материи взаимную тяжесть, какъ существенное оной свойство, посредствомъ коей она сливается в круглой вид. / Гораздо яснее имели понятие о тяготении Бореллий во Флоренции и Гукъ в Англіи. /.../. Г.Гукъ усмотрелъ, что движеніе небесныхъ телъ есть послѣдствіе силы верженія \«размаха»; відцентрової сили, соединенной с силою притягательною; однако не могъ определить закона тяготенія. / Открытіе великаго сего закона было предоставлено Невтону» [т.с., с. 96-97]. Не без впливу Гука: «Спустя 10 летъ, письмо Г-осподина\ Гука подало ему повод \...\ Закон сей распространил Невтон на планеты и спутники» [т.с., с. 99]. Далі йде детальне пояснення суті й наслідків цього закону, згадані суперечки вчених (у т.ч. Кестнера, Ліхтенберга, Роберваля, Декарта, Ейлера, Гюйгенса, Білфінгера, Ле Сажа). У викладі «Науки о тяжести» (розрізняючи «тяжесть» і «вес») розглянуто нову систему мір, введену 1793 р. у Франції, подано інформацію про виміри дуги меридіану «Кассинием /Cassini/ и Бордою /Borda³³⁸» та «по повеленію Французскаго Конвента – Мешеном³³⁹, Делямбром³⁴⁰, Бордою и др.» [т.с., с.107, 117-118, 120]). При цьому автор формулює і пояснює три закони Кеплера руху планет.

«Початкові основи фізичної астрономії» Стойковича [51] охоплюють набагато ширше коло питань, ніж вимагала тогочасна програма. Поряд з теоретичним матеріалом, що містить початкові елементи з теорії планет та небесної механіки, автор значну увагу приділяє практичній астрономії,

зокрібна аналізові досить часто суперечливих результатів астрономічних спостережень (переважно XVIII ст.). Він навіть пригадує, що мав нагоду спостерігати «в Геттінгені, 1799 р. Травня 7-о, з астрономічної вежі \башти\ і з саду знаменито Кестнера» «проходження³⁴¹ Меркурія мимо \на тлі диску\ Сонця» [51, с.155]. Уже у вступі він детально говорить про предмет астрономії, її складові частини; про першорядні³⁴² (первостепенные) планети³⁴³, вводячи в обіг відомості про Уран³⁴⁴; про «нерухомі і рухомі³⁴⁵ зорі»; перераховує астрономічні та геодезичні інструменти; пропагує серйозне ставлення до вивчення астрономії (бо «знайомство з декількома сузір'ями³⁴⁶ не є знанням астрономії»); критикує «суєтну» та «оманливу науку» астрологію³⁴⁷; подає досить ґрунтовні відомості з історії астрономії (с.7-22) та бібліографію (с.23).

Основний виклад (під назвою «Астрономія») складається щонайменше з 10 глав³⁴⁸. Глава перша («Явлення неба вообще» [51, с.27-55]) містить елементи теорії планет та небесної механіки (які автор доповнює у подальшому викладі), дає уявлення про орієнтацію на небі, зокрема про можливість спостерігати Полярну зорю «під 51 градусом над горизонтом (у Харкові)» [т.с., с.31]. У розділі «Місцеположення небесних тіл» (с.50) йдеться про паралакс, заломлення та відхилення \уклонение\ світла. Глава друга («Явлення Земного шара вообще», [т.с., с.56-70]) подає низку географічних, геодезичних та астрономічних елементів науки про Землю (географічні координати, форму планети та її розміри). Говорячи про кулястість Землі та наводячи доведення цього факту, він не обминає можливості розповісти про низку мореплавців, від Магеллана (1519) до Бугенвіля (1766-69), Кука (1768-79) та Крузенштерна (1803-06) [т.с., с.61-63], з яких декотрі спричинилися до виконання запланованих астрономічних спостережень. Окремий розділ відведено «Доведенню сплюснутості

землі біля полюсів» (с.63), де основна увага привернена не лише до результатів Ньютона, який розвіяв «всі сумніви і зі \свої\ теорії тяжіння й оберտального руху землі показав, що вона у полюсів стиснута, а на екваторі підвищена» [т.с., с.64], але також (й більш детально) до «вимірів градусів меридіану», проведених французькими «двома³⁴⁹ групами \обществами\ академіків» в Перу (1735) та в Лапландії (1736), спричинився.

Глава третя («Явления истинной системы мира» [51, с.71-114]) починається представленням п'яти різних систем світу. До звичних, – Птолемеєвої³⁵⁰, Коперникової³⁵¹ та Тихо-Браге³⁵², – тут додано ще Єгипетську³⁵³ та «Невтонову»³⁵⁴. Далі викладено декілька «доведень руху Землі» навколо своєї осі і навколо Сонця³⁵⁵ та «закони і причини планетних рухів» (де наведено закони Кеплера та подана критика заперечень противників геліоцентризму, [т.с., с.92-94]), а також «Пояснення небесних явищ за системою Коперника», а саме «явищ, що залежать від обертання Землі навколо своєї осі» та аналогічно навколо Сонця і від «обоїх рухів разом» [т.с., с.99-114].

Глава четверта («Явления Солнца» [51, с.115-134]) містить фізичні та астрономічні відомості про світило (у т.ч. про величину його діаметра та об'єму \объятности\, нахил екватора Сонця, віддаль від Землі, температуру³⁵⁶, сонячний паралакс³⁵⁷, а також про «массу тяготения и густоту»). У ній трактуються історичні концепції про його будову, атмосферу, плями тощо; підкреслено значення відкриття плям на Сонці, пояснено як вони послужили для доведення факту його обертання навколо своєї осі. Мова йде про спостереження за швидкістю переміщень, кольором та величиною сонячних плям, виконані Гевелієм (1643), Гершелем (1779), Шретером (1795), Ляляндом (1798). Стойкович передає інформацію, яку він вичитав у ризькій газеті³⁵⁸ про появу велетенської плями на Сонці у

1813 р., тобто в рік видання його підручника. Роблячи спробу пояснити причину появи³⁵⁹ плям, він помилково «разом з \деякими\ новітніми Астрономами» визнає, «що сонце є тіло темне, подібне до планет, маючи еластичну атмосферу, в якій // невідомим для нас способом утворюється світло, подібно як в нашій атмосфері народжуються хмари, роса, дощ, блискавки і північне сяйво» [т.с., с.119-120]. Звідси недалеко до гіпотези про заселенність світила, яку висунув один з астрономів і з недовірою згадав Стойкович, але як інтригуючу тему про заселенність інших небесних тіл, і він інколи повертається до неї в наступних главах.

У главі п'ятій («Явления Планет вообще» [51, с.135-152]) знову йдеться про плями, які спостерігали за допомогою телескопа на Венері, Марсі, Юпітері та Сатурні, але автор швидко переходить до викладу (на тій же ж сторінці) загальних закономірностей з елементарної теорії руху планет (с.137), зокрема про періоди обертання планет навколо своєї осі, де ще відсутні дані для Урану та чотирьох згаданих астероїдів. Відсутні дані про величину сплюснутості тих же небесних тіл, а також Меркурія. Зате у розділі про «Рух планет навколо сонця» подано величини нахилу орбіт всіх відомих на той час небесних тіл Сонячної системи (с.139), так само як у підрозділі «Періодичний час планет» – подано для них всіх їх зоряний³⁶⁰ час (tempus sidericum). Швидкість руху небесного тіла на своїй орбіті автор пропонує уявляти собі, виходячи з даних про кількість «німецьких миль», на які воно переміщується за 1 сек. Якщо Земля, напр., за 1 сек. переміщується на 4,1, Меркурій – на 6,7, Сатурн – на 1,3, то Уран – лише на 0,9 німецьких миль (с.140-141; для вписаних у таблицю 4 астероїдів дані відсутні). У підрозділі про «Відносні віддалі планет», не називаючи авторів³⁶¹, Стойкович пояснює правило (закон) Тіціуса-Бодє (1766; 1772), яке спонукало астрономів шукати нові

планети між орбітами Марса й Юпітера та поза орбітою Сатурна. Відкритий Уран та, пізніше, згадані вже 4 астероїди задовільняли цьому правилу. Стойкович у 1813 р. не тільки не виключає можливість відкриття нових планет, але, на основі цього правила вказує відносну віддаль до її орбіти поза Ураном³⁶². Такою дещо «передбаченою» планетою виявився Нептун, відкритий 23.09.1846 р., що однак став винятком з цього правила. Для всіх 11 небесних тіл, крім віддалей, приведено й інші їх параметри, у т.ч. їх величина, видимий та істинний діаметри (с.146-147), маса, «густину і силу тяжіння» (останні три у вигляді таблиці, с.150), «ступінь світла на планетах».

Що стосується «жителів планет», то автор згідний³⁶³ з тим, що «прекрасно писав Фонтенель» у своєму творі про множинність світів, але ніяк не погоджується зі «знаменитим Вольфом», який у своїх «доведеннях подібності інших планет із Землею переступив межу \преступил пределы\, припускаючи існування на Юпітері «жителів, що мають тіло, подібне нашому і в такій же пропорції частин». [51, с.151].

Глава шоста («Явления главных планет в особенности» [51, с.153-174]) є логічним продовженням попередньої і подає конкретні дані про кожне з 11 розглянутих раніше небесних тіл в загальних рисах. Відповідно до цього глава складається з 11 невеликих розділів (уступів). На самому її початку автор обіцяє «пояснити те, що кращі телескопи, у наші часи удосконалені, відкрили на планетах». Як для підручника, то з завданням автор порівняно добре впорався, не перевантажуючи матеріал складними поняттями з теоретичної та небесної астрономії, що успішно розвивалися на той час, а послуговуючись переважно даними з практичної астрономії, яка, з удосконаленням телескопів, збагатилася великою кількістю нової інформації про доступний з допомогою них небесний світ. Характеризуючи

фізичні та астрономічні параметри світил, Стойкович вдало доповнює свій виклад історичними відомостями, намагаючись підкреслити важкий і часто суперечливий шлях досягнення істини, зокрема в практичній астрономії. «Фонтана, Кассіні, Шорт, Монтан, – наводить Стойкович один з прикладів, – стверджують, що вони бачили супутник Венери, але Бошкович, Гелль, де Лялянд приписують це оптичному обману і похибкам спостережень» [51, с.158]. Читачеві цікаво дізнатися, що «Доктор \Карл Фрідріх\ Гаусс³⁶⁴ підібрав на прохання Ольберса ім'я та астрономічний символ для астероїда (Веста), відкритого Ольберсом 29.03.1807. («Знаком її є вогонь, що горить над жертовником Вести» [51, с.164]). У розділі про Землю багато місця зайняв матеріал, що доповнює вже дещо висвітлені питання хронології (с.158) та календаря (про роки астрономічний і цивільний, «тропічний або істинний», про юліанський та григоріанський календарі \с.158-162\). У розділі про Сатурн описано кільця і викладено декілька гіпотез про їх склад³⁶⁵ та причини виникнення (с.169-173), зокрема згадано Гершеля, котрий, окрім визначення³⁶⁶ періоду (10 год. 16 хв. і 0, 44 сек. [51, с.172]) обертання планети навколо своєї осі, відкрив ще «за допомогою свого «семифунтового Телескопа» 1789 \р.\, що «широке кільце Сатурна дійсно складається з двох кілець³⁶⁷ \...\», що вони розділені «темним простором», які він, одночасно з Шретером, виміряв «за шириною і величиною³⁶⁸» [51, с.170].

«Нова» планета Уран, як пише Стойкович, виглядає наче зоря 6-ї величини, і як таку її спостерігали Фламшted (1690), Майер (1756), Лемоньє (1763, 1769). Лише Гершелю 1781 р., який своїм потужним телескопом спостерігав «зорю» «між рогами Овна \Тельця\ і ногами Близнят, випало відрізнити її від нерухомих зір за більшим її діаметром» і таким чином вдалося розпізнати

в ній планету (історія найменування якої подана на початку посібника) і стверджувати, що вона «обертається з заходу на схід, як й інші планети», що «біля полюсів сплюснута», що їй властива велика³⁶⁹ швидкість обертання навколо власної осі \кругообращения\ тощо [51, с.173]. Стойкович не згадує в цьому розділі про чотири перші супутники Урану, відкриті Гершелем 1787 та 1794 рр., полишаючи це для наступної глави.

Глава сьома («Явления Спутников в особенности» [51, с.175-204]) ділиться на дві важливі частини (члени): перша – про Місяць, а друга – про інші супутники. У викладі матеріалу про неправильності руху Місяця залучені елементи з небесної механіки, дається загальна уява про суть теорії збурень, добре пояснено поняття лібрації, підкреслена роль Ньютона в постановці задачі трьох тіл. Як неодноразово зауважує Стойкович, до вивчення поверхні Місяця багато спричинився Шретер, що видав 1791 р. «Solenotopographische Fragmente» (II ч. – 1802). Серед інших селенографів тут названі імена Лієфмана (1706), Галлея і Лонвіла (1715), де Уллоа (1772) та Гершеля (1783).

У розділі «Неправильності в русі Місяця» (с.189-191) Стойкович дохідливо й просто пояснює сутність задачі трьох тіл. Якби Місяць при своєму русі по орбіті притягувався однією Землею, то його рух був би правильним, але так як за законом всесвітнього тяжіння він також притягується Сонцем, то рух його необхідно повинен збурюватися. Ньютон визначив геометричним способом дію збурюючих сил, яка залежить від тяжіння Сонця. Сказане далі підтверджується астрономо-механіко математичними викладками. «По сим основаниям, – завершує автор, – весьма удобно изъясняют нынешние Астрономы все неправильности, встречающиеся в движении луны...»

При розгляді власного майже рівно-

мірного обертання Місяця автор пояснює також причину лібрацій за довготою³⁷⁰ та широтою³⁷¹. Перша має місце при його русі еліптичною траєкторією. Відомо, що лібрація за довготою зумовлена рухом Місяця еліптичною орбітою, де спостерігається прискорення або сповільнення його руху, а друга – зумовлена кутом нахилу його осі до площини його орбіти. «Ще Ньютон зробив висновок, – пише Стойкович, – що місячний діаметр, який звернений до землі, повинен бути подовгастим внаслідок сили притягання землі, припускаючи, що місяць був рідкий і що місяць має фігуру довгастого сфероїда, якого велика вісь завжди звернена до землі» [51, с.193]. У другій частині додано деякі загальні властивості руху супутників та розглянуто їх фізико-астрономічні характеристики, частина з яких подана у вигляді таблиць, зокрема однієї спільної для супутників Сатурна та Урану³⁷² [51, с.204]. Для наглядності виготовляли моделі їх руху (аналогічно механічній моделі системи світу), і автор подав їх латинські назви³⁷³. Коперник, як і його попередники, знав лише один супутник. У часи ж ІФ Стойкович налічує їх 18. Подаючи історію відкриття кожного з них³⁷⁴, автор пригадує суперечку про першість у відкритті супутників Юпітера між Галілеєм (1610) та Сімоном Марієм³⁷⁵: останній запевняв, що спостерігав їх дещо раніше, наприкінці 1609 р. [51, с.202].

У главі восьмій («Явления Комет» [51, с.205-224]) продовжено, в її різних місцях, історичний екскурс зі вступу. «Піфагорейці, як дослідив Сенека, вважали комети небесними тілами, що як планети рухаються «правильними шляхами», – пише Стойкович, вважаючи, що «комети не є повітряними метеорами \...\ а небесними тілами, подібними до планет, є темними небесними світилами \...\, \що\ рухаються шляхами еліптичними, один з фокусів яких займає сонце, \...\ в русі своєму підлягають законам Кеплера » [т.с., с.205, 206, 207, 215],

як твердили деякі давніші філософи. Подальший зміст глави зрозумілий із назв її частин: II. Шлях і періодичність появи комет (у т.ч. про теорію руху комет Ньютона, с.212-213); III. Подібність і відмінність комет і планет (с.214-216); IV. Величина, віддаль і число³⁷⁶ комет (с.216-218); V. Природа³⁷⁷ комет (у т.ч. думки вчених про них, про можливу «заселеність»³⁷⁸, чи комети були провісниками нещастя³⁷⁹).

Глава дев'ята («Явления Неподвижных звёзд» [51, с.225-246]) сформована з наступних 5 частин: I. Величина, віддаль³⁸⁰, яскравість³⁸¹ і кількість зір \та Молочний Шлях і питання космогонії³⁸², атласи зір, у т.ч. Цаха 1799 р. та Лялянда³⁸³; II.Сузір'я³⁸⁴; III.Зор'яні туманності³⁸⁵ \та їх класифікація (класи)\ (с.239-242); IV. Змінні зорі³⁸⁶ (с.242-244); V. Зорі, що появилися і щезли \та причини цього явища\ (с.245).

Глава десята («Всеобщее движение и связь небесных светил» [51, с.247-250-?]) починається двома цікавими екскурсами³⁸⁷ дещо філософського змісту, в яких трактуються декі питання тогочасної космогонії і, як було зауважено раніше, вона потребує окремого розгляду. Автор, зачарований просторами Всесвіту і гармонією небесних об'єктів різних структур, вбачає причетним до цього переважно всесвітнє тяжіння³⁸⁸. Відкриття новітніми астрономами «руху»³⁸⁹ деяких нерухомих зір дає йому можливість по-новому уявити собі структуру велетенського Всесвіту, де не залишається місця для нерухомих об'єктів: «Можливо вся ця велика система тіл небесних, сонце і всі нерухомі зорі, всі класи плям³⁹⁰, – пише Стойкович, – обертаються навколо якогось велетенського тіла. Це, здається, впливає і зі спостережень і з умовиводів. \...\ Новітні Астрономи дійсно приймають, що всі розсіяні по небу зорі разом з молочним шляхом обертаються навколо спільного деякого центрального тіла. \...\ // Багато хто уявляє це тіло як велетенське

сонце, і вважає, що таке положення дійсно займає дуже світла зоря Сірій³⁹¹. \...\ Якщо це справедливо, то Сірій величиною своєю нескінченно більший від нашого сонця» [51, с.247-248].

* * *

3 вересня 1818 р. ІФ-м куплено

«Книг: Переписка Императрицы\ Е\ катерины\ II с вольтером \саме так, з малої букви\ 7 р.» та 3 богословські твори. = ?Переписка российской императрицы Екатерины Второй с г. Вольтером с 1763 по 1778 год. Перевел с франц. Иван Фабиян. Ч.1-2. – М.: в Вольной тип. Гария и К°, 1803. – [2], 172, [4], 172 с.: портр. ; 8°. НБУВ Гр 1460. Було декілька інших видань. Напр., того ж року: Переписка Екатерины Великия с г. Вольтером\...\ Перевел с франц. Александр Подлисецкий³⁹². Ч. 1-2. – М.: Тип. у Решетникова, 1803. – [2], 3-214, [2], 3-264 с. ; 8°. °. НБУВ Гр 221).

4 вересня 1818 р. ІФ-м куплено

«всемир. Путешеств. 29\?, 27\ том\ов\ за 100 р.» [8, с.102]. = [Я.І. Булгакова]: «Всемирный путешественник, или Познание Старого и Нового света \...\ III вид. Т.1–27. – Спб.: печ. у И. К. Шнора, 1799 – 1816. 8° (I вид. Т.1–27. – СПб, 1778 – 94). Французский оригинал: Le Voyageur françois, ou la Connaissance de l'Ancien et le Nouveau Monde. Т.1-48. – Paris, Moutard, 1765- 95..

1 жовтня 1818 р.

«Куплено книг: [...]

Дет\ское Училище 4 ч. \за\ 16 р.» [8, с.102]. = /Лепренс де Бомон, Жанна-Марі:/ Детское училище, или разговоры благоразумной наставницы с благородными воспитанницами, служащие для малолетних, различного свойства и склонностей, наставлением ко исправлению сердца и просвещению разума. Соч. Ле Пренс де Бомонт. 4 части, на Российском и Французском языках. Изд. 2-е. – Москва: в тип. Всевожского, 1817. –

12 ° «20 руб». *Не виключена можливість, що ІФ придбав видання 1800 р.: /Лепренс де Бомон³⁹³, *Жанна-Марі*:/ Детское училище, или разговоры благоразумной наставницы с ея воспитанницами. Соч. ле Пренс де Бомонт. Пер с французского. 4 части. – М.: в тип. Решетникова, 1800. – 12 ° (ч. II, III, IV с виньетками) «12 руб.» (ціни подано за [53, с.110]). Назва французького оригіналу: \ *Leprince de Beaumont, Jeanne-Marie*:\ Magasin des enfans, ou Dialogues entre une sage gouvernante et plusieurs de ses élèves de la première distinction dans lesquels on fait penser, parler, agir les jeunes gens ... on s'applique autant à leur former le cœur, qu'à leur éclairer l'esprit /.../. Vol. 1-4. – Londres, 1756.

Ще 1761–1767 рр. з друкарні Сухопутного кадетського корпусу (СПб.) вийшов російський³⁹⁴ переклад «Magasin'y des enfans», виконаний П.С. Свистуновим³⁹⁵ («Дитяче училище або Повчальні розмови між розумною вчителькою і знатними ученицями різного віку /.../») загальним тиражем 4 частин – 1500 примірників. 1776 р. Петербурзька АН випустила друге, а 1788 р. – третє видання. Наприкінці XVIII ст. «побачили світ, принаймні, ще чотири перевидання цього твору (вперекладі Тимофія Можайського³⁹⁶), в друкарнях І.К. Шнора (СПб., 1792), Ф. Мейера (СПб., 1794), Рідігера і Клаудія (Москва, 1795), Андрія Гордійовича Решетнікова³⁹⁷ (Москва, 1800). Значна частина передплатників була з Російської імперії, серед них і президент Петербурзької АН, українець К.Г. Розумовський, «hetman de l'Ukraine» (с.5), а також «le Conseiller Terploff \Григорій Миколайович (1717-79), сенатор, одружений з племінницею Кирила Розумовського\ [55, с.6].

«Переписка Марии Стюарт \Стюарт\ 8 р.» [...] = Переписка Марии Стюарт с Елизаветой, королевой Великобритании, и другими знаменитыми особами. Пер. с франц. 4 части. – Москва, 1809, 12°.

24 жовтня 1818 р. ІФ заплатив «За переплет\ вольф\иевых\ 6 кн\иг\ по 135 к»

30 жовтня 1818 р. «Куплено у О.Протоиерея Иосифа Зерт. Кам. 72 книг \за\ 200 р. да подарено ему 30 р.» [8, с.102]

27 листопада 1818 р « На газеты и журналы посл\ано\ 70 р. 60 к.

8 грудня 1818 р. заплатив «За письмо с посылкою 2 книжек в Полтаву 60 коп» [8, с.102].

Отже, ІФ купував майже кожного місяця в середньому по 3-4 книги. У цій розвідці, на першому етапі, залишено поза увагою частину богословських праць, окремі посібники для початкового навчання тощо. Його «Збірник рукописних праць³⁹⁸», що містить виписки з публікацій проти п'янства, включає в себе й друковані брошури з медицини (зокрема «Von den Onanie /.../ von Herrn Tissot. – Eisenach, 1769).

КАТАЛОГИ БІБЛІОТЕК

ІФ часто дарував свої книги бібліотекам (у т.ч. київській школі та смоленській семінарії), займався упорядкуванням та укладанням каталогів фондів деяких з них [30]-[32]. Завідувати академічною бібліотекою³⁹⁹ у Києві доручали по черзі викладачам альма матер'і. Так, 1785 р. бібліотекарем було призначено учителя філософії Амвросія Келембета, що добре порозумівся з ІФ і в бібліотечних справах. Останній підтримував давню традицію ченців, старанно копіюючи рідкісні видання, заохочуючи до цього о. Амвросія, спудеїв та інших монахів⁴⁰⁰. Власні праці, особливо релігійного змісту, та твори інших авторів⁴⁰¹, ІФ переписував переважно для тих бібліотек, якими він завідував. Траплялося, що деякі рукописи він надсилав до інших церковних й світських бібліотек, чи окремим діячам. Київському митрополиту Євгенію Болховітінову⁴⁰², напр., він відправив у квітні 1822 р. копії своїх промов за 1808

р. для бібліотеки Софійського собору.

Згодом, правда, їх відносини погіршилися, подібно як і спілкування митрополита з вчителем Першої гімназії Максимом Берлинським, вихованцем КМА та її істориком. Останній, однак, у своєму неповністю виданому «Щоденнику» (ІРНБУВ, Ф.175, №1057) залишив важливе свідчення про те, що 1836 р. у митрополита Євгенія збиралися вечорами і колективно читали різні твори, у т.ч. «о множестве миров», «Нестора», книгу Лаптева «естественных наук» [47, с.100]. Є.О.Болховітінов (1767-1837) цікавився астрономічними проблемами. У Москві він прослухав курс експериментальної (опытной) фізики у Роста, а в Києві серед його знайомих був проф. І.Скворцов, який читав у тамтешній академії космологію. Писали йому В.Каразін, П.Гулак-Артемівський та ін. [47, С.31]. З Харкова до нього приїжджав згаданий проф. Панас Стойкович.

Збереглися каталоги і київських монастирських бібліотек, якими опікувався ІФ і які він власноручно уклав, зокрема [30, 59]. 1804-1806 він працював над історією київської ієрархії, перебуваючи в Києво-Миколаївському монастирі. Впорядкуванням тамтешньої бібліотеки він почав займатися дещо раніше, як про це свідчить запис про зроблений ним «огляд наявних книг» у її фондах ще у 1803 р. та укладений «перепис» книг [59]. Історія цієї бібліотеки вже привернула увагу дослідників [26]-[27], [57]-[58]. Поряд із богослужбовими, ІФ заносить до каталогу і наявні наукові праці. Під літерою «А», напр., знаходимо «Арифметику» Леонтія Магницького, «Атлас Российской империи с пограничными землями», який складався з 19 спеціальних карт, виданий 1745 р. [7, арк. 1]; під літерою «Г» – «Географию Генеральную» (московське видання 1718 р.) [т.с., арк. 2]. Під літерою «М» – «Монархию Турецкую, описанную чрезь Рикота, бывшего Аглинского Секретаря Посольства при Отто-

манской Порте» (петербурзьке видання 1741 р.) [7, арк. 7] тощо.

ІФ задумувався над тим, яким способом привернути увагу, головню спудеїв⁴⁰³, до читання також позапрограмової нової наукової літератури та до обговорення прочитаного. Так, він організовує «Вільне поетичне товариство», головною метою якого було, на перших порах, «укладення бібліотеки для читання» шляхом закупки книг самими членами, що повинно забезпечити їм «читання кращих книг» [60, с.249, 257]. Про діяльність «Товариства» збереглося мало відомостей.

ІФ звертав увагу на творчість учнів не тільки свого класу. У його бібліотеці значиться тогочасна чигиринська підбірка поезій⁴⁰⁴, що містила правила віршування та підбірку латиномовних сентенцій Петра Семенченка з Класу поезій⁴⁰⁵, датовані 11.10.1801 р. та фрагменти з поетичних творів латинських авторів⁴⁰⁶. Особистою бібліотекою⁴⁰⁷ ІФ, так само як і академічною та монастирською киево-михайлівською (а також семінарськими у Смоленську та Ярославлі), якими він опікувався певний час, користали його учні математичного, філософського, риторичного та богословського класів, члени «товариства», викладачі та ченці⁴⁰⁸. У бібліотечних реєстрах КМА за 1798-1800 рр. [25] серед випозичувальників книг з астрономії та інших природничих наук числяться майбутні відомі педагоги-математики Гнат Гловацький, Тимофій Максимовський та Трохим Ляшков, активні учасники когорт обчислювачів київських календарів Фальківського [30].

Подальша робота над реконструкцією бібліотеки ІФ полягатиме у доповненні (з аналогічними примітками й зауваженнями) наведеного коментованого списку з пропущеними назвами тих творів, які залишилися в стороні, беручи до уваги тематику цього збірника. Щоб не ускладнювати подальшу дослідницьку роботу на цьому етапі, цей список не сформований за тематикою, чи

хронологією, а залишений у тому порядку, в якому інформація про книги розміщена (здебільшого фрагментарно) у відповідних рукописах ІФ (не виключаючи тих назв, які в ньому повторюються).

Наступним етапом (або паралельним до першого) буде пошукова робота, головно у фондах НБУВ (в першу чергу, в КМА, КДА та окремих монастирів, з якими була пов'язана діяльність ІФ) для можливого виявлення там примірників з бібліотеки ІФ (за екслібрисами, помітками в тексті тощо). Знаючи зацікавлення ІФ, можна зондувати також і ту літературу до 1823 р. (або скажімо дещо вужче, між бл. 1760 та 1823 рр.), яка не значиться в записках ІФ, надто коротких в часовому просторі (визначивши собі додатково декілька тем з книгознавства чи історії загальної, певних наук, релігії, літератури і т.п., відтворюючи одночасно, таким чином, якісь елементи неіснуючої конкретної історії окремих давніх фондів).

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

- [1]. Матвійшин Я. Науково-педагогічна діяльність Іриней Фальківського в галузі астрономії // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць / за заг. ред. О.Петрука. – Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С.Підстригача НАНУ, 2014. – С.606-654. *Онлайн є повний текст книги (з кольоровими ілюстраціями; шукати можна і через Гугль за її назвою) = <https://goo.gl/HO1W7>; http://iapmm.lviv.ua/12/ukr_sky/
- [2]. Ad scholastica opera pertinent. Збірник з цією поміткою, зробленою рукою ІФ, містить поетичні твори: 1. Opera poetica, quibus elegiaci, heroici, Saphici et Iambici versus continentur a Ioanne Falkovsky elaborate anno 1778; 2. Operum Ioannis Falkovsky tomus alter, continens Omnia opera mixta diversae materiae [...] inchoatus anno 1779-по 7-ма Octobris; etc., а також записи різного змісту ІФ з часу його перебування за кордоном, у т.ч. копії листів та нотатки про витрати. ІРН-БУВ. – Рук. 699/621С. – 112 арк. – In 8°.
- [3]. Феофан Прокопович, Філософські твори. Т.1-3. – Київ: Наукова Думка, 1979-1981.
- [4]. Dreyer J. A history of astronomy from Thales to Kepler. – New York: Dover Publications, 1953.
- [5]. Larousse encyclopédique en couleur (en 22 vol.). – Paris: France Loisirs, 1977-79. Т.13 (1978). – р.5620; Т.17 (1979). – р.7188) т.19, с.8111
- [6]. Даниш М. Українські студенти в Братиславському лиці у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С.63-68 = <http://histans.com/JournALL/journal/1991/3/8.pdf>.
- [7]. \Фальківський, Іриней,\ Сокращение смешанной математики разделенное на две части, из которых первая содержит Механику, Идростатику, Аерометрию и Гидравлику, Оптику, Катоптрику, Диоптрику и Перспективу; а другая – Тригонометрию сферическую, начала Астрономии, Географию, Хронологию, Гномонику, Пиротехнию, Архитектуру гражданскую и военную, собранную из разных авторов в пользу Киевского академического юношества. В Киеве 1793 \частина 1-а \ \с.1-106\ //Збірник матеріалів, писаних рукою ІФ. – НБУВ. – Рук.725/580С. – 188 с. – In 4°. – С.1-106 (нумерація також в аркушах).
- [8]. \Астрономічні таблиці і виписки з книги де ля Гіра. Таблиця логістичних логарифмів та ін.\ – НБУВ- Рук.728/582С. Збірник рукописів [ум.1799-1817].
- [9]. Матвійшин Я. Астрономічні таблиці Іриней Фальківського = https://www.academia.edu/21846710/Матвійшин_Я_О_Астрономічні_таблиці_Іриней_Фальківського_в_рук.727_692С.
- [10]. Матвійшин Я., Іриней Фальківський – математик, астроном, поет і богослов = <https://www.facebook.com/groups/738324842880248/>
- [11]. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.Хижняк. За ред. В.Брюховецького.– К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001.– С. 39–40
- [12]. Сокращение нравственной Дергамовой физики и астрономии: в Бѣлгородской семинарии учиненное [Иваном Мочулским, «с помощью учителя своего»]. – Москва: Университетская типография, у Ридигера и Клавдия, 1797. – XX, 163 с.; 12°. НБУВ: Гр 5162.
- [13]. История Отечественной математики. Т.1. – Киев: Наукова думка, 1966. [14]. Леонард Эйлер. Письма. Аннотированный указатель. – Ленинград: Наука, 1967. – 392 с.

- [15]. \Булашев Г.\ Описание Киевской Академии противу вопросов, данных от министра народного просвещения действительного Тайного Советника и Кавалера графа Петра Васильевича г.Завадовского 1802 года // Труды Киевской духовной академии. – 1883. – № 8. – С.548-565 (публікація). Те саме: Булашев Г. Фальковский, епископ Чигиринский. – Киев, 1883. – С.164 – 181.
- [16]. Збірник, частково зібраний, частково писаний рукою Іриней Фальківського. XVIII-XIX ст. – НБУВ- Рук.195/620С. – 106 арк. – in-4° \де є Виписки з творів Феофана Прокоповича (арк.21зв. –57).
- [17]. «Сокращение смешанной математики часть II, содержащая Тригонометрию сферическую, начала Астрономии, Географию, Хронологию, Гномонику, Пиротехнику, Архитектуру гражданскую и военную. В Киеве 1794». Рукопис писаний рукою ІФ. – НБУВ. – Рук. 726/581С. – 232 с. – In-4°. \1794 – після 1799\.
- [18]. Biographical Encyclopedia of Astronomers. – Springer, 2007. – P.402-403.
- [19]. Штернберг Я. Студенти і вихованці Київської академії в Угорщині // Український історичний журнал. – 1965. – № 4. – С. 102–108.
- [20]. Florovsky, Georges, Les voies de la théologie russe. Trad. & notes de Jean-Louis Palierne. – Éd. L'âge d'homme, 2001. – 474 с.
- [21]. Schmidt-Biggemann W., Stamm T. Jakob Brucker (1696-1770). Philosoph und Historiker der europäischen Aufklärung. – Berlin, 1998 / Colloquia Augustana, 7.
- [22]. Pepe L. (a cura di), Copernico e la questione copernicana in Italia. – Firenze: Olschki, 1996.
- [23]. Pepe L. (a cura di), Copernico e lo Studio di Ferrara. – Bologna: Clueb, 2003.
- [24]. Ньюкомб С., Энгельман Р. Астрономия в общепонятном изложении, дополненная Г.Фогелем. Пер. с англ. – С.Петербург: К.Л.Риккер, 1896.
- [25]. \Записи різного змісту\.
- Б.д. [умовно 1799, 1823]. Три зошити Іриней Фальківського. Зошит № 3. – НБУВ. – Рук.398/693С. – In-F°.
- [26]. Шекера, Ірина: Бібліотека Київського Михайлівського монастиря // Наукові праці. Вип.13. – Київ, 2004. – С.274-288 (с.280-283)
- [27]. Шекера І. Іриней Фальковский – настоятель Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (1807-1811, 1813-1823 pp.) // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. Михайлівський Золотоверхий монастир. Ювіл. випуск, присвячений 900-річчю. – Київ: Фенікс, 2008. – С.69-72.
- [28]. Клос В. Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. – Київ: Грані, 2007.
- [29]. Збірник, писаний частково рукою Іриней Фальківського. I пол.XIX ст. – 182 с. \ 91 арк.\. – НБУВ. – Рук.14/370С. – In-4°. (що містить [30]).
- [30]. «Каталог книг, що належать Бібліотеці Києво-Златоверхо-Михайлівського монастиря, після її перегляду Іринеем \Фальківським\, Єпископом Чигиринським, і після приведення до нового порядку у 1808 році, переписаний знову [...] 1822 році». – НБУВ. – Рук.16/615С. – 47 арк. – In-F° // [29, арк.1-49].
- [31]. Catalogus librorum Bibliothecae Academiae Kiovensis, писаний рукою Іриней Фальківського з іншими статтями, кін.17–поч.19 ст. – НБУВ. – Рук. 7/369С. – 152 арк. – In-4°.
- [32]. Catalogus Bibliothecae Academiae Kiovensis librorum. [Av.1807] . – НБУВ. – Рук.11/612С. – 339 с. \7.764 томи\ [31]
- [33]. Зябловский Евдоким (1764-1846), Новейшая география Российской империи: Сочиненная по нынешнему ея разделению \...\ . В трех частях. Ч.2. – Москва: В типографии С.Селивановского, 1807. – [2], 202 с. – 8°.
- [34]. Martin Benjamin, Biographia Philosophica, being an Account of the Lives, Writings, and Inventions, Of the most eminent Philosophers and Mathematicians Who have flourished from the earliest Ages of the World to the present Time. – London: W.Owen & B. Martin, 1764.
- [35]. Ніженець А. На зламі двох світів. – Харків, 1970.
- [36]. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: Біографічний довідник. – Київ, 1999. – 477 с. = http://alyoshin.ru/Files/publika/timofienko/tim_zodchi_028.html#palitsin.
- [37]. Записки Сергія Николаевича Глинки. – СПб: Изданіе редакції журналу «Русская старина», 1895 – 380 с. Фрагмент є на: http://dugward.ru/library/xviiiivek/glinka_ns_zapiski_1776-1796.htm.
- [38]. Жихарев Степан, Записки современника \1805-1819\.
- М., 2004 – 560 с.
- [39]. Poggendorff J. Biographisch-literarisches-Handwörterbuch. – Leipzig, 1863.
- [40]. \George Jr. Adams\, Astronomical and geographical essays: containing, I. A full and comprehensive view, on a new plan, of the General Principles of Astronomy. II. The use of the Celestial and Terrestrial Globes, Exemplified in a greater Variety of

- Problems /.../. III. The description and use of the Armillary Sphere, Planetarium, Tellurian, and Lunarium. IV. An Introduction to Practical Astronomy, or the Use of the Quadrant and Equatorial. Second edition. By George Adams, Mathematical-Instrument Maker to His Majesty, and Optician to his Royal Highness the prince of Wales. – London: R.Hindmarsh, printer to His Royal Highness the Prince of Wales, 1790. \перше вид. 1789? [39, с.10]\. Онлайн – весь текст.
- [41]. \Стойкович А. \ Система физики. Сочинение Афанасия Стойковича, Коллежского Совѣтника и Кавалера, Свободныхъ наукъ и Философіи Доктора, Императорскаго Харьковского Университета умозрительной и Опытной Физики Профессора Публичнаго Ординарнаго, Императорскихъ Санктпетербургскихъ Академіи Наукъ и Медикохирургической, Королевскихъ ученыхъ Обществъ Наукъ Великобританскаго, въ Геттингенѣ, Богемскаго въ Прагѣ и Варшавскаго, Естествоиспытательныхъ, Императорскаго Московскаго и Енскаго, Московскаго Соревнованія врачебныхъ и физическихъ наукъ, С. Петербурскаго Вольнаго Экономическаго и пр. члена. Первая книга. – Харьков: унив тип, 1813.
- [41a]. \Стойкович А.\ Начальные основания умозрительной и опытной физики Афанасия Стойковича /.../. Ч.1.Явления неорудных частных тел. Опытная физика. Отд.1-2. /Пер. с нем. В.Комлишинского\.. – Харьков: тип. ун-та, 1809. – 8°.
- [42]. Багалій Д. Вибрані праці.: Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам), Т.3. Ч.1. /1802-1815 гг. Відп. ред. В.В.Кравченко. – Харків, 2004 (Т.1 (1802–1815). – Харків, 1893–98).
- [43]. Feil O. Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. – Jena, 1960.
- [44]. Briefe an Goethe; Gesamtausgabe in Regestform. Redaktor I.Schmid. Herausgeber K. – H.Hahn. Band 4. – Weimar. – 1988, S.538.
- [45]. Giese F., Schnaubert J. Analyse der am 1oct. 1787 im Charkower Gouvernement gefallen Meteorsteine // Annalen der Physik Gilberts. – Bd.XXXI. – 1809. S.316-322.
- [46]. Лавровский Н. Василий Назарович Каразин и открытие Харьковского университета // ЖМНП. – Часть 159, отд.2. – 1872. – №2. – С.198-247.
- [47]. Рукавіцина-Гордізівська Є. Київський митрополит Євгеній (Є.О. Болховітінов). Бібліографія. Бібліотека. Архів. – Київ: НБУВ, 2010. 856 с.
- [48]. Страшнюк С. Сербське підгрунття Харківського університету: Атанасій Стойкович Stoikowitz Athanas 1775–1832 = <http://www.rastko.rs/cms/files/books/4f25d98a2b624>.
- [49]. Журавльова І., Кононенко І. Слов'янські колекції у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: до історії формування колекції «сербська книга» <http://www.rastko.rs/cms/files/books/4f25db3e52dcf>.
- [50]. Воронцов-Вельяминов Б. Очерки о Вселенной. – 1959. – 532 с. (С.305)
- [51]. \Стойкович А. \ Начальные основания физической астрономии Афанасия Стойковича /.../. – Харьков: тип. ун-та, 1813. – [2], IV, [2], 252, [5] с.
- [52]. Bosscha J.: Simon Marius. Réhabilitation d'un astronome calomnié // Archives Néerlandaises des Sciences Exactes et Naturelles. Ser.II, T.XII. – La Haye, 1907. – P.258-307, 490-528.
- [53]. Роспись российским книгам для чтения, из Библиотеки Александра Смирдина, систематическим порядком расположенная: в четырех частях, с приложением: Азбучной Росписи имен Сочинителей и переводчиков, и Краткой Росписи книгам по азбучному порядку. – СПб., 1828. – 712 с.
- [54]. \Стойкович А.\ Начальные основания физической географии Афанасия Стойковича. – Харьков: тип. ун-та, 1813. – [4], 328 с.
- [55]. Копанев Н. Петербургские подписчики на первое лондонское издание 'Magasin des enfans' М. Лепренс де Бомон. Онлайн (стаття опублікована і в журналі «Solanus» 2005 р.).
- [56]. Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Каталог. Вип.2. Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615-1817). – Київ: ДНБУВ, 2003. – 480 с. (= КМА в док ІРНБУВ-2)
- [57]. Іванюк І.А.: Культурно-просвітницька діяльність єпископа Іринія Фальковського із упорядкування книжкових збірань Бібліотеки Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря // Сумська старовина. – 2013. – № XL- С.145-149
- [58]. Ульяновський В., Кошиль О. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря (спроба реконструкції кириличної збірки). – Київ, 2008. – 192 с.

- [59]. Каталог книг, що належать Бібліотеці Києво-Миколаївського монастиря, переписаний 1804 р. // Збірник, писаний частково рукою ІФ. – НБУВ. – Рук.15/378С. – 123 арк. – In 4°. – Арк.1-5.
- [60]. Скворцов И. Хроника жизни Ирины Фальковского // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1861. – № 6. – С.173-187; № 8. – С.244-263; № 10. – С.305-321.
- [61]. Збірник, писаний рукою Іриней Фальківського. – ІРНБУВ. – Рук.702/386С. – 406 с. – In 8°
- [62]. Стойкович А. Физика, простым языком списана за народ Славеносербский. Т.1-3. – В Будиме, 1801-1803. – 8°. Цит. за [41].

¹ «Расход \и приход\ оставшихся от погребения \отца\ 25^и гульденов, и 40 грейцаров» [2, арк.39].

² 27 жовтня \1779\ «приймав від Іоанна Левицького за одяг [...]» [2, арк.39].

³ [...] 10 грудня \1779\ ІФ «приймав від Д.Мінацькія за продану слов'янську святу біблію (=Ассери a D. Minackio /D.=Dominus?/ pro venditis sacris bibliai Ruscis) 30 флоренів». 29.12. \1779\ ІФ продав ще 2 книги, а 2 січня 1800 – ще 4 російською мовою. [2, арк.39].

⁴ Лактанцій, Луцій Цецілій Фірман (III – IV ст.), письменник і проповідник, автор книги «Основи Божественної науки» (Divine Institutionis. – Paris: Dufresnoy, 1748), написану між 302 та 323 pp. Теофан Прокопович хвалить його у своїй «Риториці» за чистоту латинської мови та красномовство, рекомендуючи її як взірць для наслідування [3, т.1, с.158]. Він цитує у своїй «Фізиці», зокрема, ті місця з його твору, в яких йдеться про творчу причину походження світу [3, т.2, с.175-176, 292]. Лактанцій був войовничим противником теорії кулеподібності Землі (про що ТП зазначає), а тому привів низку «доказів» про неможливість існування антиподів (Divine Institutionis. – Кн.3, гл.24). Пор. [4, р.209].

⁵ Pharsalia – єдиний з його творів, що зберігся. М.А.Лукан (Marcus Anneus Lucanus; 39 Cordoue – 65 Rome), латинський поет, вундеркінд, що покінчив життя, будучи звинуваченим в участі в змові Пізона. Його незакінчена епічна поема \бл. 60 р.\ оповідає про громадянську війну між Помпонієм (на боці якого симпатії автора) та Цезарем [4, р.172], [5, т.13, р.5620; т.17, р.7188].

⁶ Санназарій, Джаконо (Акцій Сінцерій) або Санназаро

(Sannazzaro, Iacopo; бл.1454 \1458\ – 1530), італійський поет і гуманіст. Його твір «Аркадія» (1502-04), суміш віршів та прози, мав «значний вплив на пасторальний роман в Європі». Він є автором також досить відомої поеми «Про народження Діви». Його знав й цитував Теофан Прокопович у своєму трактаті «Про риторичне мистецтво» (1706, 1747) [3, т.1, с.328-329, 499], [5, т.19, р. 8364].

⁷ Можливо йдеться про невелику, але часто цитовану, брошуру – /Frick, Johann:/ Q.B.V. De Ortu Philosophiae Graecorum benignissimo indultu Amplissimae Facult. Philosophicae in Incluta Philyrea Pro Loco in eadem suo tempore obtinendo prima vice ad d. LX. Mart. A. MDC. XCV. H.L.Q.C. disputabit Johannes Frickius, Ulmensis. – Lipsiae: Literis Imman. /1694-/ 1695. – 24 p.

⁸ Priapeia (лат.) – приапії, збірник віршів різних авторів, присвячених Приапу, богу садів, полів, родючості та народження дітей; сину Вакха і Венери.

⁹ Розглянемо децю ближче цю книгу та реакцію на неї у Центральній Європі, бо саме там і майже в той же час ІФ студіював там філософію та природничі науки, готував тези при закінченні своїх студій і писав свій географічний трактат. Йдеться про «Вступ до географії» Йоганна Томка Саського (Joannes Tomka Szaszkius /Posoniensis, а не ... Pisoniensis;/ Tomka-Szászky; 1700-62), доктора звільнених мистецтв, написаний на основі джерел, зокрема сербських, про що писав Elek Horányi: «Manuscriptas Noticias de generalatu Croatiae. Usus est iis rem suam Cl/arissimu/ Szaszkius, dum Croaciam militarem in sua introductione Geographica pertractaret» (Horányi E.: Memoria Hungarorum et provincialium [...] P.II. [...] – Viennae, 1776. – 719 p. – P.312). Цей призабутий нині твір Саського цитовано і в творі Iosephi Innocentii Desericii [...] Historia episcopatus dioecesis et civitatis Vaciensis [...] – Pestini, /1767?/, – на початку якої поміщені тези: Philosophico-Mathematicae de quibus nobilis et eruditus dominus Iosephus Jaszacy, apud Scholas Pias Pestenses 1767. – Pestini, де йдеться лаконічно про математику (зі стереометрією та тригонометрією), механіку (з динамікою, у якій є посилання на Галілея, Гюйгенса), балістику, форму Землі, архітектуру, фізику (з магнетизмом та електрикою), «Про астрономію» (про планети, комети і метеори та делікатно про систему світу). Як знавця географії, його цитують: Stephanus Schönwisner: Antiquitatum et Historiae Sabariensis [...] – Pestini, 1791. – P.202 ; József Benkő (pastor ecclesiae Közép – Ajtensis in Transsilvania): Milkovia, sive antiqui Episcopatus Milkoviensis explanatio [...] Tomus posterior. – Viennae, 1781. – 616 p. – P.76. Гідним мужем XVIII століття (atque indefessae industriae viri) його

називає *Glycerio Spányik*, який стверджує, що технічні дисципліни та фізико-математичні науки, включаючи астрономію, не були розвинуті в Угорщині на той час (*Spányik G.: Historia pragmatica Regni Hungariae. Ed. VI. – Pestini, 1844. – P.454*). Пор. [6], [19]. Див. також далі список книг ІФ-о: №153. *Jo. Tomka Szaszky: Introductio in Geographiam. 2 Tomi. – Poson. et Cass. /1/778*.

¹⁰Далі йде копія листа ІФ до російського радника у Відні, в якому перелічені речі, що він їх декларує для перевезення з собою в Україну (без списку книг). Продовження записів з книгами на арк. 59зв. та ін..

¹¹«Сербский народ, называемый попросту рацким, между которым я три года почти проживал, будучи одной православной с нами веры, достоин подлинно того, чтобы мы историю и приключения его прилежно читали» [2, арк.60–65; арк.60], [6], [1, с.646, прим.18].

¹²Про переписку з яким згадує сучасний словацький дослідник Мирослав Даниш [6]. Пор. також уже цитовану [19].

¹³Роберт Беллярмін (*Bellarmin; 1542 -1621*), проголошений 1930 р. святым (його свято припадає на 17 вересня), був кардиналом при папі Клементі VIII і вважався найбільш вченим полемістом свого часу [5, т.19, с.811]. Теофан Прокопович в теологічних та філософських питаннях з ним не погоджується [3, т.1, с.423, 432; т.2, с.248, 531, прим.3], але зауважує, що київський митрополит Теофіл Рутка, який прийняв уніатство, свою книгу «Про ознаки церкви» переписав «майже повністю у Беллярміна» [3, т.2, с.427]. Активний полеміст з «єретиками, Р.Беллярмін брав участь в процесі над Галілеєм, сприявши прямо його осудженню [3, т.1, с.500, прим.11]. Таке його поводження застрашило 1616, зокрема, Луку Валеріо (*Luca Valerio*), вихованця *Collegio Romano*, учня математики Христофора Клавія (*Clavius*) (твори якого добре знали ТП, ІФ та ін. викладачі КМА). Валеріо навчав математики в римському університеті *Sapienza* (бл.1600 р., а до цього він читав там риторіку), будучи певний час бібліотекарем Ватиканської бібліотеки (з 1611 р.), був членом *Accademia dei Lincei* (1612) і автором трактатів з фізики (1604) та математики (1606), листувався з Галілеєм (з котрим зустрічався у Пізі) від 1609 до 1616 р., а саме до того моменту, коли кардинал Р.Беллярмін сформулював 5.03.1616 декрет, що проголошував вчення Коперника «фальшивим та помилковим».

¹⁴Переклад Івана Іванова розділу французького мистецтвознавця, літератора і книгопродавця, укладача словників Жака Лякомба (*Лакомб / Jacques Lacombe; 1724–1811*) «*Abrégé chronologique de l'his-*

toire de Dannemark» з першої книги двотомного видання «*Abrégé chronologique de l'histoire du Nord*». ЖЛ – автор декількох інших історичних творів, у т.ч. *Histoire des révolutions de l'empire de Russie*, par M. Lacombe \...\ . – Paris: J. –T.Hérissant, 1760. – VIII, 412 р. – In-8°; а також низки енциклопедичних видань, зокібна *Encyclopédie méthodique. Arts et Métiers mécaniques. Vol. 1- 8 [par Jacques Lacombe]. – Paris: Panckoucke, 1782-1791; Encyclopédie méthodique. Dictionnaire des jeux mathématiques, contenant l'analyse, les recherches, les calculs, les probabilités & les tables numériques, publiés par plusieurs célèbres mathématiciens, relativement aux jeux de hasard & de combinaisons; et suite du Dictionnaire des jeux: Paris: H.Agasse, imprimeur-libraire, An VII [1798-99]. – VIII, 212 р. – In-4.*

¹⁵Автор праць з медицини та виховання і «Словника чеснот і вад», князь Парфеній Миколайович Єнгаличев (1769-1829 рр.), член гуртка Новикова, був шацьким повітовим предводителем дворянства. Його рід походить від мурзи Ішамета Єнгаличева, який володів маєтками в Шацькому повіті (-1621-). (<http://www.ufolog.ru/names/order>).

¹⁶Християн Вольф (*Wolf/f/ Ch.; 1679 – 9.04.1754*) – проф. математики та фізики Гальського, а згодом філософії Марбурзького університетів, член СПб АН (почесний; 1724) та Паризької і Берлінської. Див [1, с. 648 пр. 53]. Згідно з «Описом Київської академії [...] 1802 р.» ІФ в КМА користали на той час з «математичних книг: Анічкова, Вейдлерова, Вольфія» [15]. В Європі розголосу набрали його «*Anfangsgründe aller mathematischen Wissenschaften*» (Bd.1-4; Halle, 1710) (Основи математичних наук», що в 3-у томі включали оптику та астрономію). На основі цього твору віттенберзький проф. права і математики Й.Ф.Вайдлер (Вейдлер; *Johann Friedrich Weidler ; 1692-1755*) уклав декілька своїх підручників, які російською мовою переклав і видав 1765 р. Дмитро С.Анічков (бл.1738-88) [13, с.359, 475]. Всі вони були відомі також в Україні. Напр., «*Elementa matheseos pure*» (Bd.1-5; 1713-41) Х.Вольфа та «*Anfangsgründe der angewandten Mathematik*» (Bd.1-4; Göttingen, 1792) згаданого А.Г.Кестнера, а також «*Vorlesungen über die Mathematik*» (Bd.1-4; 1782-90) Г.Вега (*Georg Vega*), «*Elementa matheseos pure*» (Wien; 1814-17) проф. Аппельтауера (*Appeltauer*) з Відня та «*Grundlinien zur praktischen Geometrie*» (Göttingen, 1792) астронома Тобіаса Мейєра (*Майєра, I.N.Mayer*) з Геттінгена були затверджені як підручники у Львівському університеті ([13, с.379]; Матвишин Я. Преподаватели математики Львовского университета (1661-1807) //

Проблемы истории математики и механики. – Киев, 1977. – С.116-129). У Вольфа вчилася низка виходців з російської імперії, у т.ч. Ломоносов. За проханням СПБ АН він підбирав для неї вчених на Заході. Завдяки його /та Ляйбніца/ рекомендаціям були запрошені, зокрема французький астроном Ж.-Н.Деліль та Л.Ейлер, з яким він активно листувався. Останній критично реферує у липні 1738 його Космологію (Wolff Ch.: *Cosmologia generalis methodo scientifica pertractata, qua ad solidam imprimis Dei atque naturae, cognitionem via sternitur*. /.../. – Francfurt. et Lipsiae, 1731 [14, с.47]. Л.Ейлер 1774-75 рр. (і до цього) бере участь у закупці фізичних інструментів для СПБ АН у родичів покійного Х.Вольфа [14, с.259, №2183]. Як відомо, Теофан Прокопович, що знав Деліля, мав доступ до астрономічних та фізичних інструментів і приладів у СПБ АН.

¹⁷Анекдоты чувствительные, посвященные душам благородномыслящим; перевод с Немецкого Ив. Новикова. – Москва, 1798. – In-12°. – 1 р.

Видання 2-е, з доповненнями. – Москва: в Университетской типографии, 1799. – In-12° – 3 р. (ціни вказані нами за каталогами книг того часу).

¹⁸Пор. прим. за 27 березня 1818 р. про придбання ІФ-м трьох «Атласов Географических из 40 карт» 1816 р.

¹⁹“Воинствующий философ” (між 1706 і 1711). Далі побачимо, що крім цього гостро антиклерикального видання, ІФ не цурався атеїстичної, революційної та антиправославної літератури.

²⁰Варто було б простежити стосунки між автором цього Атласу Л.Ф.Людоговським, І.Ф.-м, єпископом Смоленським 1812-1813 рр. та українським релігійним діячем, вихованцем КМА і ректором Смоленської духовної семінарії о.Павлом, що одночасно перебували у Смоленську в час відновлення мирного життя після відступу Наполеонівської армії. Лев Федорович Людоговський (1761 – 4.02.1838), вчився у Смоленській семінарії. Після закінчення Московського університету повернувся в Смоленськ викладачем (з 15.09. 1783) риторики, математики та французької мови. 1787 р. його завербували секретарем в штат І.І.Шувалова, головного куратора Московського університету. 1795 р. він переходить на службу (також секретарем) до адмірала М.С.Мордвинова, чільника (председателя) Чорноморського адміралтейського правління. Разом зі своїм новим патроном він здійснив «поїздку з Миколаєва на Лиман та по Чорному морю до Севастополя і назад (липень-серпень 1796 р.) на фрегаті ‘Щасливий’» <http://obrsmol.smolgir.ru/ludogovski.html>. 1799 р. його призначають директором училищ Смоленської губернії. Значну увагу він звернув на рідну семінарію, відбудовою якої (як і всього

міста та єпархії) займався ІФ. Останній турбується також про збереження книг і поповнення бібліотек, укладаючи, зокрема, каталоги деяких фондів. У щоденних записках ІФ [8, с.130-137] міститься інформація про його «Витрати на відбудову Смоленської гімназії» [1, с.650, прим.81-82] [8, с.130-137]. Згаданий о.Павло (в миру Косьма Васильович Сабатовський, Subotowski; 1771 – 7.02. 1832), майбутній єпископ Слобідсько-Український та Харківський (1817-26), а згодом архієпископ, керівник православних установ на Слобожанщині, походив з кріпацької сім'ї, що належала Київському Софійському монастиреві. Відзначившись на студіях у КМА, він з 1803 р. стає префектом Смоленської семінарії і архимандритом Смоленського Авраамієвого монастиря (на території якого знаходилася ця семінарія, що часами прибирала назву монастиря), а з 1810 \1809? – ректором цієї семінарії.

²¹Matthaei, Християн Фрідріх (Matthäi, Christian Friedrich; 1744–14.9.1811). Німець з Грьошита (Grösth) в Тюрінгії. Магістр філософії Московського університету (1776), ректор тамтешньої приуніверситетської гімназії, а також ректор (протягом 10 років) Віттенберзького університету. Він, можливо, був особисто знайомий з Київським і Галицьким митрополитом Євгенієм Болховітіновим, котрий написав про нього ґрунтовну статтю в другому томі свого «Словаря светских писателей (що вийшов посмертно; с.43-49), де характеризує його як корифея досліджень грецьких джерел не тільки в Росії, але й в Європі. Збереглася його кореспонденція зі «своїм приятелем», Київським митрополитом Самуїлом Миславським, на яку звернув увагу історик Г.В.Вернадський (1887-1933), син В.І.Вернадського (Тюрина, Галина: Из истории изучения греческих рукописей в Европе в XVIII – начале XIX в.: Христиан Фридрих Маттеи (1744-1811). – Москва, 2012. – 408 с. – С.17, 24 та ін. Указано місця знаходження рукописів вченого, дано короткий опис останніх).

²²Можливо йдеться про одну з наступних: Зябловский [33] (інші вид.: М., 1810. Ч. 1-3 ; \СПб., 1814; М., 1819 та ін.). Пор. И. –Г. Цопф: «Новейшая география всех четырех частей света». Див. нижче у списку ІФ № 54. Новейшей всеобщей Географии 3 ч. в 2 томах. \СПб., 1809, автором якої був Зябловський.

²³Музей рідкісної книги ім. Г.П.Васильківського у Ніжині має цю книгу з дарчим написом: «Сию книгу подарил в Гимназию Высших наук князя Безбородко Нежинский купец Спиридонов» <http://www.prostir.museum/ua/post/27949>. Пор. Размышления и нравоучительныя правила графа Оксеништурна. Пер.

с французского И. Нечаева. Второе издание. – 1771. In-8°.

²⁴Пенн, Уільям (Penn, William; 1644-1718), «засновник і творець законів Пенсильванської провінції». З 1802 р. вихованець Полтавської духовної семінарії та Харківського колегіуму Микола Ів. Гнедич (1784-1833) випустив анонімно в Московському університеті збірку його творів різних жанрів під назвою «Плоды уединения» («Плоды усамітнення»), яку деякі дослідники приписують М.І.Дмитрієвському). Пор. також Кудрявцев, Иван.: *Собрание достопамятностей или Плоды уединения*. Спб: [тип. Сухопутн. кад. корпуса], 1772. – 6, 131 с. – 12°. Один із примірників цієї книги, що нині знаходиться у фондах бібліотеки «Слованська кнігозна» в Празі, числився під № 1369 у «Бібліотеці для читання» Олександра Смирдіна в Москві.

²⁵Історик церкви, кальвініст Фрідріх Спангайм Молодший (Spanheim, Fridericus Spanheimius; 1632 – 18.05.1701) був професором (та ректором) Гейдельберзького університету та Лейденської академії. У теології він частково відчув на собі вплив Декарта і єзуїтів [https:// de.wikipedia.org/wiki/ Friedrich_Spanheim](https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Spanheim).

²⁶Дифірамб – жанр античної грецької лірики. Первісно культова пісня на честь бога Діоніса.

²⁷Ікосов, Павло Павлович (1760–12.04.1811) – масон, літератор і поет, вихованець Московського університету.

²⁸Варіанти: «Житель Москвы к своим соотечественникам» та «Житель Москвы к соотечичам своим». Те саме німецькою, французькою та латвійською мовами. Про пожеар у Москві.

²⁹В оригіналі «L'Emile chrétien» (1764). Критикуючи Ж. –Ж.Руссо, посилається на Дж.Локка, бо той «лучший был Медик и даже Философ лучший, нежели Г.Руссо». (С.86). Йоганн Генріх Самуель Формей (Jean Henri Samuel Formey; 1711- 97) – протестант, філософ й письменник, секретар Берлінської АН та почесний член СПб АН (з 16.06.1748). Листувався з Л.Ейлером [14, с.253 та ін.]. У передмові до твору Формея «Поради щодо влаштування бібліотеки малочисельної, але вибіркової», Де ля Мартінер цитує низку астрономів, у т.ч. Гюйгенса, переклад «Cosmotheoros» якого французькою мовою мав ту саму назву, що і твір Фонтенеля, а саме «Pluralité des Mondes» («Множинність світів»). «Ці астрономічні новини», за словами Формея, не страшать уже теологів, бо Дергам /Derham/ послуговується у своїй «Théologie astronomique» такою «великою Системою, щоб довести мудрість, провидіння та інші атрибути Бога» (Formey J. –Н. –S.I.: *Conseils pour former une*

bibliothèque peu nombreuse mais choisie. – Berlin: chez Haude et Spener, 1756. – 352 с. – С.175).

Давши огляд системи Птолемея, якої, за його словами, ще притримуються в Італії з поваги до Папи, а також позитивно оцінивши систему Коперника (т.с., с.171), яку не дуже вдало спробував пристосувати Тихо Браге до потреб св.Письма, Дергам віддає всі свої симпатії згаданій Великій Системі, суть якої полягає в теорії вихрів Декарта (с.173). П.Фонтенель «присмодно трактував принципи Астрономії» у своїй книзі про «Множинність світів».

³⁰Йдеться, напевно, про переклад епістолярного роману Butini, Jean-François: *Lettres africaines ou histoire de Phédima et d'Abensar*. – Londres: Delalain, 1771, 8°; Paris, 1771. – 12°. *Butini, Jean-François (1747-1805) – адвокат, згодом головний прокурор у Женеві, член Національної асамблеї Женевської революції, перекладач Шекспіра (*Othello, drame imité de Shakespeare*. – Genève, 1774 та 1785), автор юридичного «*Projet de code civil /.../*» (Genève, 1796). Однак, слову «Бутиньї» в записі ІФ повинно б відповідати Boutigny або Butigny.

³¹Шаліков, Петро Іванович (1767/68 – 16\28\1852) – грузин за походженням, письменник, перекладач, видавець журналів «Московский зритель» (1806), «Азгяя» (1808–12), «Дамский журнал» (1823–33), редактор газети «Московские ведомости» (1813–36). Під впливом «Писем русского путешественника» (1791-92) Миколи Мих. Карамзіна, П.І.Шаліков написав своєрідне «Путешествие в Малороссию» (ч.1-2, 1803-04), яке настільки сподобалося В.Жуковському, що він до своєї критичної замітки в журналі «Вѣстникъ Европы» (О Путешествии в Малороссию [1803]; Ч.VIII, N 6, 1803, с. 114-122) включив звітний текст великого фрагменту – «Лѣтній вечеръ въ Малороссіи» http://az.lib.ru/z/zhukowskij_w_a/text_0390oldorfo.sht і порадив читачу особливо звернути увагу на розділи (крім згаданого), Могила друга, Яковъ садовникъ, Физіономія, Послѣдній взгядъ на Днѣпръ, Монастырь.

У тому ж журналі (Ч.ХІІІ, No 2, 1803) з'явилося його «Новое путешествие въ Малороссію» // Вѣстникъ Европы Ч.ХІІІ, No 2, 1803 (початок якого був надрукований в «Московском Меркурии», де автор згадує зокрема зустрічі з полтавським поетом [http:// az.lib.ru/s/shalikow_p_i/text_0120oldorfo.shtml](http://az.lib.ru/s/shalikow_p_i/text_0120oldorfo.shtml).

³²Після тексту присвяти імператору «вірнопідданним князем Петром Шаліковим» стоїть дата 24.12.1813, тоді як у списку закуплених книг ІФ-м зазначено, що він придбав її... 28.10.1813. Автор був очевидцем подій 1812 р., будучи посередником між москвичами і фран-

цюзами. Серед нищівної критики окупаційної французької влади, автор згадує, що остання указом своїм організувала у Москві муніципалітет, була віротерпима («муниципалитет или Градское правление», а «Некоторые церкви разного исповедования открыты [...]» (с.25)), а в «увеселительном» домі Познякова «играла Московские Французские актеры», яких згодом французи «потянули за собою» (с.31).

³³Йоганн Фрідріх (Теодор) Гакман (Hackmann, Johann Friedrich; 1756 – 1[13].09.1812), почесний член СПб АН (з 22.09.1782 р.), історик та географ, без сумніву мав пізнання й в астрономії, геодезії, мірництві та картографії, адже ним вперше був «проведений кордон між Азією і Європою по ріці Ембе», а ще на час навчання у СПб Академічній гімназії він написав латиномовний твір «Вступ у дослідження про Черне море і про грецькі поселення на берегах цього моря» (російський переклад якого з'явився в «Историческом Календаре» за 1786 р.). Іншим відомим його підручником є «Всеобщее Землеописание» (СПб, 1788), уже згаданим вище.

³⁴У великій Гл. III (с.131-189), серед перелічених народів, що населяли Російську імперію, українці (чи по-тодішньому «малороси») не згадані, як і білоруси. Про науку до Петра I немає жодної інформації, зате «русский мир» уже проголошений, як аксіома, на початку викладу: «Россіяне, господствующий народ в сем величайшем государстве земного шара» (с.131). Згадано про Ніжсин «при реке Остре», де відбуваються щорічні торги (торжища), на які з'їжджаються «как Европейские так и Азиатские купцы» (с.196). Чорноморська торгівля здійснювалася з «Херсону, Таганрогу, Фанагорії і різних гаваней Таврійського Херсонесу, особливо з Феодосії і Севастополя» (с.199). Подано короткі описи намісництва й в Україні. Один з примірників цього підручника з географії для народних училищ, що нині знаходиться у фондах згаданої бібліотеки «Слованска книгозна» в Празі, числився під №10202 в «Бібліотеці для читання» О.Смирдіна в Москві.

³⁵Петро Іванович Куминський (1767/1768 – 1839) – син священика, вихованець Рязанської семінарії (до класу риторики включно), автор, зокрема, букваря та підручника з арифметики. Був учителем об'єднаних класів Пронського малого народного училища Рязанської єпархії, а з 1808 р. – наглядачем (смотрителем) Скопинського народного училища, що спонукало його укласти згодом «Правила общежития, заимствованные из разных авторов и извлеченные из долговременных наблюдений, в пользу учащегося юношества» (Москва: Синодальная типография, 1837).

³⁶Від 1808 до 1848 р. посібник витримав 19 видань (деякі з них правлені й доповнені). Євграф Ів. Брюсов (1841-1911) пригадує начебто він вчився за виданням 1812 р. (Болховитинов В.: Александр Григорьевич Столетов). 1839-1896. – [М.], 1953. – С.215. Чомусь її не знає «История отечественной математики» [13]. У Відділі стародруків НБУВ є недатований примірник Куминский П.И.: Арифметика, служащая к легчайшему обучению малолетнего юношества. Ч.1- 2 \окремо\.. – [4], 70 с. та [2], [73]-187, [1] с. ІФ неодноразово купував по декілька примірників (напр., 14 травня 1814 р. він купив ще 3 примірники), які він дарував для школи, якою опікувався, як видно далі з його записок. Пор. також вид. 1818 р. (Цензор В.М. Котельницький, 10.06.1818).

³⁷В екземплярі Відділу колекцій НБУВ (Гр 3309) помилки, допущені при обчисленні, виправлено червоним чорнилом рукою ІФ (про що вже згадувалося вище; див. також [1, 617]).

³⁸Засновником Ярославської Духовної Семінарії (1747) був «український просвітитель Московії, волинський святий \з 2004 р.\» (замучений за наказом Катерини II у кам'яному мішку Ревельської в'язниці) Арсеній Мацієвич (або Мацевич; у миру Олександр Іванович; 1697-28.02.1772). Вихованець Львівської та Київської академії, пострижений в чернецтво 1716 р. у Новгород-Сіверському Спаському монастирі Чернігівської єпархії, архієпископом якої був латиномовний поет, автор панегірика на честь І.Мазепи, префект Чернігівського колегіуму, Антоній Стаховський (у миру Андрій Георгієвич; 1671 чи 1672 – 27.03.1740), з яким він невдовзі близько зійшовся (і навіть їздив до нього у Тобольськ). Мацієвич брав участь (1734-1735) у морській Камчатській експедиції. «Разом з іншими керівниками» він був, однак, заклучений в Пустоозерському острозі і змушений відповідати наприкінці січня 1736 р. в Адміралтейській колегії про причини неуспіху цієї експедиції. Тільки заступництво (у січні 1737 р.) архієпископа-полеміста Амвросія Юшкевича (1690–1745), певний час викладача КМА, автора «Основательного показания разностей между греческою и Римскою папскою Церковью» (неопублікований рукопис), звільнило його від подальшого перебування в острозі.

³⁹Зберігся переписаний ІФ-м «Реєстр [...] книг Ярославської Семінарії [...]», серед яких значаться: «Математическая География, Арифметика у двох частях, Философия Баумейстера, Метафизика Баумейстеров, Руководство к Физике, Физика Двигательского, Краткая Пасхалия \ИФ-о\, французская грамматика Соколовского, Всеобщее описание \у двох

частинах), Таблица Географического обозрения трех частей света, Таблица Географического обозрения Европы» [16]. Тобто, йдеться про книги, без сумніву дублікати, що їх придбав ІФ у Ярославській Семінарії і які значаться і у двох Списках ІФ-о, а саме, відомості з яких приведено нижче (у т.ч. «Реестр Книгам, привезенным мною из Ярославля в Смоленск, 1812 года, Декабря 20го, що знаходиться в іншій рукописній збірці – [8, арк.126]).

⁴⁰Див. далі запис ІФ від 20.12.1812, № 68.

⁴¹Передмова датована автором 4.01.1772 (у Геттінгені). Август Людвиг Шльцер (Шлецер, Schlözer; 1735-1809) уже видав в Росії низку історичних творів, прокоментував деякі літописи, в яких йдеться про історію України, Польщі та Білорусії, напр., критиковані праці «Правда руская данная в одиннадцатом веке от великих князей Ярослава Владимировича и сына его Изяслава Ярославича. / Издание Августа Шлецера профессора истории при Императорской Академии наук, и члена королевских академий наук в Геттингені и в Стокгольме. – СПб, 1767; та «Нестор. Руския летописи на древле-славенском языке / Сличенныя, переведенныя и объясненныя Августом Лудовиком Шльцером, надворным советником, доктором и профессором Геттингскаго университета и Кавалером ордена св. Равноапостольнаго князя Владимира 4 степени ; Перевел с немецкаго Дмитрий Языков, член С.Петербургскаго общества любителей наук, словесности и художеств. Ч.1. – СПб: Император. тип., 1809.

⁴²Пор. Представление всеобщей истории, /Сочиненное Августом Лудвигом Шлецером, профессором в Геттингені. С немецкаго перевел Императорскаго Московскаго университета бакалавр Александр Барсов. – Москва: Унив. тип., у В. Огорокова, 1791. Див. переклад Барсовим підручника алгебри, що був у бібліотеці ІФ-о.

⁴³ІФ-у, напевно, імпонувала теорія загальної мінливості в природі, описана автором цього першого російськомовного підручника з природознавства для народних училищ. Вихованець Лейденського та Страсбурзького університетів, Василь Федорович Зуєв (1754 – 7.01.1794), географ і натураліст, проф. Головного народного училища та академік СПб АН (1779), вивчав Південь України. Як начальник Херсонської експедиції він взяв з собою Степана Бородуліна, у завдання якого входило виконання зарисовок всього того, що траплялося по дорозі. Зуєв потім описав міста, у т.ч. Нікополь, річки Чортомлик і Базавлук, дніпрові пороги. Ще у Харкові Зуєв, як він про це пише звітти Л.Ейлеру, познайомився з винахідником «по

части всякой механики» Захаржевським, який виготовляв «астрономічні телескопи в 7, 8 і 10 футів, скла котрих \6-8 дюймів в діаметрі він шліфував сам\ ще не зовсім чисті, хоча й зроблені непогано». До того ж у цього «механіка млинів» була оригінальна «електрична машина, \...\ пневматична машина та інші «фізичні апарати» (Данилевский В.В.: Русская техника. – Ленинград, 1947. – С.148-149). З Херсону Зуєв відвідав на протязі місяця Стамбул та декілька інших турецьких міст, а після повернення він вибирається 12.04.1782, разом з Бородуліним, до Криму (загарбання якого Росією відбулося наступного року). Там він побував лише в Карасубазаре (Білогірськ), Кафі (Кефу; Феодосія), нашивидко в Керчі, бо, зважаючи на неспокій на півострові (повстання татар, незадоволених Гіреєм), мусів рятуватися через Азовське море. У своїх «Подорожніх записках від С.-Петербурга до Херсона /1781 та 1782 роках\» він намагався представити і майбутній економічно-промисловий потенціал відвіданих ним районів України, зокрема збирався детальніше описати там озера між Полтавою та Кременчуком, залізни руди в долині р. Саксагань (нині Криворізький залізничний басейн). Перша частина праці була опублікована 1787 р. (нім. пер. 1789 р.), а друга, присвячена опису Причорномор'я та Криму, з'явилася лише у формі статтей. [http://www.detskiysad.ru/raznilit/zuev.html]. Ним укладена «карта Дніпровського лиману з позначенням глибин», перекладені деякі твори П.Палласа (з яким він досліджував Урал та Сибір 1768-74 рр.) та Ж.Бюффона. 1785–1787 рр. Зуєв редагував щомісячний літературно-науковий журнал під символічною назвою «Растущий Виноград», де публікувалися й астрономічні статті, в яких пропагувалася система Коперника, висловлювалася думка про існування живих істот і на інших планетах. Згадані «Путешественные записки» (1787) були перевидані 1789 у Дрездені німецькою мовою http://www.gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=147

⁴⁴Brisson, Mathurin-Jacques (1723-23.06.1806): *Traité élémentaire ou Principes de physique fondés sur les connoissances les plus certaines, tant anciennes que modernes, & confirmés par l'expérience*. 3 vol. – Paris: Bossange, Masson & Besson, 1797 (3-е вид. –1800). Твори цього автора були знані у Львівському університеті, а потім у Кременецькому ліцею, у т.ч. його три томний «Dictionnaire raisonné de physique. Description matérielle (Paris: hôtel de Thou, 1781) та переклад твору Priestley, Joseph (1733-1804): *Histoire de l'électricité* \...\ – Paris, 1771: 3 vol. in-12. Останнім користав також проф. Стефан Стубелевич у Вільно (Матвійшин

Я.: Фізик з Волині/Стефан Стубелевич// Наше слово. – Варшава, 1976, 25 липня; Кравчук, Людмила: Студії професора Віленського університету С.Стубелевича в західноєвропейських наукових школах (1802-1804 рр.) // Питання історії науки і техніки. – 2008. – №4 (8). – С.49-58).

⁴⁵У Відділі стародруків зберігається його «Слово о влиянии наук на общее и каждого человека благоденствие [...], говоренное в публичном собрании Имп. Московскаго Университета, Июня 30 дня, 1788 года, Коллежским Ассесором, Философии Профессором Публичным Ординарным, Университетских Гимназий и Вольнаго Благороднаго Пансиона при Университете Инспектором Петром Страховым. – Москва: Тип. у-та, у Новикова, 1788. – 14 с. – 4°. Шифр: Н 562, Н 484/24/).

⁴⁶ІФ цитує її у другій частині свого курсу, в главі 2 «Про довготу, широту і віддалі між містами», посилаючись зокрема і на «Таблицю Річільову» Дж.Б.Річчолі [17, с.125-126].

⁴⁷М.Е.Головин: Краткое руководство к математической географии и к познанию небеснаго шара. Изданное для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению. Десятым тиснением. – СПб: В тип. Департамента народного просвещения, 1824. – 77, [3] с. – 8°.

⁴⁸Математическая география рассуждает о виде и величине Земли нашей, яко части, занимающей место в пространстве мира сего.

⁴⁹«Но как в географии большой точности не требуется, то сия разность почитается за ничто и Земля приемлется за шар совершенно круглый....» Цит. за вид. 1790 р. <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000026/st019.shtml>.

⁵⁰Пор. вище прим. до запису від 23.11.1813. Вище згадувався примірник Відділу колекцій НБУВ з правками ІФ-о. Інші примірники у Відділі стародруків та рідкісних видань: Гр 3309 ; Гр 1306 ; Гр 1226 ; Маслов 137.

⁵¹Пор. «Правило пасхального круга, или краткое наставление, как разуметь и употреблять церковную Пасхалию, сочинение Тверского Архиепископа Мефодия». – Москва, 1800. – 4°. (3-є – 5-е вид., 1803, 1805, 1806). * Згідно «Начертанию для обучения в русских духовных училищах» 1803 р. у дворічному 2-му класі повинні були «Арифметику читать по народной книге, а пасхалию по сокращению Преосвященного Мефодия. (у тому ж класі вивчали загальну і «російську» географію).

⁵²Відомості про римського історика Flavius'a Eutropius'a черпають переважно з його «Скороче-

ної історії Риму» (в 10 книгах). Якщо в часи ІФ йому приписували французьке походження (з Бордо), то нині вважають, що він походить з Близького Сходу. Між 379 та 381 рр. Теодозій I-й призначив його префектом в Іллірію (Illyricum).

⁵³«Реестр книгам, найденным на хорах Смоленского Успенского Кафедрального Собора, 1813го года, Генваря 8 дня кои оказались собственно принадлежащими Иринею Е\писк\опу Смоленскому».

⁵⁴Це ще одно свідчення того, що ІФ займався календарними питаннями (та «святтями») ще за кордоном.

⁵⁵Пор. [2] = *Ad scholastica opera pertinent*. Збірник з цією поміткою, зробленою рукою ІФ-о, містить поетичні твори його батька: 1. *Opera poetica, quibus elegiaci, heroici, Saphici et Iambici versus continentur a Ioanne Falkovsky elaborate anno 1778*; 2. *Operum Ioannis Falkovsky tomus alter, continens Omnia opera mixta diversae materiae [...] inchoatus anno 1779-no 7-та Octobris; etc* ІРНБУВ. – Рук. 699/621С. – 112 арк.

⁵⁶Під впливом цього твору Прокоповича появилися «*Compendium theologiae dogmatico-polemicae*» (Leipzig, 1786) вихованця Харківських закладів та КМА, викладача Харківського колегіуму (1744-57, 1751 – префект) Іакінфа Карпінського (Iakinf Karpinsky, Яків Іванович; 1723 – 98); «*Compendium theologiae dogmaticae*» (St Petersburg, 1799, Moscou, 1805) вихованця Переяславської семінарії та Харківського колегіуму (і його викладача), єпископа Малоросійського (1799) та першого єпископа Полтавського і Переяславського (1803) Сильвестра Лебединського (Sylvestre Lebedinsky; бл.1750 – 05.11.1808), «*Christianae Orthodoxae Theologiae compendium*» Ір. Falkovskii (М., 1802), Falkovsky Irénée: *Theologie dogmatique orthodoxe. Trad. par un Russe*. – Paris, 1859 (співавтор: Theophylacte Gorsky; Теофілакт Горський\). – Introduction: 76 р.) [20, с.126].

⁵⁷Тобто йдеться про цитований неодноразово рукопис ІФ [17], що зберігається нині в ІРНБУВ. – Рук. 726/581С. – 232 с. \1794 – після 1799\.

⁵⁸Пор. Географическое описание Киева и наместничества 1775-1786 (Київське намісництво було створене 1781 р.), а також – Василь Новгородцев: Географическое описание города Киева. – 1784. Наприкінці першої глави: “сие географическое описание сочинял по повелению [...] киевского генерал-губернатора, Новороссийской губернии главного командира и кавалера Федора Матвеевича Войекова, Киевского гарнизона поручик Василий Иванов сын Новгородцев”. На останньому аркуші рукопису є

помітка: “1807 года, июля 31 дня. Сия книжка мною нижеподписавшимся прочтена и по сличении с тою, из коей переписана, везде, где надобность требовала, исправлена. Ириней, викарий митрополии киевской, епископ Чигиринский” (рукопис належав бібліотеці Києво-Печерської Лаври) <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Novgorodcev/text.phtml>.

⁵⁹Польський історик Соломон Нейгебауер (бл.1610 – 1654; Salomon Neugebauer), автор цієї книги, родом з Пруссії (à Cadano), був ректором рідної кальвіністської школи в Коцьку (Коско). До книги долучена його карта Московії, надрукована 1612 під заголовком: *S. Neugebauer, Moscovia. Hoc est, De origine, situ regionibus, moribus, religione, ac Republ. Moscoviae Commentarius*. – Gedani, \1612\ . З легкого слова Кордта, яке незмінно повторюють нинішні історики, «чертеж Нейгебауера есть копия с карты Меркатора. Работа Нейгебауера есть довольно небрежная гравюра на дереве. Величина: 343x405 мм.» (Материалы По истории русской картографии. Вып. I. Киев 1899. <http://parasota.narod.ru/maps/kordt1/kordt1-page0.htm>. Пор. Московия, о ее происхождении, расположении, местностях, нравах, религии и государственном устройстве // Журнал Министерства народного просвещения. – № 9, 1836. Історію України Нейгебауер частково зачіпає в своїй «*Historiae Rerum Polonicarum libri quinque*» (1611), розширене видання якої з'явилося 1620 р. (*Historia Rerum Polonicarum libri decem Samuelis Neugebaueri*).

⁶⁰Gallucci, Joanne Paulo: *Coelestium corporum* [...]. – Venetiis: apud R. Meietum, 1603: In-4°, pièces limin., 478 p., fig. et tableaux.

⁶¹«*Theatrum Mundi et Temporis*» вважають одним з наважливіших його творів. Davide Neri пише про це так: «Галлуччі представляє загальне трактування небесних явищ, у тому числі \ix\ астрономічний та астрологічний аспекти \...\ . // Найпомітніша особливість книги Галлуччі полягає у \включенні\ 48 птолемеєвих карт сузір'їв. Карту представлені в трапецієдній проекції, і показують найяскравіші зорі кожного сузір'я і відповідну міфологічну фігуру. Позиції зір взяті з \твору\ «Про Обертання небесних сфер» Миколи Коперника («*De Revolutionibus Orbium Coelestium*»). Підбірка карт у *Theatrum* і є одним з перших небесних атласів нового часу (of the modern age)» [18, p.402-403].

⁶²Gallucci (Giovanni Paolo): *Theatrum Mundi et Temporis, ubi astrologiae principia cernuntur ad medicinam accommodata, geographica ad navigationem; singulae stellae cum suis imaginibus; Kalendarium Gregorianum*. – Venetia: apud J.B.Somascum, 1589. – In-4°, limin., 478 p.,

fig. et tableaux. Є переклади іспанською мовою, у т.ч. 1606 р. (Granada: M. Terez. – F°).

⁶³*Coelestium corporum* \...\ /Giovanni Paolo Gallucci. – Naples, Fl.: NewsBank Readex, 2000.

⁶⁴*I tre libri della prospettiva comune di Giovanni arcivescove Cantuarisse tradotti in lingua italiana, e accresciuti di figure, e annotazioni da Giov. Paolo Gallucci; à Venise, 1595, in-4°.*

⁶⁵*Di Alberto Durerò pittore e geometra chiarissimo, della simetria de' corpi umani libri IV, nuovamente tradotti dalla lingua latina nella italiana da Gio. Paolo Gallucci Salodiano, & accresciuti del V libro, nel quale si tratta con quai modi possono i pittori e scultori mostrare la diversità della natura degli uomini e donne, e con quali, le passioni che sentono per diversi accidenti che gli occorrono, ora di nuovo stampati*. – Venetia: Domenico Nicolini, 1591. – Venetia: R.Meietti, 1594. – 143 f., fig. – In-F°.

⁶⁶*Speculum vranicum in quo vera loca tum octavae sphaerae, tum septem planetarum mira facilitate ad quodlibet datum tempus ex prutenicarum ratione colliguntur; vna' cum regulis fabricandi duodecim coeli domicilia ex Regiomontano, & Alcabitio, & dirigendi significatiores ad promissores sequentes* \...\ . Io. Paulo Gallucio Saloeni auctore. – Venetia: apud Damianum Zenarium, 1593. Пор. Ioannis Pauli Gallucii De fabrica, et usu hemisphaerarii uranici. – Naples, Fl.: NewsBank Readex, 2000.

⁶⁷*Della Fabrica et uso del novo horologio universale ad ogni latitudine, novo trattato diviso in due parti, di M. Gio. Paolo Gallucci, \...\ .* – Venetia: appresso G.Perchacino, 1590. – Dedic., 28 f., fig. – In-4°.

⁶⁸Gallucci, G.P.: *Della fabrica & uso di un novo stromento fatto in quattro maniere per fare gli horologi solari ad ogni latitudine*. – Venetia: G. Perchacino, 1590.

⁶⁹Gio. Paolo Gallucci, \...\ della Fabrica et uso di diversi stromenti di astronomia et cosmografia \...\ . – Venetia: appresso R. Meietti, 1598. – In-4°, limin., 228 f., fig.

⁷⁰*Enciclopedia Treccani*. Vol. 51. –1998. Його перші біографи пригадують винайдений ним «інструмент для спостереження небесних явищ» (Vossius: *De Scientiis mathematicis*. \Bayle: Dict. critique I. éd.\) \вк\.

⁷¹Пор. Salomonis Glassii philologiae sacrae nucleus. Synoptica eaque philologica ad lectionem biblicam introductio, Francofurti ad Moenum 1713. *Salomonis Glassii Philologiae sacrae nucleus ad lectionem scripturae sacrae \...\ necessarius \...\ . – Francofurti ad Moenum: apud Georgium H.Oehrling, 1713.

⁷²Автор багатьох історичних і теологічних творів, пастор Йоганн Клувер (Клувер, Johannes Clüver, Cluverus; 1593 – 25.12.1633) був вихованцем Ростockкого (Rostock) університету, де 1613 р. став, на короткий час, ад'юнктом філософії, а згодом отримав

докторський ступінь з теології, яку за призначенням (1633) короля Данії Крістіана IV читав у новоствореній Рицарській академії в Соро (Ritterakademie in Soroe). (*Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd 4. – 1876. – S. 352–353).

⁷³Попередні видання: 1631 (перше, прижиттєве – *Epitome historiarum totius mundi a prima rerum origine usque ad a.C. 1630* [...] – *Lugduni Battavorum*), 1637, 1639, 1645, 1649, 1657 та ін., всього бл.12, серед яких деякі без зазначення авторства, інколи без згадки в титулі про додатки Брахеля \A. Brachel\ з тогочасної історії \, nostri temporis \).

⁷⁴Християн Вольф (Christian Freiherr von Wolf; 1679-9.04.1754) був добре відомий в навчальних закладах України [1, с.614, 628, 648, прим.53]. Пор. його ж «*Elementa matheseos pure*» (Bd.1-5; 1713-41).

⁷⁵Бенедиктинець Мауро Орбіні (Mauro або Mavro Orbini; хорв. Mavro Orbini; бл.1550 – 1614), діяльність якого пов'язана з Італією, Хорватією та Угорщиною, вважається засновником історичної науки у південних слов'ян.

Перший з його творів залишився не виданим і зберігається нині у бібліотеці Падуанського університету («*De vel ultima humanae vitae summa* Вопо», 1590). Відомими стали його «*Zarcalo dvhovno od rosetka i sfarhe xivota soviesanskoga* [...]» (1595, італійська версія – 1621 р., Венеція) та «*Il Regno degli Slavi*» (Pesaro, 1601), до російського перекладу якого мав відношення Теофан Прокопович (перекладачем вважають графа Саву Владиславича з Рагузи, дипломата при дворі Петра I). «Царство слов'ян» містило також переклад сербської хроніки XII ст. (літопис попа Дуклянина). Серед інших слов'янських народів йдеться й про русинів (Мавро Орбин: Крайєвство Словена. – Београд, 2006).

⁷⁶У книзі містяться, зокрема, відомості про світло, магнетизм, електрику, хімічні досліди (у т.ч. Лавуазьє) та порівняно великий розділ (2-й): «Загальне про будову Всесвіту та Землі», де подано початкові засади з Географії та Астрономії (основні поняття теоретичної астрономії, закони руху планет, комети, нерухомі зорі та ін., з ґрунтовним оглядом літератури). Інший його підручник був перекладений у СПб 1788 р. мінералогом і хіміком Микитом Петровичем Соколовим (1748-95) під назвою «Начальные основания химии».

⁷⁷З третього по шосте видання. У списку ІФ значиться 4-е, недавно перевидане: Georg Christoph Lichtenberg: *Vorlesungen zur Naturlehre*. Ediert nach G. Chr. Lichtenbergs annotierten Handexemplar der 4. Auflage von Johann Christian Polykarp Erxlebens „Anfangsgründe der

Naturlehre“, hrsg. v. d. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. – Göttingen: Wallstein Verlag, 2005.

⁷⁸Що повинно було особливо зацікавити ІФ-о, який відвідував подібні в Офенському університеті, де підручник Еркслебена був знаним.

⁷⁹Автор *Astronomische Abhandlungen* [...] – 1772 Див. № 182 у списку ІФ-о.

⁸⁰Там він виконував роль рецензента в «Геттінгенських Учених оголошеннях» (*Göttinger Gelehrten Anzeigen*), сприяв функціонуванню тижневика «*Gemeinnützigen Abhandlungen*».

⁸¹«Против прежних исправлено, дополнено и представлено согласно с нынешним Географическим разделением всей Европы, расположенное по последним мирным трактатам [...], с Географическим Словарем [...]». Останнє вид.: *Новейшая всеобщая география* [...] – 2012. – 181 с. \в оригинальной авторской орфографии издания 1809 года\, ISBN: 978-5-458-08445-1.* Пор. [Зябловский Е.Ф.] *Новейшая всеобщая география, расположенная по новому и последнему географическому ...* СПб., 1809?; [33]; *Новейшая всеобщая география, или описание всех земель находящихся во всем свете* [Ч. 1]. – 1808. – XXXV, 505 с.: табл.; «*Новейшая всеобщая география, или описание всех частей света* [...]», изданная В.Кряжевым. – М.: Тип. С.Селивановского, 1816. – 8°; «*Новейшая география Российской империи, сочиненная по нынешнему ее разделению* [...] С прибавлением присоединенных к Российской империи: царства Польского [...]». [В 3 ч.]. Новое, испр. и доп. изд. – Там же, 1819.

⁸²*Handbuch der Naturgeschichte* натураліста-зоолога, антрополога, доктора медицини в Гьоттінгені, почесного члена СПб АН (20.12.1826) І.Ф.Блюменбаха (*Blumenbach. Johann Friedrich; 1752-22.01.1840*) витримав 12 видань між 1780 та 1830 рр.). За розпорядженням Головного Управління училищ переклад цього посібника був призначений для використання в гімназіях Російської імперії (1809 р.), так само як і його «*Физиология, или наука о естестве человеческого*» (видання 1796 р.).

⁸³Правник, економіст, державний і релігійний діяч Ієронім Бенедикт Стройновський (Стришемень-Стройновський, *Hieronymus Strongowski, Strojnowski, Jeronimas Stroinovskis; 1752 – 5.08.1815*) народився на Волині, в селі Ходачків Кременецького повіту. Учився він спочатку в Золочевській школі піарів, в ордені яких він перебував від 1766 р., вступивши до нього в Подолницю \Podolińcu\, де продовжив навчання у місцевій школі, а потім – у Жешові, 1770-71).

⁸⁴Назва взята з примірника НБУВ. У бібліографії

зустрічається такий варіант: «/.../ и по отношению личному с г. сочинителем В. Анастасевич. В 4-х частях, в одном переплете. – СПб., в Медицинской типографии, 1809. – [4], VI, 50, 68, 66, 96, [6] с., 1 л. фронт. (портр.)».

⁸⁵Анастасевич, Василь Григорович (1775 – 16/28/02.1845) – поет, учений, публіцист, видавець, бібліограф, колекціонер рукописів, перекладач з декількох мов (переважно з польської). Він народився в Києві, навчався в КМА (дійшовши до філософського класу, 1793), де серед його викладачів був ІФ, який заохотив його до участі у створеному ним Вільному піїтичному товаристві. Анастасевич був знайомий з митрополитом Євгенієм Болховітиновим. Мандруючи Україною та Білорусією (1801), він провадив діаріуш, з якого збереглися дві (неопубліковані) частини – „Записки из города Полоцка” і „Записки из Херсона в Крым и назад”. Працював у Києві та Полоцьку, з 1817 – секретарем у графа М. Румянцева, а від 1826 – цензором Головного цензурного комітету, звідки був звільнений (1830) після появи у пресі, з його дозволу, вільнолюбивих віршів Адама Міцкевича. Анастасевичу належить поема «Аттила дев'ятнадцятого століття» та низка матеріалів, пов'язаних з історією та етнографією України. 1811–1812 рр. він видавав літературно-бібліографічний журнал «Улей». Сам же він друкувався, зокрема, в «Украинском вестнике» та «Северном вестнике». Частина його архіву нині зберігається в РІБ у СПб. http://www.history.org.ua/?termin=Anastasevych_V, <http://www.library.kherson.ua/dovidnyk/pdf/a-g/anastasevych.pdf>.

⁸⁶Про це свідчить його рукописний «Zbiór prawa» з 1780 р., що зберігається в Bibliotece Narodowej у Варшаві (nr акс.6926).

⁸⁷Під час перебування в Італії його обирають членом Академії наук у Флоренції (1787) та Римі (1788).

⁸⁸За одними джерелами – 20.08.1804, а за іншими – 1806 р.

⁸⁹Велика рукописна спадщина вченого, у т.ч. манускрипт виданої 1802 р. важливої його праці «О Коперніку», знаходиться у НБУВ (Matwiiszyn Jar.: Nieznane polonika w Centralnej Bibliotece Akademii Nauk USSR w Kijowie. I. Rękopisy Jana Śniadeckiego. II. Rękopisy Stefana Stubielewicza // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 1978. – Т. 23. – С. 449-464).

⁹⁰Historia Nauki Polskiej. T.6. – PAN, 1974. – С. 653-654, 685-687. Poplatek, Ian ks. (SJ) : Komisja Edukacji Narodowej. – Krakow: WAM, 1973. – С. 341-344.

⁹¹Після відвідин низки обсерваторій Англії, Данії, Німеччини, Голландії та Франції (1768–69) М.Почобут продовжив з новою енергією піклуватися

про придбання додаткового астрономічного устаткування, налагодив тіснішу співпрацю з європейськими колегами (інтенсивніший обмін результатами спостережень), систематизував записи в обсерваторних й особистих журналах спостережень, заносячи туди дані про поведінку сонячних плям, траєкторію руху комет, астероїдів та деяких планет, про положення зір (*Observations ad determinandam Positionem 16 stellarum, e quibus constellatio Viteli Poniatoviani formatur.* – 1785.) тощо. Його спостереження над Меркурієм використав згаданий вже Лялянд при укладанні нових астрономічних таблиць, якими користувався і де ля Гір, а через нього ІФ. Варта уваги також діяльність вченого в області релігії й філософії, математики, історії астрономії, геодезії та картографії, а також як перекладача (*Początki geometryi, dzieło Clairaut, przekład z francuskiego.* Wilno, 1772).

⁹²Йоганн Готтліб Гейнекцій (Гайнекцій / Heineccius, Johannes Gottlieb; 1681 – 31.08.1741) – німецький юрист з Айзенберга (Eisenberg) у Тюрингії, професор філософії в Галле, який опирався на ідеї Вольфа та Гуго Гроція. Декілька його латиномовних творів присвячені натуральному, цивільному, римському та німецькому праву: *Historia juris civilis Romani ac Germanici* (1733), *Elementa juris naturae et gentium* (1737; англ. пер. 1763) та ін.

⁹³Там же він оприлюднив 1786 р. «Исправленный и умноженный /прибавлением греческих слов/ Геснеров латинский лексикон с русскими переводами», третю частину якого завершив його племінник Андрій Теодорович Сінковський 1798 р. Пор. «Лексикон (латинский) Геснеров, с российским переводом, и с приложением реестра по азбучному порядку российских слов». – М., 1768; Т.с. – II вид., 1780 г.

⁹⁴Дмитро Миколайович Синьківський (Сінковський; 1739 – 92 або 93) перш ніж стати професором філософії Московського університету, де він по-служувався згаданим посібником Гейнекція, викладав історію і географію (з елементами астрономії) в університетській гімназії, а також латину в Переяславській духовній семінарії, вихованцем якої він був.

⁹⁵Ще 20 інших назв Землеописів часів ІФ подав Сопиков В.С.: Опыт Российской библиографии, или Полный словарь сочинений и переводов Напечатанных на славенском и российском языках от начала заведения типографий до 1813 года. С предисловием, служащим введением в сию науку, совершенно новую в России \...\}. Собранный из достоверных источников Васильем Сопиковым. /Ч.3 (Е-Н). – СПб.: в Тип.Императорского Театра, 1815.

⁹⁶Ілля Федорович Яковкін (1764-26.03.1836) – проф. географії, російської історії та статистики Казанського університету, автор низки історичних праць. Див. Загоскін Н.П.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета (1804 – 1904). Ч. 1. – С. 210-214. Про И.Ф.Гакмана див. вище. Тут ще можна зауважити, що в НБУВ зберігаються 4 його видання «Всеобщего землеописания» (1788, 1795, 1798), надрукованих у 3 СПб типографіях.

⁹⁷У НБУВ є два інші видання, з різних типографій: Атлас, изданный ко всеобщему землеописанию для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению царствующия имп. Екатерины Вторыя Ч. 1: Европа. – СПб.: [Типография Вильковского], 1790. – [4] с.; 8° + 21 арк. карт; Атлас, изданный ко Всеобщему землеописанию для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению царствующия имп. Екатерины Вторыя. Ч. 1. – СПб.: [Типография Брункова], 1796. – [4] с.; 8° + 22 арк. карт. Відомим до цього був Атлас российский, состоящий из девятнадцати специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями, сочиненный по правилам географическим и новейший наблюдениям, с приложенною при том генеральною картою великия сея Империи, / Старанием и трудами Имп. Академии наук. – СПб.: тип. Акад. наук, 1745. – 10 с., 20 арк. грав. карт. 2°.

⁹⁸Салтиков, Борис Михайлович (1723 – 1808) – письменник, знавець французької мови як і його брат, відомий перекладач. Подорожував по Італії, Швейцарії та Франції, починаючи з другої половини 1759 р. Ділився враженнями у своїх листах, зокрема з І.І.Шуваловим, котрому, будучи «приємним співрозмовником Вольтера в його фернейській самоті», повідомляв деталі з життя і діяльності французького філософа (І.С.Я.Карп.: Русско-французские культурные связи в эпоху Просвещения: памяти Г.С.Кучеренко. Материалы и исследования. – Москва: Русский государственный гуманитарный университет, 2001. – 380 с. – С.115).

⁹⁹Видавець К.Ретгер розміщував у німецькому календарі новини про книги, видані в Європі французькою, німецькою та англійською мовами, «зі всіх галузей знання». Пор. ще St. Petersburger Taschen-Kalender auf das Jahr nach Christi Geburt 1809. – 170 S.; а також St. Petersburger astronomischen Kalender fürs Jahr 1809. Як відмітив В.Ченакал (Очерки по истории русской астрономии. – Изд-во АН СССР, 1951), петербурзькі календарі, подібно до московських, копіюючи німецькі, містили відомості й астро-

номічного змісту. Ними постійно користувався ІФ, що видно з його щоденних записів, задач в курсі астрономії та роботи з астрономічними таблицями. На той час німецька мова стала майже «офіційною». На двох мовах виходила навіть головна газета – Санкт-Петербургские ведомости та St Petersburgische Zeitung (з 1727). Спочатку статті та замітки писалися німецькою, а потім їх перекладали російською. Поряд з латиною та французькою, це явище спостерігається й в науковій літературі.

¹⁰⁰«Essay on Man», виданої анонімно 1732-34 pp.; окреме видання – 1734 р.

¹⁰¹Про нього <http://www.ukrcenter.com/Література/42707/Александр-Поуп/Біографія>.

¹⁰²Переклад книги Попа відбувся саме тоді, коли московська православна церква активно і категорично вимагала, щоб не смів «никто отнюдь ничего писать и печатать как о множестве миров, так и о всем другом вере святой противном /.../» Щипанов, Иван Яковлевич. Московский университет и развитие философской и общественно-политической мысли в России. – Москва: Изд-во Московского у-та, 1957 – 468 с. – С.46.

¹⁰³Важливим є його переклад твору Дж.Локка «Про виховання дітей» (М., 1759). Йому належить і переклади Горація, зокрема «Письмо Горация Флакка о стихотворстве к Пизонам» (1753). Переклад Поповським твору Поупа, не дивлячись на сильні цензурні вставки, зроблені єпископом Амвросієм, витримав декілька видань (Москва, 1757, 1802, 1812; Ясси, 1791), став темою сучасних дослідників, як, напр.: Гирфанова, Зубейда Абуляисовна. Формирование норм русского литературного языка середины XVIII в.: на материале поэмы «Опыт о человеке» /.../ (Казанський університет).

¹⁰⁴Представники деїзму (17-18 ст.) визнавали Бога першопричиною Світу, але заперечували його втручання в суспільне життя та явища природи, а отже вірили в незалежність функціонування законів Всесвіту від його волі.

¹⁰⁵Пор. Щипанов, Иван Яковлевич. Московский университет и развитие философской и общественно-политической мысли в России. – Москва: Изд-во Московского у-та, 1957 – 468 с. – С.44. Див. також його довге віршове «Письмо о пользе наук и о воспитании во оных юношества» <http://rvb.ru/18vek/poety18veka/01text/voll/01popovsky/006.htm>.

¹⁰⁶<http://www.runivers.ru/philosophy/lib/authors/author180836>.

¹⁰⁷Не знаючи англійської мови, Поповський скористав з французького прозового перекладу Е.Сілуетта

(Etienne de Silhouette; 1709-67) /про що не знає французька енциклопедія Лярус, подаючи відомості про свого земляка лише як контролера фінансів [5, т.20, р.8598], від якого пішло слово «силует»/. Підтриманий Мадам Помпадур при обранні на пост, він був критикований Вольтером за свої фінансові промахи у намаганні врятувати старий режим напередодні Семилітньої війни з Англією (1754-1763). Силуетт переклав також децхо з Henry Bolingbroke (Генрі Сент-Джон, перший вікомт Болінброк; 1678 – 12.12.1751)), а також «Альянс між Церквою і Державою» (1736) William Warburton'a (Уільям Уорбертон; 1698–1779), «Політику» Baltasar Gracián'a (Бальтасар Грасіан-і-Моралес; 1601 – 6.12.1658). До речі, афоризми останнього перекладені українською мовою у серії «Джерела мудрості» (Грасіан, Б.: Кишеньковий оркул, або наука розсудливості. – Київ: КМ Akademia, 1994. – 276 с).

¹⁰⁸«всех стихов Попиевых», тобто 4 «листів», з яких складалася поема.

¹⁰⁹<http://www.runivers.ru/philosophy/lib/authors/author/180836/>.

¹¹⁰Тимофій Семенович Мальгін (1747-1819), літератор і перекладач, службовець Петербурзької АН, працював над укладанням перших двох видань «Словника Академії Російської» (будучи обраним дійсним членом останньої), брав участь в діяльності Вільного Економічного товариства, де пропагував, зокрема, ідею запозичення української практики вирощення тютюну у Великоросії («О малороссийском табачном произрастании», 1773). Серед перекладів варто відзначити чотиритомну «Историю о переменах Неаполитанского королевства» Н.Бодо де Жюї (1775-1780, з французької).

¹¹¹Фрайер Ієронім (Фрейер, Hieronymus Freyer; 1675 – 15. 06.1747) – історик, який викладав майже пів століття у францисканських закладах м. Галле риторичу, латину, історію та географію.

¹¹²Перше видання з'явилося під назвою «Erste Vorbereitung zur Universal-Historie» (Halle 1724; там же 6-е у вид. Waisenhaus'a, 1752; та ін.). Одночасно перевидувалися його «Nähere Einleitung zur Universal-Historie» (Halle 1728; 6-е вид. – 1752; 1771 та ін.).

¹¹³Freyer H.: Erster Abriß der Geographie. – Halle. 1733. Pop. Anderer und dritter Abriß der Geographie nach der alten, mitleren und neuen Zeit für die fortgehende und geübtere Jugend. Erstes Stück. – Halle, 1733.

¹¹⁴«Мала Татарія, Tartaria minor, є частиною древньої Сарматії» (с.259). Йдеться про Татар Кримських (Перекопських), Нагайських (навколо Азова і по берегах Дону), Очаківських, Бесарабських (Tartari

Bessaravienses; у т.ч Будзяцьких та Білгородських – Tartari Budziacenses et Bialogrodenses, с.261). Каффа (Cavum, Феодосія) названа тут «турецьким торговим центром», а Азов ще «турецькою фортецею» (с.260). Щодо віри, то «Татари – магометани, але в їх містах дозволено \verstatten\ і віропоклоніння вірменських християн, євреїв і інших націй» (с.262).

¹¹⁵8. Stück von der kleinen Tartaren S.259; 9. Stück vom Lande der Cosacken S.262-264. Тут і далі цитуємо за виданням 1733 р. (Freyer, H. Erster Abriß der Geographie. – Halle).

¹¹⁶Там йдеться про головні міста Волині, Подолії, України та Галичини (або «Малорусинії» = «das eigentliche Kleinreussen, Russia rubra dicta»). Подано відомості про географічне положення цих країв, «Кордони», сусідні краї, головні водні артерії («Ріки» і моря), важливі міста (у т.ч. їх назви латинською мовою), характерні риси населення (за запозиченою думкою автора). Інформація подається в залежності від віку учнів (виділено, напр., для «Старшого класу»: про «70 островів запорізьких», про розселення Татар, про суспільний та воєнно-політичний лад обидвох народів тощо.

¹¹⁷Подано переклад IX частини «Про країну Козаків» Фраєра: «Козаки, (Cosaci) – це особливий нарід, що зібрався разом приблизно 200 років тому в гирлі Дніпра: який, втім, дуже навіть поширився згодом від цієї ріки аж до Дону, між Польщею, Росією і малою Татарією»(с.262). / Існують три типи Козаків, а саме: 1. Запорізькі Козаки (Die Zaporowischen Cosacken, Cosaci Saporovienses): живуть вони навколо гирла (im den Ausfluß) Дніпра і на островах в ньому. / \... для вищих класів: / Тих островів налічують аж сімдесят, які разом називають Запорізькими, і від цього жителі отримали таку ж назву. / 2. Українські Козаки (Cosaci Vcranienses): вони живуть по обидва боки Дніпра і раніше належали до Запорізьких. / Українським Козакам там належать Кодак \Kudack\, Черкаси \Czyrcassi\, Течтимров* або (як самі жителі говорять) Terechtimirow\, Полтава \Pultava\ і Батури́н \Baturin\ та інші місця. / 3. Донські Козаки (Donischen Cosacken, Cosaci Tanaitae): живуть навколо витоків Дону, // Донські Козаки мають з полуденного боку малу Татарію, але вони усюди оточені Російськими провінціями (с.263-264). / IV. Інша характеристика країни: / 1. Козаки справді живуть на дуже родючій землі, вони також кремезні люди і воїни, але надто схильні до грабування, / 2. Вони тільки не творять суверенної держави: а Запорізькі \Козаки\ залежать від Турок, Українські з цього боку Дніпра – від Поляків, а по той бік, так само як Донські, – від Росії. / У той

же час вони обирають собі очільника зі свого власного середовища, який, однак, повинен бути затвердженим тим правителем, під чийм захистом знаходиться його нація» (с.264). [*Пор. Zecthimejow /Zecthimejow/ або Tecthimerovv; «на Дніпрі, ще козацька фортеця» (Hubner, Jean: *Le Geographie universelle. Nouvelle ed. Vol.III.* – Basle : Jean Rodolphe Im-Hof, 1757. – P.288.) 3. Вони належать до грецької релігії, і багато хто з них міцно її тримається.

¹¹⁸Цитований твір ІФ-о. Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813.

¹¹⁹Перекладач Дмитро С. Анічков (бл.1738-88) був автором низки підручників, назви яких знаходимо у записом ІФ (див. далі). Як звітував у свій час ІФ [1], посібники обидвох використовували в КМА. Про Вайдлера (Johann Friedrich Weidler; 1692-1755) див. прим. нижче.

¹²⁰Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813 та ін.

¹²¹Ludvig Holberg (1684– 28.01.1754), норвезько-датський історик і письменник («батько датської літератури», «Датський Мольєр»). Саме «Introduction til de europoeiske Rigers Historie» (1711), що витримала декілька видань, принесла йому славу непересічного вченого. Серед його наукових праць варто ще відзначити «Dannemarks Riges Historie» (1732), що «донині вважається одним з найкращих посібників з датської історії»; «Danmarks og Norges Beskrivelse» (1729) та «Ludovici Holbergii Compendium geographicum in usum studiosae iuventutis» (1733, 1736? Примірник без дати). В останньому (де згадано про географічний глобус та введено поняття земних координат) країни представлені в дуже лаконічній формі (кожній з них відведено лише ½ – 1 стор.). Там читаємо, напр., що частиною Польщі є «Червона Русь» зі Львовом та «Кам'янеком»).

¹²²Synopsis historiae universalis. 1733. Ludovici Holbergii Synopsis historiae universalis, aucta, et ad nostra tempora continuata, et edita a Nicolao Jonge in usum scholarum. Editio nova /.../. – Leovardiae : excudit H.A. de Chalmot, 1770 Web. Доповнений німецький переклад – Holberg, Ludvig: *Kurze Vorstellung der allgemeinen Welt-Historie, in Frag und Antwort, zum Gebrauch der ersten Anfänger. Aus der neusten Lateinischen Ausgabe ins Deutsche gebracht, und bis auf jetzige Zeit fortgesetzt. Zweite verbesserte.* Berlin & Stralsund: Gottlieb August Lange, 1771. = [http:// reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10032463.html](http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10032463.html).

¹²³Французький оригінал, який єзуїт-полеміст Augustin de Barruel (Augustin Barruel; 1741 – 5.10.1820) писав у Лондоні від 1792 до 1798 р., складається з 5 частин: Barruel, Augustin: *Mémoires pour servir à l'Histoire du*

Jacobinisme. – Hambourg, 5 vol., P. Fauche, 1798-1799; éd. Fauche, 1803. Див. також наступний № 107. Італійський переклад: *Storia del giacobinismo: massoneria e illuminati di Baviera*, Carmagnola, trad. Pietro Barbiè, 1852 ; rééd. avec une préface de Albert Cesaro Ambesi, Carmagnola: G. Oggero, 1989. Пор. його ж: *Abrégé des Mémoires pour servir à l'histoire du jacobinisme*, 2 vol., Londres: P. Le Boussonnier, 1798, 1799 ; Luxembourg, 1800 ; Hambourg: P. Fauche, 1800, 1801; Paris: A. Le Clère, 1817.

¹²⁴*Les Éclipses, poème en six chants, dédié à Sa Majesté / Par M. l'abbé Boscovich. Traduction en François / du latin/ par M. l'abbé Augustin De Barruel.* – Paris: chez Valade et Laporte, Libraires, 1779 (з примітками, що пояснюють зосібна астрономічні терміни, а також з посиланнями Бошковича на свої нові методи верифікації пасажного інструменту при визначенні довготи \с.XII-XIII, прим.12\, розрахунку ахроматичних об'єктів тощо).

¹²⁵З передмови дізнаємося також про причини, що спонукали перекладача взятися за французьку прозову версію поеми (залишивши у виданні також латинський оригінал). Читач дізнається, що поема була вперше надрукована в Лондоні 1760 р., а наступного року – у Венеції, ставши бібліографічною рідкістю: «вичерпані у Венеції», «останні екземпляри лондонського видання продають за тридцять шість ліврів, хоча вони містять лиш латину». «Я, напевно, – пише Баррюель, – погодився взятися за це [за переклад, при умові], якщо тільки автор перегляне мою першу пробу з якнайбільш доскіпливою [la plus scrupuleuse] увагою. Хоча строгими й обтяжуючими були його спостереження, я не щадив себе, щоб дотримуватися вірності перекладу, який би задовільняв і його» (Augustin de Barruel: *Les éclipses; poème en six chants / Ruggiero Giuseppe Boscovich.* – 1779. – P.XXX).

¹²⁶Бошкович у поетичній формі неодноразово звертається до генія «Бритів»: «Ньютон відкриває мені стосунки між зор'ями, взаємні сили, які турбують їх рух. Коли опіную Богиню серед тіней, покритих кров'ю, то це знову Ньютон, знову той, який, виявляючи мені таємниці тканини світла та змішування кольорів, кличе мої вірші у найширший простір» (Augustin de Barruel: *Les éclipses; poème en six chants / Ruggiero Giuseppe Boscovich.* – 1779. – P.XXX).

¹²⁷«Pour donner du Poème sur les Eclipses une idée juste & précise, il suffiroit de dire que cette Ouvrage est exactement Newton dans la bouche de Virgile, ou bien la vraie Physique, & surtout l'Astronomie, ornée de tous les charmes de la Poésie, & mise à la porté de tout le monde.»

(Augustin de Barruel: *Les éclipses; poëme en six chants* Ruggiero Giuseppe Boscovich. – 1779. – P.XXXIX).

¹²⁸Augustin de Barruel: *Les éclipses; poëme en six chants* / Ruggiero Giuseppe Boscovich. – 1779. – P.XXX

¹²⁹Див. попередній № 106 у списку ІФ.

¹³⁰Йоганн Гульєльмо Людовіко Меллманн (Joanne Guilelmo Ludovico Mellmann) – доктор філософії, проф. греки та латини в гімназії при Московському університеті (ї ї ректор), автор «*Comment. de causis et auctoribus narrationum de mutatis formis*». – Lipsiae, 1786. – 8°; а також хвали Катерині II : «*Oratio de communi omnis educationis et institutionis consilio in solennibus anniversariis imperii \...\ Catherina II, \... ab Universitate Mosquensi rite ac pie celebrandis A.D. 28. Junii anni 1790.* – Mosquae [Moskva]: In Typographia Universitatis: Per B. Okorcow, 1790. – 40 с. – 4°.

¹³¹Гаврилов, Матвій Гаврилович (1759 – 21.01.1829), проф. Московського університету, де викладав у різні роки німецьку мову (у зв'язку з чим він видав 3 посібники), слов'яно-російську словесність, естетику та археологію. Серед 4 виданих ним перекладів з німецької мови певний успіх між інтелігенцією мала «Критическая история философии, служащая руководством к прямому познанию ученой истории» Бруккера /Якова, котрого недолюблював Гегель\ (М., 1788). З 1790 р., – спочатку з письменниками Василем Сергієвичем Подшиваловим \1765 – 1813\ і сином священика з Полтавщини, майбутнім проф. Московського університету Павлом Панасовичем /Афанасієвичем / Сохацьким \1765 – 1809\, які згодом самостійно видавали журнал «Приятное и полезное препровождение времени» \1793-98\, – Гаврилов був видавцем «Политического журнала», що від 1809 р. виходив під назвою «Исторический, статистический и географический журнал, или современная история света».

¹³²Пор. Аполос \А.Д.Байбаков\ : Правила пиитические, в 1774 году изданные в пользу юношества обучающегося в Московской славяногреколатинской академии и Вольном Российском собрании, что при Имп. Московском унивеситете одобренныя, ныне с пополнением к познанию российского стихотворения \...\ 2-е тиснение. – Москва: Унив. тип., у Н. Новикова, 1780. – 36 с. °Подамо назву видання 1817 р., що частково розкриває зміст посібника – Аполос \Байбаков, Андрей Дмитриевич\ : Правила пиитическия о стихотворении российском и латинском. Со многими против прежняго прибавлениями, с приобщением Пиитико-исторического словаря, в коем содержатся баснословных богов, мест, времен, цветов, дерев и проч. имена с их краткою историею и нравоучением;

также Овидиевы Превращения, и при конце отборные Публия Virgiliya Марона стихи. В пользу юношества обучающегося поэзии, и для всех российского стихотворения любителей. 9-е изд. [Изд.] Д. Б. К. – Москва: В типографии Н.С. Всеволожского, 1817. – IV, 5-64, 75, [1] с.; 8°.

¹³³Андрій Дмитрович Байбаков (у чернецтві Апол\лос; 1737 – 14 (26).05.1801), єпископ, член Російської академії, народився у бідній сім'ї в с.Зметаєво в Україні. Вчився (1757–67) та викладав поетику, риторику та Богосл'я/за Теофаном Прокоповичем/ (1772; ректор 1783-85) у Слов'яно-греко-латинській академії (після закінчення філософського факультету Московського університету /1770/, де цікавився й математикою). (В.П.Степанов \за матеріалами московського ЦДІА. – Ф.796. – Оп. 55, № 382, 490; Оп.69. – №21 та ін.\ // [http:// russian_xviii_centure.academic.ru/50/Байбаков_Андрей_Дмитриевич](http://russian_xviii_centure.academic.ru/50/Байбаков_Андрей_Дмитриевич)).

¹³⁴В.П.Степанов // Словарь русских писателей XVIII века. Вып.1. – Ленинград: Наука, 1988. – С.48-52. – С.49.

¹³⁵Перше видання віршів М.Ломоносова було випущено петербурзькою Академією Наук у 1751 р.

¹³⁶Головін, Михайло Овсійович (1756-1790) – математик, почесний член (1786) Петербурзької АН. Племінник, учень і біограф М.Ломоносова, він сприяв 1784-87 рр. виданню першого академічного «повного» зібрання його творів. У петербурзькій Учительській семінарії Головін створив навчальний фізичний кабінет, в якому були й астрономічні та геодезичні інструменти, який вважають першим в Російській імперії. Він є автором низки посібників, у т.ч. з астрономії(1789), фізики(1785), механіки(1785), з яких деякі були, як видно із записів, у власній бібліотеці ІФ.

¹³⁷Пор. В.Я.Эберта :\ Краткое Руководство к Физике для употребления в народных училищах. –СПб.: Главное Правление Училищ, 1785. – 8°. Воронов (1849) пише, що 1786 р. вихованці Головного народного училища Толмачьов і Зубков переклали Фізику Еберта «которая по одобрении профес. Головина была напечатана въ томъ же году» (Список русских анонимных книг с именами их авторов и переводчиков: Дополнение к каталогам русских книг Сопикова, Шторча, Плавильщикова, Смирдина, Ольхина, Глазунова и Базунова. – СПб, [Др.:] Безобразов, 1874. – 47 с.)

¹³⁸Головин М.Е.: Краткое руководство к математической географии и к познанию небеснаго шара /Изданное для народных училищ Российской империи по высочайшему повелению царствующия императрицы Екатерины Второя. – 2-е изд. – СПб.: [Типография Брейткопфа], 1790. – [5], 75 с.; 8°. НБУВ Гр 5092 (I

вид. – СПб, 1787; інші – 1798, \...\; «десятым тиснением \...\ в тип. Департамента народного просвещения», СПб, 1824).

¹³⁹Головин, М.Е.: \ Плоская и сферическая тригонометрия / С алгебраическими доказательствами, собранными Михаилом Головиным, надворным советником, Академии наук членом и Учительской семинарии профессором. – СПб.: При Имп. Акад. наук, 1789. – [2], 64 с., 3 арк. рис.; 4°.

¹⁴⁰Лаланд Ж.Ж. Ле Ф. де (1732-1807): \ Сокращение астрономии или звездозакония г. де Ла Ланда, королевского чтеца в математике, члена академий наук, Королевской Парижской, Лондонской, Санктпетербургской, Стокгольмской, Бологской и проч. и королевского цензора. С французского на российский язык предложил Михайло Головин, надворной советник, Академии наук член и Учительской семинарии профессор. – СПб.: При Имп. Акад. наук, 1789. – [54], 633, [7] с., 17 арк. рис.; 8°.

¹⁴¹Эйлер, Л.: Полное умозрение строения и вожделения кораблей / Пер. с франц. подлин. М. Головина. – СПб.: при Имп. Акад. Наук, 1778. – [18], 434 с.

¹⁴²Пор. № 113.

¹⁴³Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813.

¹⁴⁴Й.Я.Брукер (Brucker, Johann Jakob; 1696 – 26.11.1770) студіював 1715-20 рр. на факультеті протестантської теології та історії Єнського університету. Одним з його викладачів був богослов і філософ Йоганн Франц Буддей (Buddeus; 1667-1720), прихильник ідей реформації та просвітництва, якого знав Теофан Прокопович [3, с.497, пр.48]. Після закінчення студій він публікує 1723 р. свою *Historia philosophicae doctrinae de ideis heraus*, а вже наступного року починає працювати пастором у протестантській церкві Св.Трійці в Кауфберені (Kaufbeuren; нині одна з тамтешніх гімназій носить його ім'я), де у вільний час укладає семитомний твір «*Kurze Fragen aus der philosophischen Historie von Anfang der Welt bis zur Gegenwart*» (Короткі питання з філософської історії від початку світу до теперішнього часу), що був виданий 1731-36 рр. і має 9153 сторінки. Це була перша німецькомовна загальна історія філософії, яка критично представляє всі її течії до 18-го ст. [21]. Йому належать також підбірка біографій вчених з портретами «*Pinacotheca scriptorum*» (1747) та «*Miscellanea historiae philosophicae, litterariae, criticae*» (Bd.1-5. – Augsburg, 1748). Брукер був членом кількох наукових товариств, у т.ч. Академій наук в Болоньї, Берліні, Мюнхені, а також Академії в Роверето (degli Agiati di Rovereto).

¹⁴⁵Jac. Brucker. Erste Anfangsgründe der philosophischen

Geschichte. – Lipsiae, 1736; 2-е вид.: 1751.

¹⁴⁶Watt, Robert. *Bibliotheca Britannica; Or a General Index to British and Foreign Literature*.T.1. – 1824. – P.251G.

¹⁴⁷Францисканець Лоренцо Альтєрі (Altieri; 1730 – 96), перш ніж стати професором теології у Феррарі, навчався в Болоньї, Модені та Реджіо \Ломбардія\ . Одnocześnie він давав приватні уроки філософії численним учням, виконував функції екзаменатора у своїй діоцезії, а згодом регента \тимчасового керівника\ в римському колегіумі Св. Бонавентури \Reggente del Collegio di S.Bonaventura 1787-94) (Ughi, Luigi. *Dizionario storico degli uomini illustri ferraresi*. T.1. – Ferrara, 1804. – С.15).

¹⁴⁸У другому томі викладено також низку питань з фізики, напр., з гідравліки (t. II, pars I, caput XI: *De aequilibrio, ac motu fluidorum*).

¹⁴⁹Ferrariae: Jos. Rinaldi typographo, 1770–71. – T. 1-3, con tav., in-8°.

¹⁵⁰*L'esprit des journaux françois et étrangers. Par une société de gens-de-lettres. Juillet, 1783. T. VII. Douzieme année*. – Paris: J.J.Tutot, 1783.

¹⁵¹Giammaria Riminaldi (1718-89) отримав юридичну освіту в Модені, Феррарі та Римі і був головним промотором реформи 1771 р. модифікованої колегії в Феррарі (Collegio dei riformatori), «зреформованого університету» (Valentino Sani: *Una fonte inedita per la storia dell'Università di Ferrara dopo la riforma del 1771: il carteggio di monsignor Riminaldi con il Collegio dei Riformatori* // *Annali di Storia delle Università italiane*. Vol. 11. – 2007). Математичні науки, включаючи астрономію, викладали там здавна. Лектором астрономії у др. пол. XV ст. був Авогаро (Pietro Vono Avogaro), упорядник «Географії Птолемея» та деяких перших астрономічних видань. У Феррарі 1472 р. з'явилися *editio princeps* Сакробоско (Sfera del Sacrobosco), «Альматест» Птолемея (паризька версія сер. XIII ст.), що впродовж двох століть був взірцем для викладу астрономії у всіх університетах. Відомий феррарський астроном Бьянкіні (Giovanni Bianchini) в університеті не викладав, але декілька видань його *Tavole astronomiche*, скоретованих для 15-го ст. «Таблиць Альфонса», знали далеко й поза його стінами. Тут вивчав канонічне право Коперник після студій у Падуї та Болоньї (де астрономію він слухав у Новарі \Domenico Maria Novara\; 1484). Від 1772/73 математичні курси там читав Бонаті (Teodoro Bonati). [23], [23].

¹⁵²Йдеться про Eustachio Manfredi (1674-15.02.1739), бо далі на с.65, говорячи про паралакс, Альтєрі цитує: «*Manfredius* (Tract, de an. stell. iner. aberrat.)», тобто про Е. Manfredi. *De annuis inerrantium*

stellarum aberrationibus. – Bononiae: Costantino Pisarri, 1729, мбп відомого болонського математика, поета і астронома, що з'явився друком завдяки поради панського лікаря Лепротті (abate Antonio Leprotti) (Andrea Gualandi, Fabrizio Bònoli. Eustachio Manfredi e la prima conferma osservativa della teoria dell'aberrazione annua della luce. <http://www.brera.unimi.it/sisfa/atti/2002/031-GUALANDI.pdf>). Низка невиданих його матеріалів та переписка нині зберігаються в Болоньї: Università, Dipart. di astronomia, Arch. della Specola. – Bb. 1-17 та у Biblioteca comunale dell'Archiginnasio. – B.178, II.

¹⁵³Цитуємо за виданням 1793 р.

¹⁵⁴Учень, приятель і послідовник Епікура, Метродор з Лампсакса (Lampsacenus-minor, Лампсакенос-Молодший; бл.330-278 до н.е.), вважав зорі, – як про це пише Теофан Прокопович [3, т.ІІ, с.339], – так само як Демокріт, «за залізо або розжарені кам'яні брили». Діоген Лаертський, що доніс до нас окремі відомості про Метродора, називає 12 його творів, серед яких «Проти Демокріта», «Про дорогу до мудрості», «Проти Тімократа», «Проти софістів», «Проти діалектиків». Крім нього, під іменем Митродор, у Древній Греції знали, по крайній мірі ще 4-х філософів, а саме досократика Лампсацького-Старшого (V ст. до н.е.), Хіоського (послідовника Демокріта), Стратонікейського (послідовника Карнеада), Афінського (до того ще й художника) та одного оратора й письменника Скепсійського.

¹⁵⁵За Fabritium (Biliot.Graec. – Tom.I, cap.20). Altieri. – С.137.

¹⁵⁶/.../ in Luna habitadores vivere putarunt.

¹⁵⁷Йдеться про німецького астронома-капуцина, що мав контакти з папою /Олександром про якого згадано у Кассіні зокрема під 1665 р./, що протягом короткого часу виступав з лекціями в Болоньї, але вони виявилися децю вільнотдумними і він був відправлений з наказу папи в Равенну (с.272). Займався застосуванням опуклих лінз, вів астрономічні спостереження, зокрема за плямами на Юпітері, за якими, як пише Кассіні, намагався (але помилково) визначити його власний період обертання. «Le père Reita, capucin célèbre, avait cru que cette proportion était la même dans tous les systèmes de planètes, et que Jupiter tournait autour de son axe en douze jours, comme la terre, selon Copernic, en un jour». Cassini J. –D.: Memoires pour servir a l'histoire des sciences et à celle de l'Observatoire royal de Paris /.../. – Paris: chez Bleuët, 1810. – P.301.

¹⁵⁸Класичним прикладом такої поведінки є наукова діяльність низки наших киево-могилянців (Теофан Прокопович, ІФ, Григорій Кониський та ін.).

¹⁵⁹«Porro hanc fixarum parallaxim observarunt Robertas Hookius, Flamstedius, Jacobus Cassinus, Maraldus, Roemerus, // Horebbovius, ac omnium diligentissime Bradleius in 20 stellis, quarum aberrationes ex successiva luminis propagatione, & motu telluris annuo felicissime derivavit: ergo evidens est terram moveri» (с.64-65).

¹⁶⁰Крім згаданих (Hugenius, Cassinus, Clairaut, Wolphius та ін.), ІФ мав нагоду познайомитися у третьому томі з результатами ще таких астрономів новітнього часу (подаємо у написанні Альтєрі): Kirchius, Hallejus, De Melezieu, De Lonvilleus, Delisle junior, Chardelonius, p. Fevillèe, de la Hire /Delahirius, с.119/, Mairanus, Keilius, Boschovichius, Maire, Eustachius Zanotus, Scheinerus, Evelius, David. Gregorius, Varigonus, Ximenes \novissime Florentiae anno 1756\ (р.73, 112, 115-116, 149) та ін.

¹⁶¹Альтєрі посилається на каталог Джона Флемстида (1646-31.12.1719), де той «пронумерував 3000 зір завдяки використанню телескопа» (с.90), пояснює на рисунку математичну суть методу знаходження паралаксу, а також його використання для знаходження віддалей до небесних тіл (с.94). ІФ повинні були особливо зацікавити повідомлення про його таблиці руху Місяця (якими послуговувався ще Ньютон), Сонця та планет.

¹⁶²Йдеться про Джакомо Філіппо Маральді (1665-1729), бо на с.139 згадується його спостереження комети 1702 р. (а більш відомий у нас його племінник Джованні Доменіко народився 1709 р.). Його іменем названо один з кратерів на видимій стороні Місяця. Родич Дж.Д.Кассіні (пом.1712), з яким між 1700 і 1712 він займався виміром меридіану від Дюнкерка до Кольєр (в Піренейх), він продовжував цю роботу до 1718 р. з Габріелем-Філіппом де Ла Гіром (Gabriel-Philippe de La Hire; 1677-1719), таблиці якого часто використовував і навіть скопіював ІФ (про це в окремій розвідці цього збірника).

¹⁶³Датський астроном Крістіан Педерсен Горребоу (Хорребоу; Christian Pedersen Horrebow; 1718 – 76), директор університетської обсерваторії в Копенгагені (з 1764), вперше 1776 р. зауважив періодичність сонячних плям (що підтвердив 1843 р. С.Г.Швабе \Samuel Heinrich Schwabe\ [24, с.274], займався \безуспішно\ пошуком супутників Венери і спостерігав проходження Венери 1766 р. на тлі диску Сонця, а в своєму творі «Copernicus triumphans» надто перебільшив паралакси Сіріуса та Веги [24, 214-215]. Його батько Peder Horrebow (1679 – 1764) був помічником Оле Рьомера (Ремера; O.Rømer), якого він заступив на посту директора університетської обсерваторії в Копенгагені. Його ім'я носить метод

визначення географічної широти, користуючись меридіанною або зенітною прозірною трубою, але без допомоги градувальних кіл (метод Horrebow-Talcott), ідея якого належить все таки Рьомеру. (<http://www.rundetaarn.dk/engelsk/observatorium/print/history.htm>.)

¹⁶⁴«Реестр книг, найденным на хорах Смоленского Успенского Кафедрального Собора, 1813 года, Генваря 8 дня кои оказались собственно принадлежащими Ириней Епископу Смоленскому» [8, 121-129].

¹⁶⁵Hell, Maximilianus: *Dissertation de parallaxi Solis ex Observationibus Transitus Veneris 1769*. – Viennae, 1772

¹⁶⁶*Tabulae lunares ad meridianum Parisianum, quas supputavit vir Cl. Tobias Mayer. – cum supplemento reliquarum tabularum Lunarium D. Cassini, de la Lande et P. Hell. – Bécs, 1763. *Tabulae planetarum Saturni, Jovis, Martis, Veneris et Mercurii ad Meridianum Parisianum, quas supputavit vir cel. D. Ioannes Cassini ... correctis typi erroribus et adiectis tabulis perturbationum, aberrationum et nutationum D. de la Lande, D. Euleri, D. Mayer cum earumdem praeceptis concinnatis a P. Max. Hell. – Viennae, 1763.*

¹⁶⁷*Ephemerides astronomicae ad meridianum Vindobonensem*. – Vindobonae, 1756-93.

¹⁶⁸*Tabula geographica Ungariae veteris ex historia Anonymi Belae regi notarii*. – Pestini, 1801.

¹⁶⁹Поп. Franciscus Staindl: *Elementa geometriae purae. Cím, Elementa geometriae practicae*. – Buda, 1823.

¹⁷⁰Северіні помістив свої доповнення також у дрезденському виданні 1773 р. «Загальної Географії» Гюбнера (Hübner: *Allgemeinen Geographie*), а також написав до Катон'ової «Історії» (Katona: *Historia critica Regum Hungariae*) розлогі «Appendix de Singedonis et Taurini contra Salagium» (ноп. трактат «Vindiciae Singidonis Belgrado adsertae» у 6-у вун. „Merkur von Ungarn“ за 1786 р.). Про тварин з Карпат можна прочитати в його „Tentamen zoologiae hungaricae seu historiae animalium quorum magnam partem alit Hungaria“ (Posonii, 1779, 8°) На час перебування ІФ в Братиславі (Posonii) там було здійснено друге видання його „Conspectus historiae hungaricae nostrae perductae“. Partes 1-2. – Posonii, 1775–78, 8°; /editio prima : Lipsiae, 1769–72). Він є автором і більш загального твору: – „Fundamenta Historiae Civilis ab urbe condita ad nostram aetatem deductae...“ (Posonii: Landerer, 1789, 8°).

¹⁷¹Див. вище – прим. до: Szaszkiy geographiam за 2 fl. куплено 4.01.1780.

¹⁷²[Tomka] Szaszky, Johannes: [Héber cím] sive de puritate fontium Hebraeorum \...\ dissertatio philologica \...\ [Praes] M.Andreas Conradus Werner \...\ – Jenae: litteris Johannis Friderici Ritteri. – 1721\ – 26 p. – 4°.

¹⁷³Словацького філософа, поета, історика, просвітителя Матея \Матиуша\ Бела (Bél Mátyás; Matthias Belius; 1684–1749) вважають зачинателем модерної учительської справи та одним із засновників сучасної науки в Словачії та Угорщині, на взірць французьких енциклопедистів з когорти Дідро. Він походив з родини хліборобів (с.Очова; Osova, нині Očová, Словачія) на прізвище Фунтік, звідки Бел-Фунтік \Фунтик\ у деяких енциклопедичних виданнях; розмовляв словацькою з батьком, угорською – з матір'ю, німецькою – з дружиною, а писав переважно латиною. Пропагував використання географічних карт у навчальному процесі, видавав деякі з них (напр. картографа Бушнера \I.D.Buschner\). Серед його творів, причетних і до нашої історії, варто назвати: *Compendium regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Gallicae et Lodomeriae*. – Posonii et Cassoviae, 1777; *Notitia Hungariae novae historico-geographica. Partis I. T. I–IV. Partis II. T. V*. – Viennae, 1735-42; *Compendium Hungariae geographicum*. – Posonii, 1753.

¹⁷⁴На задку про перебування у Словачії ІФ придбав цю книгу навіть «без фронтиспису» (чи титульної сторінки?).

¹⁷⁵Derham, William: *Theologie Astronomique, ou Demonstration de l'Existence et des attributs de Dieu, par l'examen et la description des Cieux, enrichie de Figures par Guillaume Derham, Chanoine de Windsor, Recteur d'Upminster dans le Comté d'Essez; & Membre de la Société Royale de Londres*. – Ed. ReInk Books, 2015.

¹⁷⁶А також «vénération pour la Créateur & et la Conservateur de l'Universe», як додає Геллерт у згаданих «Leçons de morale, ou Lectures académiques faites dans l'Université de Leipsick par feu M. Gellert. On y a joint des Réflexions sur la personne et les écrits de l'auteur [par M. Garve]. Le tout traduit de l'allemand [par Pajon de Moncets] \...\». T.I. – Lausanne: Mourer cadet, 1786. – С.234.

¹⁷⁷У перекладі І. Мочульського читаємо, напр., такі назви деяких параграфів з книги Дерема: «Гл.1. Отделение 4. О доказательствах Коперниковой системы. [12, с.109]; Отд.5. О новой системе. §.74. Объяснение сея системы. [12, с.111]; §.75. Объяснение различной величины неподвижных звёзд. [12, с.111]; §.76. О населении планет. [12, с.112]; §. 77. Связь во вселенной. [12, с.113]; Гл.2. Отд. 2 О множестве небесных тел. [12, с.118]; Отд 4. §.86 О вращении Земли и планет около Солнца. [12, с.143]»; «Опыт Истории о Бгльх Градъ, о его Пастырях, и о Семинарии» [12, с.144-].

¹⁷⁸*Philosophical Transactions*. Vol. 23. – P.5 \вк\.

¹⁷⁹*The Messier Catalog* \вк\.

¹⁸⁰«Он предприняв доказывать бытие и свойства Творца из его творений для защищенія Христианскаго

благочестія, написав дві книги о Физикъ нравственной и о нравственной Астрономіи: первую назвалъ Богословією физическою, а послѣднюю Богословією Астрономическою, и наполнилъ оныя преподанными нравовченіями» [12, с.У].

¹⁸¹«Слободско-украинской Губерніи Дворянинъ Иванъ Мочулскій, обучаясь Философіи, Математикъ и другимъ наукамъ и языкамъ въ Бѣлоградской Семинаріи, съ помощію учителя своего сократилъ Дергамову физику и Астрономію въ пользу своихъ соучениковъ съ надписаніемъ : ДАРЪ ЮНОШАМЪ. Бѣлоградская же Семинарія присовокупя къ сему краткое описаніе о началъ Бѣлгорода, его Пастырей, и своего существованія [...]» [12, с.ІІІ].

¹⁸²Один з примірників цієї книги, що нині знаходиться у фондах бібліотеки «Слованска книгозна» в Празі (і якісна копія звідти онлайн), числився під № 4365 у «Бібліотеці для читання» Олександра Смирдіна в Москві.

¹⁸³Антон Антонович Прокопович-Антонський (1756-1848), проф. «Натуральної історії та Енциклопедії», автор підручників серії «Чтение для сердца и разума» (1788-90) й директор Благородного пансіону при Московському університеті, а згодом кількарічний декан фізико-математичного факультету (між 1808–1818 рр. обирався шість разів), ректор (1818–26) та заслужений професор останнього, редактор журналу «Магазин натуральної історії, фізики и химии» (1788–90), член Російської академії наук (1813).

¹⁸⁴Йдеться, зокрема, про Турецькі війни (с.119-120), про Михайла Вишневецького (1669), про взяття Турками 1672 р. Кам'янець-Подільського («про втрату») (с.791), про воєнні успіхи Собєського під Хотиним 1683-86 рр. (с.792), про постійні зазіхання Росії, Польщі та Порту на українські землі (с.797 та ін.), про польсько-російсько-козацькі відносини 1654-67 рр. (с.814), про скасування «Козацького Гетьманату» та призначення Спеціальної Комісії для управління Ураїною (с.820), про воєнні сутички між військом генерала Румянцева з Татарами та Турками в Україні 1768-69 рр. (с.821).

¹⁸⁵Bürja Abel: Anleitung zur Optik, Katoptrik und Dioptrik. – Berlin, 1793. На цю книгу посилається поет Гьоте, що займався теорією кольорів (I.W. von Goethe: Beiträge zur Optik. Zur Farbenlehre. – Tübingen, 1810).

¹⁸⁶Ця книга А.Г.Кестнера містить, зокрема, сферичну тригонометрію та її застосування до астрономії: II. Capitel. Differentialformeln sphärischer Dreiecke (S.95), III. Capitel. Einige Anwendungen der sphärischen Trigonometrie (S.114), III. Abhandlung. Untersuchungen die zur

sphärischen Astronomie gehören, und besonders beym Observiren anzuwenden sind. Її продовження (2.Sammlung, 1774) доповнює матеріал, викладений у попередньому виданні. У Передмові підкреслюється цінність і важливість вмілого використання в практичній і теоретичній астрономії математичного та фізико-оптичного апаратів. Розділ астрономії містить зокрібно: V. Abh. Trigonometrische Untersuchungen und Anwendungen derselben auf Werkzeuge zum Winkelmessen. VI. Abh. Dioptrische Sätze von einzelnen Gläsern, und Fernröhren. VII Abh. von Mikrometern in Fernröhren (S.305).

¹⁸⁷Kästner, Abraham Gotthelf: Geschichte der Mathematik seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts: 2.Bd. Perspectiv, Geometrische Analysis und höhere Geometrie, Mechanik, Optik, Astronomie. Erster Zeitraum bis zum Ende des sechzehnten Jahrhunderts. Nachtrag zum ersten Bande. – Göttingen, 1797. 4.Bd. Mechanik, Optik, Astronomie. Zweyter Zeitraum vom Anfange des siebenzehnten Jahrhunderts, bis um desselben Mitte. Nachtrag zu vorigen Bänden.. – Göttingen: Johann Georg Rosenbusch' Wittwe, 1800. Виклад ведеться з критичним використанням першоджерел переважно навколо діяльності окремих астрономів, однак окремі тематичні розділи (або параграфи) присвячені обсерваторіям, інструментам та приладам, кометам та метеорам тощо. Німецькомовні тексти згаданих творів знаходяться нині в інтернеті.

¹⁸⁸Kästner A.G.: Anfangsgründe der Mathematik. Bände 1. – 4. – Göttingen, 1758 -69. 6. Aufl. 1800. Курси чистої та застосовної математики.

¹⁸⁹Кестнер А.Г. Начальные основания математики. 2 части. – СПб, 1792-94 та Начальные основания прикладной математики. 2 части, СПб, 1802-03

¹⁹⁰Кестнер листувався з Л.Ейлером (листи переважно в Архіві АН у Спб.; з 13.10.1742 по 4.11.1756 р.), вислав йому свої публікації, а також свої зауваження, у т.ч. 2.10.1748 щодо удосконалення телескопа, запропонованого Ейлером. Переїхати в СПб Кестнер відмовився (20.10.1754, після рекомендації його Ейлером 27.04.1754 секретареві АН Г.-Ф.Мюллеру с.190, №1540), а в листі від 30.10.1756 він децю насміхається над Ломоносовим (останній ще 9.12.1754 звертався до Ейлера з проханням захистити його від нападок деяких німецьких вчених, серед яких він назвав й Кестнера, але Ейлер, що не хотів поривати дружбу з Кестнером, вважав недоцільним влаштовувати диспут на захист Ломоносова в якомусь університеті, як цього домагався російський вчений \с.180-181, №1148-49) [14]. Кестнер готовив декількох вихідців з

Росії для слухання лекцій з астрономії (Іноходцову та Юдіну влітку 1766 р. він збирався показати, як доносить Шлецер в Академію, «все практические приемы на обсерватории») Горфункель А.Х., Н. И Николаев: Нечуждаемая ценность: рассказы о книжных редкостях. – [1984.

¹⁹¹Матвишин Я. Львовский период жизни и деятельности Яноша Бойяї (1830-1832) [János Bolyai, /Большаи/] // Очерки по истории естествознания и техники. Вып.34. – Киев, 1988. – Стр. 21-26, 102.

¹⁹²<http://www.math.uni-goettingen.de/historisches/kaestner.html>.

¹⁹³Dissertation on the Origin and Progress of the Scythians or Goths.

¹⁹⁴A general collection of the best and most interesting voyages and travels in all parts of the world. – London, 1808-14.

¹⁹⁵Pinkerton, J.: A Modern Atlas, from the Latest and Best Authorities, Exhibiting the Various Divisions of the World with its chief Empires, Kingdoms, and States; in Sixty Maps, carefully reduced from the Largest and Most Authentic Sources. – Philadelphia: Thomas Dobson Edition, 1818.

¹⁹⁶Архівариус (1751-) Санкт-Петербурзької Академії Наук Іван Стафенгаген (Stavengagen, Johann Lorenz; Stafengagen, Ivan Ivanovič; псевдонім J.L.S.; 1728-84.) працював там 16 р., починаючи з 1744 р. (Летопись Российской АН. Т.І. – СПб, 2000. – С. 386 і 978.). Він цікавився географічними відкриттями, дав опис частини Волги, перекладав німецькою мовою, зокрема «Російську граматику» М.Ломоносова (СПб., 1764).

¹⁹⁷ЦДІАУ. – Ф.127. – Оп. 1005 (1911 р.). – Спр. 116. [26], [27] та [28].

¹⁹⁸Там, зокрема: №11 Арифметика Леонтія Магницького; №12 Атлас Російської Імперії\ 19 спец. карт. – СПб, 1745 [30, арк.2]; №32 Географія Генеральна М., 1718; №339-342 \Описи Сибіру та Камчатки\; № 427-453 Всемирный Путешественник, т.1-27 (див. прим. нижче); уже цитована латиномовна філософія Вольфа 1736-1738 pp [т.с., арк.15]; №156/5 \Franc. \ Baconis de Verulamio, Novum Organum scientiarum. – Lugduni Batav., 1645 [т.с., арк.16]; №22 \Книга рукописна латинською: Фізика 1728. – Ін- 4° [т.с., арк. 19зв.]; №23 «Геометрія і фортифікація рукописна. – Ін-4°»; №28 \Місяцеслови СПб на 1803 1804 1806 1807 pp., переплетені ІФ-м, в одній обкладинці\.

¹⁹⁹Du Cange, Charles du Fresne: Paschalion Seu Chronicon Paschale ... A Mundo Condito Ad Heraclii Imperatoris Annum Vicesimum \...\ – Venetiis, 1729; Johannes <Cinnamus>/Du Cange, Charles du Fresne:

Iōanni Kinnamu basiliku Grammatiku historiōn logoi hex \...\ his adjungitur Pauli Silentiarii descriptio Sanctae Sophiae, quae nunc primum prodit Graece & Latine, cum uberiori commentario. – Venetiis, 1729.

²⁰⁰За участю німецького просвітителя-лексикографа Йоганна Христофа Аделунга (1732 – 1806), племінник котрого, майбутній почесний член СПб АН (1838) Фрідріх Аделунг (Федір Павлович; 1768–1843), продав 1804 р. ційно створеному Харківському університету цінну мистецьку колекцію, на базі якої в місті згодом був заснований Художній музей. 1809 р. його було обрано членом-кореспондентом цього університету.

²⁰¹Олександр Дмитрович Барсов (пом. бл. 1800) походив з Ярославля, вчився у Московському університеті, де його вуйко, Антон Олексійович Б. (1730 – 1791), викладав спочатку чисту математику, а згодом красномовство. Серед перекладів О.Д.Барсова: Поправлена і доповнена «Арифметика» Ф.Вайдлера (Вейдлера; пер. з лат. Д.Анікова, М., 1787 та 1795); «Геометрія для дітей от 8 до 12 лет, Якоби» (Москва, 1790); «Школа деревенской архитектуры, Ф.Коантеро» (М., 1794); доповнена ним «Новейшая арифметика \...\ Н. Шмита», (М., 1797) та вже згадана «Представление всеобщей истории \...\ А.Л.Шлєцера», видане у Москві (Унів. тип., у В. Огорокова, 1791) та СПб (1809).

²⁰²Пор. вище прим. до запису ІФ від 11.10.1812

²⁰³1979, Вып.7 \-12\, с.118 \онлайн\.

²⁰⁴Каменецький О.К., Сапалович Я.О.: Краткое наставление о лечении болезней простыми средствами. По высочайшему повелению изданное. Ч. 1-2. – СПб.: тип. Гос. мед. коллегии, 1803, 8°. Ч. 1, по препоручению Государственной \...\ Цей poradnik «патріарха російських лікарів» перекладено грузинською (1828) та вірменською мовами.

²⁰⁵«Elementa Astronomiae / ad interpretandos Poetas aliosque veteres scriptores accommodata : Cum Clarissim i Viri Guiljelmi Schickardi Astroscopio, hoc est Schemate Coelum concavum repraesentante, unde facilius Sidera, quam ex Globis, Coeli conuexi machinis, cognoscuntur». – Lipsiae: apud Thomam Fritsch, 1705.

²⁰⁶Про згаданий в мемуарі запропонований ним «астроскопій» див. Wilhelmi Scickardi Astroscopium quondam Matheseos, Linguarumque Orientalium Professoris Tubingensis celeberrimi \...\ – Ulmae: Wildeisen, Gerhardus, 1665. 61, [1] p.

²⁰⁷Quod planissimum Copernicanis ad explicandum est.

²⁰⁸«./ 1664 a Novembris in Februarium sequentis anni magnus a Corvo usque ad Arietem percurrrens; 1665 in Pegaso; 1672 in Andromeda; 1677 juxta Triangulum; 1680 matutinus in Libra et Virginae, et, postquam sub

Sole oblituit, redux vespere; cauda terribilior, Delphinum, Pegasus, Andromedam pervadens usque ad Februarium, 1683 in Erichthonio, 1685 ex Virginis ala parvus per Booten; 1686 sub signo Leonis brevi tempore observatus» (р.60).

²⁰⁹ІФ згадує в іншому місці про школу Свято-Микольського монастиря, якою він опікувався. Вона знаходилася біля Аскольдової Могили і про неї збереглися відомості з XVIII ст.

²¹⁰Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813.

²¹¹Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813 та ін.

²¹²Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813.

²¹³«Цікавий Московський календар на всі високосні роки, що, крім простих, показує числа або дні місяців за старим і новим стилем, тобто греко-російським і григоріанським, німцями і всією майже Європою використовуваним». Нині онлайн. Крім астрономічно-календарних даних, альманах (559 с.) містить деякі відомості, пов'язані з історією України. Значну його частину займає «Опыт исторического словаря всем монашьям, находящимся в России».

²¹⁴Можливо йдеться про Ернста Моріца Арндта (Arndt; 1769- 29.I. 1860), німецького письменника, спочатку прихильника Наполеона, а потім його запеклого політичного противника (подібно до Гьоме), що стало причиною його еміграції у Швецію та Росію. У СПб (к.1811-поч.1813) він зішшовся з колишнім пруським міністром фон-Штейном, що гуртував навколо себе німецьких патріотів. До 1814 р. він видав бл. 10 історичних та політичних праць, декілька філософських та теологічних, три книги подорожей, «Листи до приятеля» (1810), а також трагедію «Der Storch und seine Familie» (Greifswald, 1804). (Месясеслов на 1861 год. – СПб: Тип. СПб АН, 1861. – С.100-101) Бібл.: wikipedia.org/wiki/Ernst_Moritz_Arndt?oldid=105931698.

²¹⁵Пор. «Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры». Изд. 2-е, испр. и доп.. – Киев: Печ. в тип. Академии Киевской, при Лавре Печерской, 1795, 171 с., [4]. Там же. – 1805. – 271 с.

²¹⁶Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813.

²¹⁷М.В.Ломоносов написав у 1743 р. «Краткое руководство к риторике», а в 1748 – «Риторик», збагачену текстами й зі світової літератури. Поширеним було його «Краткое руководство к красноречию: в которой содержится Риторика /.../. Пятым тиснением. – СПб.: при Имп. АН, [1788.

²¹⁸Український історик, археограф і видавець Микола Миколайович Бантиш-Каменський (1737, Ніжин – 1.02.1814), вихованець Ніжинської грецької школи та Київської Духовної академії (1745-54), працюючи в московському архіві, опрацював велику кількість

матеріалів з україніки, значну кількість яких він видав. Ним були упорядковані богословські видання Теофана Прокоповича (в опрацюванні ІФ-о), Варлаама Лашевського, Феофілакта Горського, Іакинфа Карпінського. Серед його ранніх перекладів варто відзначити першу частину «Історії Петра Великого» Вольтера (1760), де Україні відведено гідне місце серед європейських країн. Його син Дмитрій (1788-1850), віленський губернатор (1836-38), є автором чотиритомної історії України.

²¹⁹Наприкінці розміщено систематичний список 700 російськомовних книг \про що писав журнал «Друг Просвещения». – 1805, ч.ІІ, с.149\.

²²⁰Перше – Kurtze Fragen aus der politischen Historie. 10 Teile. – 1697; Leipzig: J.F.Gleditsch. «Набагато покращене і доповнене видання» з'явилося 1709 р., в якому систематичніше представлена історія народів: «die Special-Historien \...\ 5. von Polen, 9. von Ungarn, 10. von Siebenbürgen, 11. von der Moldau, 12. von der Wallachey, 13. von Rußland, 14. von den Cosacken, 15. von den Tartarn.» (Vorrede). Перевидання: ReInk Books 2015 та 2016 pp.

²²¹Напр., с.687-698 у вид. 1714 р. Там же про юліанський календар на с. 398, 1007.

²²²Johann Hübners Neu-vermehrtes und verbessertes Reales Staats-Zeitungs- und Conversations-Lexicon, /.../ Flüsse, Städte, Festungen /.../. – In Verlegung Emerich Felix Baders, [1761. – 1280 с. (онлайн). Губнеру належить передмова до лексикону Філіппа Бальтазара Синольда фон Шютца 1704 р.

²²³Напр., «Черкази (Chirkassy) – укріплене місто біля фортеці (цитаделі), яке належить Козакам, у Київському воєводстві» (с.322); «Корсунь, невелике місто \...\, збудоване 1581 р. королем Стефаном, є найкращим містом Козаків» (с.580). Під гаслом Дніпро читаємо, що «на 70 островах живуть Запорізькі козаки». Johann Hübners Neu-vermehrtes /.../. – [1761.

²²⁴«Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie biss auf gegenwartige Zeit», 1693. Посібник, що зазнав багато перевидань й переробок, був перекладений майже на всі європейські мови.

²²⁵«Земноводнаго круга краткое описание из старья и новья географии по вопросам через Яна Гибнера собранное и на немецком диалекте в Лейпциге напечатано, а ныне повелением Великаго Государя, Царя и Великаго Князя Петра Перваго всероссийскаго Императора, при наследственном благороднейшем Государе Царевиче Петре Петровиче, – на российском напечатано в Москве в 1719 году».

²²⁶Бернгард Варен (Вареніус; Bernhard Varen; Bernhardus Varenius; 1622-50), німецько-голландський

географ та медик, вивчав в університетах Кенігсберга (1643-45) та Лейдена (1645-49) й математику. У НБУВ є його перше видання 1650 р. *Geographia generalis in qua affectiones generalis Telluris explicantur*. Бібліографічний опис Юлії Рудакової в «Українське небо: Студії над історією астрономії в Україні». Ред. Олега Петрука. – Львів, 2015. – С. 716.

²²⁷Переклад не міг бути зроблений з видання пізніше 1671 року, бо, починаючи з 1672 року, в іноземномовні видання Варена вносилися доповнення Ньютона (відсутні в російському перекладі). Ісаак Ньютон читав Курс географії по книзі Варена і двічі видав її в Англії в своїй редакції.

²²⁸Небесныи и земноводныи круги купно \...\ преведена с латински языка на россииски и напечатана в москве повелением царскаго пресветлаго величества лета Господня 1718 в иуне. – 15 арк., [4], 647 с., 4 арк. таблиць.

²²⁹Теолог Пилип Лансбергіус (Philip Lansbergius; 1561-1632) належав до числа досить відомих математиків 17 ст. У своєму «Викладі добового і річного руху Землі і справжньої ситуації видимих небесних тіл» він відкрито проголошує себе прихильником системи Коперника, і навіть робить спробу її вдосконалити. Переклад з голландської мови видав латиною (в Middleburgh, 1630) Мартин Гортенстус (Hortenstus). Др Фромон (Fromond) з Лувену опублікавав на неї свою критику, доводячи, що «Земля не рухається». Смерть Лансбергіуса завадила дати гідну відповідь геоцентризму, але це зробив його син Джеймс. Серед інших праць ПЛ вкажемо ще на його «*Estays on the Restitution of Astronomy* (Middleburgh, 1629); «*Four Books of geometrical Triangles*» (1631) та «*Of Measuring the Heavens, in three Books*» (1631) [34, с. 266-267].

²³⁰<http://www.bible-for-you.org/kraeved/kozak.htm>.

²³¹Одного з видань, напр., «Теоретическая и практическая арифметика, в пользу и употребление юношества, / собранная из разных авторов, вновь дополненная и исправленная \...\ в пользу учащихся. Изд. 4-е. – Москва: В Типографии при Театре у Христофора Клаудия, 1793. – 444 с. – 8°

²³²Теоретическая и практическая тригонометрия, в пользу и употребление не токмо юношества, но и тех, кои упражняются в землемери, фортификации и артиллерии, / из разных авторов собранная и вновь исправленная с приобщением таблиц, синусов и тангенсов, також логарифмов их и простых чисел, начиная от 1 до 10000, и притом гравированных фигур на двенадцати таблицах, Дмитрием Аничковым, надворным советником, Императорскаго Московскаго университета публичным ординарным

профессором и обеих онаго гимназий инспектором. Изд. 2-е. – Москва: В Типографии Компании типографической, 1787. – 346 с.; 8°.

²³³Український філософ-кантианець Яків Рубан працював викладачем турманської школи у Миколаєві, де видав свою «Географію математическую, по черпнутую из достоверных писателей, и в пользу юношества» вибрання Яковом Рубаном (Б.р., 8°).

²³⁴Пор. «Школьные разговоры на Латинском, Русском, Греческом, Французском и Немецком языках. Изд. 3-е. – Москва: Решетникова, 1800. Т.с. 4-е вид. – М.: Университ. тип., 1810.

²³⁵Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813 та ін.

²³⁶Жан-Жак Бартелемі (l'abbé Barthélemy; 1716 – 30.01.1795) – французький письменник, археолог і нумізмат; обраний членом Французької академії після опублікування свого твору «*Voyage du jeune Anarchisus en Grèce* \...\» (1788), ілюстрованого картами Ж.Д.Барб'є дю Бокаж (Jean-Denis Barbié du Bocage; Атлас складається з 44 аркушів мап, планів та ілюстрацій). Вперше в літературі автор, через роздуми героя роману, молодого скіфа Анахарсиса, використав історико-археологічні пам'ятки для представлення історії суспільства, яке їх створило. У часи ІФ російською мовою 1803 р. була опублікована його «Подоріж до Італії» в модній епістолярній формі (*Voyage en Italie, imprimé sur ses lettres originales écrites au comte de Caylus*. – Paris, 1801).

²³⁷Шевченківський словник: У двох томах / Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка Академії Наук УРСР. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1978.

²³⁸Щекатов А.М., Максимович Л.М.: Географический словарь Российского государства, сочиненный в настоящем оногo виде /.../. [В 7 ч.]. – Москва, 1801-1809. – 4°. \Ч. 1-5. – М., 1801-1807:\

Ч.1. А – Г. – М.: в Унив. тип., у Хр. Клаудия, 1801. – [9] с., 1300 стовпців; Ч.2. Г – К. – М.: в Унив. тип., у Любля, Гарія и Попова, 1804. – [2] с., 874 стп.; Ч.3. К-М. – М.: в Унив. тип., у Хр. Клаудия. – 1804. – [2] с., 1238 стп., [1] с., [6] арк. іл., [1] арк. карт.; Ч.4, отд.1. – М.: в Унив. тип., 1805. – 1339 стп.;

Ч.5. Р-С. – Москва: Вольная Типография Федора Любля, 1807. – 650 с.

²³⁹Щекатов, Опакас (Афанасий) Михайлович (бл.1753-1814) – російський географ, письменник і перекладач. На час співпраці з Л.М.Максимовичем видав «Картину Росії, що зображає історію та географію \...\» («Картина России, изображающая историю и географию хронологически, генеалогически и статистически, со включением обозрения по духовной, военной и гражданской её частям, как в

первобытном её состоянии, так и в царствование государя императора Александра I. Собрано из верных источников». – Москва, 1807).

²⁴⁰1788-89 рр. Л.Максимович Максимович опублікував у шести частинах доповнене ним перевидання «Географічного лексикону \...\» (М., 1773) після смерті його автора Федора Полуніна під назвою «Новий і повний географічний словник Російської держави» було здійснено Л. М. Максимовичем (1788-1789. Ч. 1-6).

²⁴¹Так само як й той факт, що він (Л.Максимович) був видавцем древнеруського законодавства. Належність до масонства (він був членом ложі «Сфінкса», відкритої в його час у Москві) напевно заставила його скривати своє авторство (Киселев, Николай Петрович: Из истории русского розенкрейцерства. – М., 2005. – С.362, 365).

²⁴²Малиновский, Алексей Федорович: Обзорные Москвы. – М., 1992. – С.184.

²⁴³Масон Иван Григорович Шварц (Johann Georg Schwarz \von Schwartz\; 1751-17.02.1784) став першим викладачем естетики Московського університету (1782), де він ще читав лекції (з 1780 р., як професор) з німецької мови та літератури, видавав згадані «Відомості» німецькою та французькою мовами, допомагав у видавничій справі М.Новикову. За його сприянням при Університеті була відкрита (13.11.1779) Педагогічна Семінарія, інспектором якої він же і був призначений. Після вимушеного звільнення з університету (в кінці 1782 р.) за кантіанство, він продовжував читати лекції з «Історії філософії» у приватному домі М.Новикова.

²⁴⁴У 1777 році М.Новіков випустив 22 номери «Санкт-Петербурзьких вчених відомостей», що містили наукову та літературну критику, у т.ч. з астрономії, математики та географії. Припинивши з вересня 1777 р. видавати цей тижневик, він організував випуск актуальнішого щомісячника «Ранкове світло» («Утренний свет»; 1777-80), що став першим в Росії філософським журналом, з висвітленням низки питань й з природознавства.

²⁴⁵«Товариство» мало на меті зосібна добиватися, щоб «знання якостей і властивостей речей в природі, вживання хімії та інших пізнань, процвітали, і могли приносити свої плоди», намагалися «Друкувати своїм коштом різного роду книги, особливо ж навчальні, і доставляти їх в училища» (зі статуту). https://ru.wikipedia.org/wiki/Дружеское_учёное_общество.

²⁴⁶Федір Панасович Полунін (1735 або 1736 – не пізніше 1788), навчаючись у Сухопутному Шляхетному корпусі, відзначився успіхами в перекладах «з мов російської на німецьку, і з німецької на французьку».

Випущений у серпні 1756 р. в чині армійського поручика, служив колезьким асесором і секретарем Сенату (1764), був воєводою в м.Верея Московської губ. (1765-81). Переклав (1770) «La Princesse de Babylone» Вольтера, що витримала декілька поправлених видань. На основі зокрема публікацій Г.-Ф. Мюллера (у т.ч. в «Щомісячних творах, на користь і розвагу службовцям» /«Ежемесячных Сочинениях», 1735-65/ та в академічному «Sammlung russischer Geschichte»; 1732-1764/65, 9 т.) та «Географії» А. –Ф. Бюшінга він видав «Географічний лексикон Російської держави» («Географический лексикон Российского государства, или Словарь, описующий по азбучному порядку реки, озера, моря, горы, города, крепости, \...\» – Москва, 1773). Передмову до нього написав і зробив сутєві правки Федір Іванович Мюллер (Міллер; Gerhard Friedrich Müller; 1705-83), що консультував Вольтера при написанні ним «Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand», а всупереч Ломоносову займався й історією України (Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – 119 с.), науково підготував вже згаданого Миколу Бантши-Каменського.

²⁴⁷Михайло Іванович Антоновський (Антоновський; 1759 – 22.06.1816) народився у Борзні на Чернігівщині в родині дрібномаєткових дворян, що виводили свій рід від французьких графів Ланжеронів. Після закінчення Московського університету (1783) він отримав направлення на службу при Адміралтейській Колегії в Санкт-Петербурзі, де очолив «Товариство друзів словесних наук». Антоновський був керівником і автором колективної історичної праці «Новейшее повествовательное описание всех четырех частей света с присовокуплением самого древнего учения о сфере, а также и начального для малолетних детей учения о землеописании» (1795), що була заборонена за надто сміливі висловлювання про французьку революцію та критику російської дійсності. Дещо застаріле німецькомовне видання твору етнографа і географа петербурзького академіка Йоганна Георгі він доповнює нарисом про Україну (написаному на основі літописів і хронік), в якому він констатує, що українці є окремою нацією. У 1805 р. А. надрукував оголошення про підписку на «Начертание древних и средних времен Российской империи», яку він готував, але реклама не збрала достатню кількість бажаючих її придбати. Працюючи в останні роки свого життя над упорядкуванням, описом і укладанням каталогу знаменитої бібліотеки Залуських, він у своїх автобіографічних «Записках» зі смутком згадує слова «історикографа Бишинга» \Бюшінга\ й говорить про

незреалізовані плани побудови для нової бібліотеки «особенного великолепного здания с астрономическою обсерваториею \...; но за кончиною Ея Величества \... обсерватория не сделана, кабинеты, назначенные для механических, физических и астрономических инструментов отменены; прекраснейшая для плафона в большой зале картина, написанная с немалым изданием, также не наложена». А. хотів би бачити в Публічній бібліотеці «лучшие инструменты физические, математические и астрономические и другие механические (труба зрительная, сделанная славным астрономом Гершелем для обсерватории астрономической, присланная к Императрице покойной, яко редкость, была уже от Ея Величества подарена в сию библиотеку)» (Антоновский М.И. Записки // Русский архив. – 1885. – Кн. 1. – Вып. 2. – С. 145 -178. – С.170, 171. = <http://memoirs.ru/texts/Antonovski.htm>).

²⁴⁸«Сии семинаристы три года наставляемы будут в предписанных им науках со всяким рачением, дабы по прошествии того времени, возвратясь к своим местам, могли они сами вступить в учительское звание» https://ru.wikipedia.org/wiki/Дружеское_учёное_общество.

²⁴⁹М.А. Петровський (1764 – не пізніше к. 1828) походив із дворян. У Московському університеті вивчав зосібна мови польську, французьку і німецьку, географію, чисту математику, фізику, філософію та законодавство, писав вірші й співпрацював у журналі М.І.Новикова «Покоящийся трудолюбец» (1784 – 85). Брав участь у війні 1812 р. Див. https://ru.wikipedia.org/wiki/Петровский,_Михаил_Андреевич.

²⁵⁰Майбутній статський радник, співробітник «Покоящегося Трудолюбца» та «Вечерней Зари» (1780-і рр.).

²⁵¹Батько Михайла Антоновича Прокоповича-Антонського був священиком в Чернігівській губернії. Після закінчення університету МП, займаючи скромну посаду чиновника у земському суді Москви, співпрацював в журналах М.І. Новикова, переклав з латини твір Джона Локка, а з французької – Ж.Ж.Руссо. Його син, таємний радник і сенатор, Володимир (1793–1.08.1849) був начальником Казенної експедиції Верховного грузинського уряду (Тифліс; з 8.05.1821), віце-губернатором Пензенської (з 1824 р. та губернатором Рязанської (1836-41) губерній; відзначився в період боротьби з холерою (1830). Див. <http://referaty.in.ua/index.php?newsid=1308479>

²⁵²Антон Антонович Прокопович-Антонський (1762, Прилуки – 6.06.1848), майбутній просвітильник, літератор і видавець, народився в родині священика

шляхетного походження. Він студіював на медичинському і філософському факультетах Московського університету, після закінчення якого отримав (1787) місце секретаря при ньому, читаючи одночасно лекції з «натуральної історії» в ньому та в Шляхетному університетському пансіоні (з лютого 1818 р. його директор), обіймав кафедру мінералогії та сільсько-го домоводства фізико-математичного факультету (1804-18), деканом якого обирався 1808/09 та 1813-1818 рр. З 1813 р. – член Російської академії наук, а 1818–1826 рр. – ректор університету. Автор багатьох праць з педагогіки (зокрема актуальної статті «О воспитании» [за Беконом, Локком та Руссо], 1798 р.), він співпрацював у декількох журналах і видав від 1788 до 1790 рр. 10 томів «Магазина натуральной истории, физики и химии».

²⁵³Павло Панасович Сохацький (1766-1809), майбутній професор філософії та давньої словесності в Московському університеті (1801), був сином священика Полтавської губернії. У цьому університеті він був першим викладачем естетики (1805), читав одночасно лекції також з логіки та етики в Шляхетному університетському пансіоні. Він переклав і видав трактат з логіки І.Уотса (Whatts; 1674 – 1748) «Умственная наука, или Прямое употребление разума в исследовании истины» та посібник готтінгенського професора К.Майнерса (Мейнерса) «Главное начертание теории и истории изящных наук» (Ч.1-2; М., 1803.; 2-е вид. М., 1826.), додавши до нього «Чертёж системы эстетики». Поряд з іншими посібниками, Сохацький видавав журнали: «Приятное и полезное препровождение времени» (1793-98, разом з Подшиваловим), «Ипокрена или утехы любославия» (1799–1801), «Новости Русской Литературы» (1802-04), «Минерва» (1806-07; разом з Поб'єдоносцевим), а разом з Гавриловим «Политический Журнал», який потім продовжував Гаврилов видавати самотужки, змінивши назву на «Исторический, Статистический и Географический Журнал».

²⁵⁴Яків Андрійович Рубан (бл.1760 – перед 1806), майбутній письменник, студіюючи в Московському університеті, брав участь в роботі Студентського наукового товариства, перед членами якого стояло завдання допомагати при перекладі та укладанні корисних творів та посібників для шкіль. Я. Рубан публікує свої мемуари «Историческое рассуждение о возмутительном и насильственном переселении в средних веках варварских северных народов в провинции Римской Империи, ими до основания разоренной» та «Рассуждения о переселении народов средн. веков» (обидва в Москві, 1789 р.), Закінчивши

курс Університету, Я.Рубан був призначений професором Чорноморського Корабельного училища в Миколаєві, де він видав «Математическую географию, почерпнутую из достоверных писателей и в пользу юношества выработанную» (Николаев. 1802, 8°) та переклад з німецької мови праці «Кантово основание для метафизики нравов» (т.с., 1803, 8°). Після закриття Училища (1803) він намагався влаштуватися на викладацьку роботу в Харківському університеті, в той час як міністр освіти пропонував йому «написати дисертацію», щоб отримати місце в Московському.

²⁵⁵http://www.osvita-plaza.in.ua/publ/glinka_sergij_mikolajovich/490-1-0-54413

²⁵⁶УС.Глинкище не був час відвертого протистояння всьому французькому. Щодо Г.Сковороди, то він без сумніву підпав під вплив його філософії, як й інші члени гуртка, про що влучно пише харківська дослідниця А.Ніженець: «Відгомін ідей філософа ми знайдемо в його драмах з давнього історичного минулого. У н'єсі з часів Київської Русі 'Ольга Прекрасная' (1808) герої несподівано проголошують ідеї Сковороди. /.../. Див. [35].

²⁵⁷Зібрання творів М. Глінки вийшло в Москві в 1817-20 рр. в 12 томах. Українська тематика: «Наталія, боярська дочка» (1806), «Михайл князь Черниговський» (М., 1808); «Ольга Прекрасная» /опера/ (М., 1808); «Осада Полтавы», драма (М., 1810) та ін. Він був видавцем і співробітником місячника «Русский вестник» (1808-20, 1824 рр.), а також журналу «Новое детское чтение» та альманаху «Плутарх в пользу воспитания» (1821-23), в яких «почасти використовував матеріали з українського минулого» (вк).

Свою «Російську історію» (в 14 частинах) починає з часів Київської Русі.

²⁵⁸Російський офіцер, поет і прозаїк Федір Миколайович Глінка [1786 -11(23).02.1880] служив на Волині (згодом подорожував по Україні), брав участь у франко-російській війні 1812 р. (переклав французькою мовою «Записки офіцера /.../ 1812 р., написаний його братом Сергієм), відвідав Угорщину, зосібна ті місця, де перебував Сковорода [35] та ІФ. Українська тематика посідала значне місце у його творчості (Жаркевич Н. М.: Творчество Ф.Н.Глинки в истории русско-украинских литературных связей. – К., 1981). Дописував до альманахів Київлянин та «Молодик». Його вабила козацька тематика, а як джерела, він використовував, зокрема літописи Григорія Грабянки, Самійла Величка, твір «Історію Русів». Розпочатий роман «Зіновій Богдан Хмельницький,

або Визволена Малоросія» (1819) залишився однак не закінченим. Його твори, переважно поетичні, українською мовою перекладали І.Гончаренко, І.Нехода, М.Рильський, М.Терещенко, І.Шеремет та ін. Див. також Снівці свободи. – К., 1975; <http://litopys.org.ua/ulencycl/ule31.htm>.

²⁵⁹http://www.osvita-plaza.in.ua/publ/glinka_sergij_mikolajovich/490-1-0-54413

²⁶⁰«\...\ с наступлением вечерних сумерок, появлялась на небосклоне Москвы комета. Прохожие, останавливаясь, всматривались в это явление, обращались к церквам и грустно восклицали: 'Пометет землю Русскую!'» [37, с.261].

²⁶¹Своєму учневі, вихованцю Харківського училища (1797) Василю Івановичу Ярославському (бл. 1780 – 1860) Палицин скаржиться у березні 1806 р. на великий об'єм проєктувальних робіт, який потрібно виконати до осені: «Весною належить мені зробити архітектурні плани на 19 побудов здебільшого кам'яних та, крім того, спостерігати за живописцями, що пишуть іконостас в одній із ближчих церков» \Верхня Сироватка\ «Власні твори вирішував згідно пануючих мистецьких концепцій – споруди у стилях класицизму і ампіру, пейзажні парки зі створенням романтичних пейзажів». Кілька його архітектурних пам'яток доховалися донині. Іншим його учнем-архітектором був М. Альфьоров, також член його гуртка [36].

²⁶²Перевидана (стер.) 2014 р., 122 с.

²⁶³Можливо йдеться про книгу «an Account of Russia» (1768) графа Джорджа Макартні (George Macartney, 1st Earl Macartney; 1737 – 31.05.1806) шотландського дипломата на службі в Англії, місії якого в Росії (літо 1766- лютий 1767) та Китаї (1793) не принесли бажаного успіху британській короні, що не завадило йому займати високі посади. У книзі подана коротка історія Росії, де що про польські справи, аналіз партій при дворі, у т.ч. Розумовського та Дашикової. Див. Сборник Русского исторического общества. Т.12. – 1873; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/10209/МАКАРТНЕЯ>; Стонтон Дж.: Путешествие во внутренность Китая и в Тартарию \...\ Пер. с франц.. Ч.1-4. – М., 1804-05.

²⁶⁴Видання було присвячене слобідсько-українському губернаторові (1803-14) Івану Івановичу Бахтіну-Старшому (1755 або 1756 – 26(14).04.1818), письменнику, військовику та урядовцю, який сприяв утворенню Харківського університету, зовнішнім членом якого він був обраний 1814, а дійсним – 1817 рр. Він дбав про стан медичного обслуговування в губернії. Писав вірші, поставив власну н'єсу в Харківському театрі (1785), перекладав з французької

мови, співпрацював у часописі «Дух журналів» (1816-17). (Енциклопедія історії України. Т.1-й. – Ст.205) = [http://www.wikiwand.com/uk/Бахтін_Іван_Іванович_\(старший\)](http://www.wikiwand.com/uk/Бахтін_Іван_Іванович_(старший)))

²⁶⁵<http://kharkov.vbelous.net/ukrain/famous/enlightn/palitsyn.htm>.

²⁶⁶Там само

²⁶⁷Перекладач античних творів, поет Жак Деліль (Jacques Delille; 1738 – 2.05.1813), професор поетики в Коллеж де Франс, член Французької та СПб АН, став досить популярним в Україні на поч. XIX ст. Петро Гулак-Артемовський, напр., у січневому номері “Українського вестника” за 1818 р. помістив свій переклад під назвою „Недоверчивость” фрагменту з шостої пісні його поеми “Уява” (Imagination).

²⁶⁸Delille, Jacques;: *Les trois règnes de la nature. Poème en VIII chants. Avec des Notes par M. Cuvier, de l'Institut, et autres savants.* T.1-2. – Paris: Chez H.Nicolle, Giguët et Michaud, 1808.

²⁶⁹Цей твір складається з 8 пісень. Астрономічні, метеорологічні, фізичні (зосібна про електрику) та географічні відомості знаходимо в різних місцях першого тому (309 с.), тоді як другий присвячений переважно мінералогії і світам тваринному та рослинному. Уже в першій пісні поет Деліль складає похвалу (éloge) астрономові Делямбру, який зумів своїм розмаїтим талантом (par un double pouvoir) «доєднати мистецтва до математики (au calcul), а почуття прекрасного (le goût) до знання (au savoir)» (с.45) та опирається на ньютонівські закони як в оптиці, так і в астрономії та фізиці (Pour toi l'attraction est encor l'amitié). «Керуй мною, покажи мені вічні сфери, / Їх щоденні шляхи, їх щорічні марші /.../», – звертається він уявно до Делямбра з проханням керувати його дорогою до пізнання таємниць «небесних склепін» на основі закону всесвітнього тяжіння «безсмертного Ісаака» Ньютона (с.45-46), який осягнув своїм розумом «таємницю і секрети /Все/ світу» (mystère et les secrets du monde). Надзвичайно важливо, що кожна пісня ґрунтовно прокоментована натуралістом Жоржем Кюв'є (George-Léopold-Christien-Frédéric-Dagobert Cuvier; 1769 – 13.05.1832), хіміком Лефевром-Жіно (Louis Lefèvre-Gineau; 1751 – 3.02.1829) та ін. вченими, як в історичному плані, так і у викладі результатів найновіших наукових досягнень того часу. Так, напр., у згаданій першій пісні звернено увагу на значення відкритої Ньютоном дисперсії, а також на природу світла, трактуються різні гіпотези щодо природи метеорів та полярного сяйва, про «атмосферу, центром якої є Сонце», яку пропагував французький філософ, математик,

астроном і геофізик Дорту де Мерау (Меран; Jean-Jacques Dortous de Mairan; 1678 – 2002.1771), один із засновників академії в Бизьє (Безьє; Béziers), твори якого високо оцінив Вольтер (поряд з працями обожнюваного ним Фонтенеля, конкурента Дорту).

²⁷⁰Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813 та ін.

²⁷¹Швейцарський дослідник природи, професор грецької мови в Лозанні (1537-40) та натуральної філософії в Цюриху (1555-65), лікар Конрад Геснер (Gesner, Gesner, von Gesnerus; 1516 – 13.12.1565), що вивчав медицину і ботаніку в Монпельє (Montpellier; 1540-41) написав ще першу зоологічну новітню енциклопедію «Історія тварин» (Conradi Gesneri medici Tigurini Historiae animalium ... – 1551-87), опрацював «Історію рослин ...» (Historia plantarum et vires ex Dioscoride, Paulo Aegineta, Theophrasto, Plinio, et recētoribus Graecis. – 1541), уклав перший третомовний бібліографічний довідник «Загальна бібліотека» (Bibliotheca universalis. – 1545-55), де серед назв описаних книг включені зокрема твори з філософії, астрономії, астрології, математики, природознавства. Геснер займався також біологією, палеонтологією та кристалографією (<http://www.enotes.com/topics/conrad-gesner>). 1545 р., також у Базелі (де він отримав свій докторат 1541 р.), після відвідин Італії, Геснер перевидав свій «Лексикон» (1543 р., що його придбав пізніше ІФ), взявши до уваги венеційське видання 1545 р. щодо порівняльної граматики греки та латини. Наступне, третє вид. – 1548 р. У бібліотеці Теофана Прокоповича значиться його прізвище \Conrad Gesner [3, III, с.375].

²⁷²<http://ssd.jpl.nasa.gov/sbdb.cgi?sstr=9079;orb=1>. Між Марсом і Юпітером.

²⁷³ІФ називає словник «каленіном», як було прийнято зокрема у Речі Посполитій для надто великих словників. Тим часом у Франції воно означає зібрання виписок і заміток, а в Італії – це має жартівливе значення (скерцо) як антономазія до «словникового запасу». Італійський лексикограф, августинець Амброзіо Калепіно з Бергамо (Calerino; 1436 – 1511) видав вперше свій (одномовний) латинський словник 1502 р. в Реджіо (Reggio) в типографії Д.Бертоскі (Dionigi Bertocchi). Версія 1509 мала вже чотири мови (латинську, грецьку, італійську та гебрейську). Чотиримовний варіант з'являється і в 1545 в Антверпені. Єзуїтські місіонери 1595 р. оприлюднили на його основі латино-португало-японську версію. За бібліографією Альберта Лябарра (Labarre) значно розширений, перероблений й доповнений різними мовами іншими співавторами (у т.ч. щойно згаданим К.Геснером), словник перевидався 211 раз від

1502 до 1779 р. Базельське видання 1590 р. містило еквіваленти 11-а мовами, зокрема від 1574 р. – польською. Останній опрацював аріянин (1565-) Ян (а не Petrus) Ма\у\чин\ь\ський (Mączyński Maczinsky, Macinius; 1520 – бл.1587), представник реформації, учень Філіпа Меланхтона у Віттенберзькій академії (1543-), а згодом секретар канцлера Великого князівства Литовського та віленського воєводи Миколи Радзивілла Чорного (1515-65), що мав маєтки і в Україні та добре знався з Костянтином Василем Острозьким, який спричинився до заснування Острозької академії. Одна з «останніх» ревізій словника, що широко використовувався в навчальних закладах України, була здійснена італійцями Якопом Фаччіоляті (Faccioliati) та Еджідіо Форчелліні (Forcellini) – *Septem linguarum Calerpinus* (у 2-х томах, Падуя 1718), що передруковувалася кілька разів.

²⁷⁴Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813.

²⁷⁵Письменник і перекладач, масон Іван Семенович Захаров (1754 -1816) з 8.08.1786 став членом Російської академії, займав високі державні пости, у т.ч. був з 1794 р. віце-губернатором Могильовського намісництва, з 1796 – Білоруським цивільним губернатором, а від 6.01.1797 до 22.04.1798 – Вітебським віце-губернатором, а згодом – сенатором (1800). Один з організаторів і керівників Вільного економічного товариства (1810 – 14), він був також головою «Беседы любителей российской словесности», видав низку власних творів, набув популярності як тлумач. Крім «Мандрів Телемака», переклав і надрукував поему в 5 піснях «Авелева смерть» (М.: Унив тип., у Н.Новикова, 1780, 186 с.; 2-е вид. – СПб.: изданием типогрaфичека и книгопродавца И.В.Шнора, 1781, 192 с.) Соломона Геснера (1730- 2.03.1787) ; «Опыт о свойстве, о нравах и разуме женщин в разных веках» (М.: Унив тип., у Н.Новикова, 1781) письменника-просвітителя Антуана Леонара Тома (Thomas, Antoine Léonard; 1732 – 85), члена Французької академії, автора двох мемуарів «Про причини землетрясін» (*Mémoire sur la cause des tremblemen/t/s de terre.* – Paris: chez Charles-Antoine Jombert, in-12°, 1757, 1758), в історичній частині яких він передає слова Плінія про те, що стародавні Халдеї причину цього явища приписували впливу небесних світил (*Pline nous apprend que les anciens Chaldéens les attribuoient aux influences de quelques Astres*), з чим не погоджувалися грецькі вчені, починаючи з Анаксагора і Демокріта (Цит. тв., 1758, с.11.).

²⁷⁶Ч. 1–2, СПб., 1788–89; перероблене вид. СПб. 1804-05

²⁷⁷За життя ІФ-о, який знав й інші твори Фенелона,

роман був перевиданий в оригіналі: «*Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse*». – St.Petersbourg: chez I.Z.Logan, 1794. [2]+434 р. – 8°. Цей твір мав значний вплив на розвиток мандрівно-пригодницького жанру, зосібна на згаданого вже Бартелемі, автора «Подорожей молодого Анахарсиса в Грецію» (1788), переклад якого придбав ІФ. Твір Фенелона, що є зосібна своєрідним «курсом політичної педагогіки» в історичному розвої від старожитності до тогочасності автора, був призначений для виховання королівського сина (внука Людовика XIV, герцога Бургундського, що однак помер завчасно, не посівши трон). Салентська утопія 10-ї книги роману Фенелона більш реалістична й здійснена, ніж аналогічні утопії Платона, Мора, Кампанелли і Дені Вераса (Jasinski R.: *Sur Télémaque // A travers le XVII siècle*. Т. II. – Р.: Nizet, 1981. – Р. 271 /вк/).

²⁷⁸Фінікійці, яких вважають винахідниками мореплавства, за словами Телемака, «первые держули на ненадежной ладѣи отдаться въ волю вѣтрам и волнам, измѣряли бездны морскія, // и подражая наукѣ Египтянъ и Халдѣевъ, изочли удаленныя отъ земли звѣзды; они наконецъ, соединили толикое множенство народовъ пространствомъ морей раздѣленныхъ. (с.88-89). «После того разглагольствовал он Газаель с Ментором, о первоначальной власти сотворшей небо и землю; о неподвижном и присном Свете, который сообщаетъ всему себя не разделяя; о верховной и всемирной Истинне, просвѣщающей все умы, яко же солнце все тела освѣщаетъ» (с.136). «очи кормчаго Атамаса, который возведя оныя к небу, тщательно разсматривал блистаніе луны, теченіе звезд, и примечал Итаксіе брега /.../ (с.303). «Звѣзды явились ему в положеніи пременившемъ обыкновенный бег, и аки бы вспять по пути своемъ возвратившимися. Вся небесная твердь казалась движущеюся по новымъ законам; сама земля превращенною» (с.303).

²⁷⁹Август Готтліб Майснер (Мейснер, August Gottlieb Meißner; 1753 – 18.02.1807), один із засновників кримінального роману, від 26.11.1785 працював професором естетики і класичної літератури в Празькому університеті, ставши одночасно редактором журналу «Аполлон» („Apollo“). Попри численні публікації власних праць (1811-12 рр. у Відні вийшло його зібрання творів у 36 томах) займався перекладом творів з французької літератури німецькою мовою. Серед його празьких учнів прославився Вацлав Матей Крамеріус (Wenzel Mathias Kramerius/Václav Matěj Kramérius; 1759 – 22.03.1808), майбутній письменник, видавець й відомий діяч чеського Відродження. Придбавши друкарню (1795), він засновує при ній видавництво «Чеська експедиція»

(*Česká expedice*), Крамеріус, крім літератури різного змісту (переважно чеською мовою), випускає календар «для протестантів й католиків» (*Nový kalendář tolerancí*, 1787-98). Календарні, метеорологічні та астрономічні відомості містилися і в газетах, що виходили при цьому видавництві. Власне і до цього він редагував популярну власну газету (від 1.07.1789) *Pražské poštovské noviny*, що 1791 р. мала назву «*Krameriusovy císařské královské vlastenecké Noviny*».

²⁸⁰Григорій Максимович Яценків (Яценко[в]; 1778 – 3.04.1852) – російський письменник, журналіст, видавець, цензор СПб цензурного комітету (1804-20) \ РГИА- Ф. 777- Оп.1\ . Видавав у СПб дайджестний «Дух Журналов, или Собрание всего, что есть лучшего и любопытнейшего во всех других журналах, по части истории политики, государственного хозяйства, литературы, разных искусств, сельского домоводства и проч.» (43 вип., 1815-20) та впродовж більше двох років (1825-27; 36 номерів) – «Журнал мануфактур и торговли», один из перших часописів в імперії, в якому висвітлювалися зосібна питання розвитку техніки. Справу продовжили інші видавці аж до 1867 р., коли замість нього почали виходити «Записки Русского технического общества». Серед інших його перекладав варті уваги: Фабер Г.Т.: Бич Франції или коварная и вероломная система правления нынешнего повелителя французов, описанная очевидным наблюдателем (СПб.: в сенатской тип., 1813. – 152 с.) та Деперт Ж.Л.Ю.С.: История кораблекрушений, или Собрание любопытнейших повествований о кораблекрушениях, зимованиях, пожарах, голоде и других несчастных приключениях, случившихся на море, известных свету от пятинадцатого века до ныне. (Пер. с фр. Т.1–3. – М., 1799–1800). В ній йдеться зокрема про Камчатську експедицію.

²⁸¹Так само, «Собственным иждивением малолетних его детей», здійснено наклад 1825 р. 5-е вид. М.: [б.д.], 1819. – 1164 ст. є у НБУВ (ВА611071), однак каталог останньої донині не відбиває повністю фонди спеціальних колекцій.

²⁸²Ще на час навчання він перекладав і видав фрагменти творів різних авторів, опублікованих у доступних тоді журналах, у вигляді окремих збірок: *Приятныя и любопытныя повести, / Выбранныя из разных французских авторов Иностранной коллегии студентом Фомою Розановым.* – М.: Унив. тип., у В.Окорокова, 1789. – 8°. Ч.1: 184с. Ч.2: 162с. Ч.3: 136с.

²⁸³Сокращение славянской этимологии, / собранное покойным коллежским советником Фомою Розановым. – Москва: В Синодальной типографии, 1810.

²⁸⁴Одно з видань – \Boudot, Jean (Старший), *Des*

Roches, Jean:\ Dictionarium universale Latino-Gallicum, primum evulgatum ad Joanne Doudot, nunc post secundam editionem innumeris in locis auctum et emendatum studio J. Des Roches. In usum Scholar Belgicae. Bruxelles: Typis Regiae Academiae, 1785. – 1072 p.*

*\Des Roches\ – *Secrétaire de l'Académie Impériale et Royale des Sciences et Belles Lettres de Bruxelles.*

²⁸⁵Йдеться про книгу англійської письменниці Сари Триммер (Trimmer; 1741-1810) «*An Easy introduction to Knowledge of Nature /.../. Adapted to the Capacities of Children*» (London, 1780), яку після Розанова знову видав Василь Степанович Кряжев (1771- 6.12.1832), але у французькому перекладі А.Беркена для тих, хто вивчає цю мову (Ч.1-2. – М.: 1803).

²⁸⁶Адамс, Георг.: *Электрические опыты, любопытства и удивлению достойные.* – Москва, 1793. – 8°.

²⁸⁷[Ля Порт, Жозеф де; 1713-79:] *Дух, или Избранные мысли четырех монархов философов: Марка Аврелия, Юлиана, Станислава и Фридерика / перевел с иностранного панкратьевский диакон Иван Михайлов [Кандорский].* – Москва: Въ Университетской Типографии у Хр. Ридигера и Хр. Кладуя, 1797. – [4], VI, 239 с. 4 арк.: портр.; 8°. *4 прим. цього твору знаходяться в НБУВ: /Гр 3167 ; Гр 3167(2 ; Гр 3167(3 ; Гр 3167(4 /Йдеться про римських імператорів Марка, Аврелія Антоніна (121-180) та Флавія, Клавдія Юліана (331/332-363) і королів польського Станіслава / Станіслава\, I Лециньського (1677-1766) та пруського – Фрідріха, II (1712-86). * Переклад виконано за виданням: [La Porte (abbé Joseph de)]. *L'Esprit des Monarques philosophes, Marc-Aurele, Julien, Stanislas et Frederic.* – Amsterdam & Paris: Vincent, 1764. – 256 p. – In-12°. *Автор твору французький драматург, поет, критик і видавець, єзуїт Ля Порт, Жозеф де (Делапорт; La Porte, Joseph de; псевдоніми Duplain; Abbé D. L. P.; 1714 – 79) був великим компільтором і продуктивним письменником, якого читав і хвалив Вольтер (може тому, що вони мали спільного супротивника – полеміста Фрерона \Élie Catherine Fréron; 1718 – 10.03.1776\, протеже королеви Марії Лециньської (Leszczyńska) та її батька польського короля Станіслава, про якого йдеться в цьому творі). Йому належить авторство цікавої для нас книги «*Tableau de l'Empire ottoman*» (Paris: Duchesne, 1757) та численних видань, як от «*Recueil de poésies nouvelles*» (1751); «*Histoire littéraire des femmes françoises /.../ qui se sont distinguées dans la littérature françoise* (у снівавторстві з абатом \de\ ля Крюа \J.-Fr. de La Croix, de Compiègne\ . – Paris, Lacombe, 1769); *Dictionnaire dramatique, contenant l'histoire des théâtres /.../ Vol. 1 / [par l'abbé Jos. de La Porte et Sébastien-*

Roch-Nicolas de (1741?-1794) Chamfort]; 48 томів подорожей (*Le Voyageur françois, ou la Connaissance de l'Ancien et le Nouveau Monde*. – Paris, Moutard, 1765-95), з яких 28 були підготовлені Ля Портю у цьому виданні, що побачило світ і російською мовою в перекладі [Я.І. Булгакова]: «Всемирный путешествователь, или Познание Старого и Нового света, То есть: описание всех по сие время известных земель в четырех частях света, содержащее, каждой страны краткую историю, положение, города, реки, горы; правление, законы, военную силу, доходы; веру ее жителей, нравы, обычаи, обряды, науки, художества \...\». Т.1-27. – СПб, 1778 – 94; \2-е вид Т.1-11. – Спб.: тип. Вейтбрахта и Шнора, 1780-86. – 8°; 3-е вид. Т.1-27. – Спб., печ. у И. К.Шнора, 1799 – 1816. 8°\». *Протоієрей Іоанн Михайлович Кандорський (Іван Михайлов; пом. 23.01.1826), богословський письменник, відомий низкою інших перекладів переважно з французької мови, зокрема Джеймса Гервея (1714-58) «Благоговейный зритель природы \...\» (М., 1800).

²⁸⁸З творів його батька відмітимо ті, що відносяться до практичної астрономії. Всі вони видані в Лондоні: *The Description and Use of a new Sea-quadrant for taking the altitude of the sun from the visible horizon* (1748); *Treatise on the use of globes* (1766) [39, с.10]; *Treatise describing the construction and the use of new celestial and terrestrial globes* (2ed., 1769); Cf. *Treatise on the construction of globes* (1769 & 1785 / [39, с.10]). Щодо оптики, то його *Micrographia Illustrata, or the knowledge of the microscope explained* (1746. – Ін-4 /вк/; 1747 & 1787 за [39, с.10]) вважалася натуралістом, терапевтом Генрі Бейкером (Baker; 1698–25.11.1774), зятем Даніля Дефо, «звичайним» платіатом.

²⁸⁹*Lectures on Natural and Experimental Philosophy*. Vol. 1-5. – London, 1794. – 8°. У творі відчувається неповага автора до «грубого» матеріалізму.

²⁹⁰*Essays on the Microscope* (1787); *An Essay on Vision, briefly explaining the fabric of the eye* (1789) /*History on Vision etc.* (1789). [39, с.10]/. Як оптика його цікавила також проблема лінз в телескопах.

²⁹¹Adams, George: *An Essay on Electricity*, (до якого додано) *An Essay on Magnetism*. – London, 1784.

²⁹²Adams, George: *Versuch über die Electricität und über den Magnetismus (Experimente)*. – Wien, 1786.

²⁹³На час, коли ІФ придбав цей переклад, у науковому світі набули поширення «Новые электрические опыты» (1804 г.) В.В.Петрова (а також його «Известие о гальвани-вольтовых опытах») та багато інших творів на цю тему Ріхмана, Грея, Франкліна, Вольта, Лемоньє, Страхова, Семьонова тощо.

²⁹⁴Окремо Адамс-Молодший видав: *Geometrical and Graphical Essays, containing a description of the mathematical instruments used in geometry, civil and military surveying, levelling and perspective* (1790). /1791 in [39, с.10]/.

²⁹⁵У колекції глобусів д-р Дж. Ленмана, що нині в Єльському (Yale) університеті \див іл.\, зберігається один з небесних (бл.1785 р.; №28), який виготовив Адамс-Молодший. На ньому читається така присвята: «Його Найсвятішій Величності Георгу Третьому. Цей Новий Небесний глобус містить всі Південні Сузір'я, за якими останнім часом спостерігали з мису Доброї Надії і всі зірки в Британського Каталогу Флемстуда (Flamsteed) \...\».

²⁹⁶“Of the Copernican, or Solar System”, назви яких він вживає як синоніми і в інших місцях книги; у змісті: “Of the Copernican System”.

²⁹⁷“We are greatly indebted to Copernicus for the revival of this system, and being bold enough to avow it, though it was intirely opposed to the prejudices of the age he lived in. In praising of Copernicus \...\» [40, с.35].

²⁹⁸Сьоомою став Уран, «відкритий» 1781 р. Гершелем, що дав йому назву (якою ще послуговується й Адамс) в честь свого покровителя, короля George III – «the Georgium Sidus», тобто «планети Георга».

²⁹⁹The fourteen small planets revolve round the primary ones as a center, and are at the same time carried round the sun with them.

³⁰⁰Уран «відкрив» 1781 р. Вільям Гершель і, як згадувалося, назвав його іменем англійського короля. Було би точніше сказати, що це небесне тіло він не відкрив, а розпізнав, або впізнав (чи розглядив як планету). Уран спостерігали ще давні греки, і як досить примітна «зоря», він міг увійти до каталогу Гіннарха (128 р до н.е.), а звідти потрапити до «Альмагесту» Птолемея. У 1690 р. Джон Флемстид (Flamsteed) обсервував його не менше 6 разів і заніс до свого каталогу як ...зорю під номером 34 у сузір'ї Тельця (34 Tauri). Збереглися свідчення, що 1750-69 рр. цю «зорю» спостерігав не менше 12 разів уже згаданий астроном П'єр Лемоньє (Lemonnier). Зрозуміло, що цей список можна поповнити зі здивуванням, що у вік телескопів, так довго довелося чекати на «розпізнання» планети.

³⁰¹= «light of each planet has it's peculiar tinge» [40, с.29].

³⁰²*Museum des enfants, ou melange interessant d'animaux \...*. /Детский музей, или собрание изображений животных, растений цветов, плодов, минералов, одежд разных народов, древностей и других предметов, служащих для наставления и забавы юношества, составленное и гравированное по лучшим

образцам, с кратким изъяснением, соответственным понятию детей. /Museum für Kinder \...\ - СПб.: в Тип. Ф. Дрехслера, 1815-1829. - 4°. [26 ч., 154 книги]. ч.1 кн.1 - [ч.3] кн.15: ([ч.3] кн.16 - ч.7 кн.37 друковано «в тип. Н. Греча»; [ч.7] кн.38 - [ч.7] кн.40 - «в тип. Карла Крайя», а ч.8 [кн.41] - [ч.26 кн.154] - в «тип. Ив. Глазунова». Титульний лист і текст (набраний в три стовпці) паралельно французькою, російською та німецькою мовами. Ілюстрації виконані в техніці різцевої гравюри з ручним акварельним розфарбуванням. Прототипом, можливо, послужив лйпцігський журнал «*Neues Bilderbuch für Kinder, enthaltend Gegenstände aus dem Reiche der Natur, der Wissenschaften \...\ der Künste und Handwerke, getreu abgebildet und in vier Sprachen faßlich beschrieben*», що виходив з 1796 р.

³⁰³6 березня 1817 р. «На учеников Рус\кой\ Школы» \ потрачено\ 25 р.». Витрати 1817-18 рр. Аналогічно за декілька попередніх років. «3 січня 1818 р. дано на больных учеников 20 р. да на снабжение их 25 р.»; 6 лютого 1818 дано «Ученикам Рус. Школы 16 чел. 32 р. 35 к.». [8, с.100].

³⁰⁴В оголошеннях до 1818 р. вказана «Цена за 12 кн. 20 р., с пересылкой - 24 р.». На той час журнал видавав Є.Ушаков. Див прим. вище, а також далі (19 травня 1817 р.).

³⁰⁵Книга містить афоризми знаменитих людей та опис їх подвигів від часів панування князів киеворуських до походів Суворова, у т.ч. «про похід Ігоря на Константинополь» (с.18), «хорообрість Святослава» (с.24), «благодіяння Володимира» (с.32), «зречення Бориса від правління» (с.34), «поміркованість князя Мстислава» (с. 34), «розумну відповідь архімандрита Григорія» (с.50).

³⁰⁶Пор. 3 серпня 1817 р. ІФ-м «Роздано 15 Учен\икам\ Рус. шк. 14 р 80 к.»; «Дано» 13 вересня «на учеников Руской школы \...\ 25 р.»; 12 липня «на снабжение учеников 25 р.» [8, с.99]; 14 березня та 6 квітня 1818 р. «на учеников снабжение 25 р.» кожен раз [8, с.101]; 18 травня «Ученику Каллинику Ковалевскому [...] 10 р.»; 1 серпня «16 ученикам Рус.школы в награждение\ за 5 мес. учение. 32 р.25 к» [8, с.102] та ін. ІФ пише «Руской школы», в той час як в словах, що походять від слів «Россия», «российский», він використовує всюди подвійне «с».

³⁰⁷Див. дві прим. вище (у т.ч. до 20 лютого 1817 р.).

³⁰⁸Див. прим. вище. Зауважимо тут, що вже у поширеній «Новѣйшей всеобщей географии: Расположенной по новому и послѣднему Географическому раздѣленію Франціи, Германии, Голландии, Швейцарии и Италіи» (СПб.: Импер.тип., 1805), суттєвою складовою час-

тиною загальної географії вважалася «Географія астрономічна», поряд з «фізичною» та «політичною». Предметом Географії астрономічної був «опис землі відносно неба», на основі геліоцентричної системи, з подачею відомостей про планети, включаючи Уран тощо.

³⁰⁹Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813.

³¹⁰Із 138 творів Коцебу, зазначених в «Росписях российским книгам» О.Ф.Смирдіна (1828, с.654), запису ІФ відповідає (а саме за кількістю частин, ціною та тематикою) лише одна: «Отборные цветы, или собрание повестей, исторических происшествий, анекдотов, извлечений, были и небылины; соч. Коцебу; пер. с нем. - 4 части. - М.: в Т.Всеволожскаго, 1815. - 18°. 15 р.» *Плодовитий німецький письменник, перекладач і дипломат проруської орієнтації Август фон Коцебу (August Friedrich Ferdinand von Kotzebue; 1761 - 23.03.1819) був батьком мандрівника Отто (Otto von Kotzebu; 1788-3.02.1846); генерал-губернатора Новоросійського краю Павла (1801-19.04.1884) та художника-баталіста Олександра (1815-24.08.1889) (Сестрою Августа фон Коцебу була письменниця Johanna Karolina Amalia Ludesus).

³¹¹Історики літератури встановили, що Хемніцер за кількістю видань був «рекордсменом» серед байкарів ХІХ ст. (всього існує 28 видань, з яких 3 - прижиттєві), а тому важко сказати (аж поки історики книги не натраплять на інші сліди), яке саме видання придбав ІФ. Перша його збірка байок вийшла 1779 р. («Басни и сказки»), а 1799 р. - під тією ж назвою у трьох частинах. Близько третини байок Х.-а (всього 91) є перекладами з Лафонтена, Дора, Ножана, Вольтера та ін. «Історію» останнього він критикував за необ'єктивність і навіть написав дві епіграми, в одній з яких закликає: \...\ «Волтеровых стихов согласию внимайте / И в сочинениях ему же подражайте. / «Історію» же его прошу вас не читать, / Чтоб вместе с ним и вам не лгать». <http://rvb.ru/18vek/hemnitser/toc.htm>. *Російський байкар, перекладач, член Російської академії (1784). * Іван Іванович Хемніцер (1745 - 30.03.1784) брав участь у Семилітній війні, а на час служби у гірничому відомстві переклав (з німецької мови), переробив і видав (1778) працю академіка Лемана: «Кобальтословие, или Описание красильного кобальта», спричинившись, таким чином, до вироблення російської наукової термінології в гірничій справі. При поїзді у Смирну, куди Хемніцер був призначений 1782 р. генеральним консулом, він відвідав Сорочинці (біл. 20 червня), заїжджав в село Обухівку, де прожив кілька днів у Петра Васильовича Капніста, а звітти подався на Кременчук та в недавно закладений Херсон

(куди прибув 5-го липня). За словами Хемніцера, Херсон з фортецею і передмістями справляв гарне враження, у т.ч. садами та виноградниками. На стапелі стояло тоді шість готових лінійних кораблів; кілька фрегатів красувалися вже на воді. За рік перед тим, спущений перший збудований тут військовий корабель «Борисфен» (належав Фалєєву), під виглядом торгового судна здійснив рейс до Марселя. Хемніцер гостював у «будівельника міста» Івана Абрамовича Ганнібала, на його дачі Білозерки, «в 15 верстах від Херсона», де він бачив оригінальну «машину водяну для поливання саду, досить добре придуману. Воду підіймають в басейн насосами, а звідти вже пускають її в кам'яні жолоби, розташовані зовні вздовж кварталів саду /.../» 23-го липня Хемніцер відправився з-під Глибокого (слобода в 35 верстах від Херсона) на яхті під командою капітан-лейтенанта Якова Ів. Лаврова до Буюк-Дере (куди він прибув тільки 14 серпня (Надхін Г.П. Памятная книжка Хемницера // Русская старина. – 1872. – Т.5. – № 4. – С. 601-611. – С. 606. = <http://memoirs.ru/texts/Nadhin1872.htm>).

³¹²Німецький педагог і дитячий письменник Йоахим Генріх Кампе (Joachim Heinrich Campe; 1746 – 22.10.1818) був домашнім учителем Вільгельма і Олександра Гумбольдтів. Він відкрив власний навчальний заклад біля Гамбурга, опрацював і видав 38 томів «Дитячої бібліотеки» (частково перекладеної на російську), 19 томів «Описів славних мандрів» («Merkwürdige Reisebeschreibungen») та ін. Перекладений і адаптований ним роман «Робінзон Крузо» Д.Дефо витримав понад 300 видань. Популярними були і його «Відкриття Америки» («Entdeckung von America») та «Теофрон» («Theophron»).

³¹³Генрі, абат Фермон (Henry Essex Edgeworth; abbé Edgeworth de Firmont; 1745 – 22.05.1807) – католицький священик, останній духівник короля Людовика XVI, капелан Людовик XVIII (Abbé Edgeworth de Firmont. – Correspondance, récits, lettres inédites (1771-1806). Édition établie, présentée et annotée par Augustin Pîc, o. p. – Paris: Les Éditions du Cerf, 2013).

³¹⁴«Mémoire pour Louis XVI» (1794 Кретьєн Гійом де Ламуаньоу де Мальзерб (Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes; 1721–94) – французький державний діяч, автор низки мемуарів з ботаніки, землеробства, політики, у т.ч. «Mémoire pour Louis XVI» (1794).

³¹⁵Див. вище прим. до запису ІФ від 23.11.1813. Пор. вид. 1818 (Ценз. В.М. Котельницький, 10.06.1818).

³¹⁶Зміст придбаного конволюту цілком імпонував антибонопартисту ІФ-у, який за вказівкою царя

закликав 1812 р. народ Смоленщини чинити опір військам Наполеона. Більша частина цих чотирьох випусків «Сен-Клудського журналу», написаних в іронічній формі, присвячена розповідям, починаючи зі «становлення Наполеона» і походу в Єгипет, про «варварські, шалені справи, люті утиски і спустошення \... \», скоєні Корсиканцем, народженим «з полум'яною пристрастю прославити і вознести себе над іншими», який «зумів за такий короткий час заволодіти стількома Престолами в Європі, і проливши стільки крові», що прагнув «з необмеженим владолюбством повернути в освічений світ криваві віки варварські», Корсиканцем, підданим Людовика XVI, вихованим «його великодушністю», який «з'явився і відзначив себе вбивствами в час революції, який поклонявся богині вольності (зображеній у вигляді розпусної дівки)» і «підступністю і віроломством досяг окровавленого Трону Бурбонів! /.../» (с.4-5).

³¹⁷Зацейрікпор.: Подробная карта Российской империи и близлежащих заграничных владений. Сочинена, гравирована и печатана при собственном ЕИВ Депо карт (т.н. «столистовая» карта), 1816. Прекрасно представлена онлайн, листами у великому збільшенні: <http://humus.livejournal.com/4433769.html>. Див. також прим. за травень 1812 р. про придбання ІФ-м «Атласу Российской Империи», виданого 1792 р. ³¹⁸НБ Франції виклала онлайн: T.1. – Paris: chez Deterville, an septième; etc.: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k821084/f6.image.r=+Pythagore.langEN>

³¹⁹Окрім Парижу, книга була «майже одночасно видана в деяких інших великих містах Франції та Європи, наприклад в Базелі, Бресті, Меці, Страсбурзі, Відні та Берліні» (Киясова С.Е.: Сильвен Марешаль. – Саратов: изд-во у-та, 1987. – С.111). У цьому творі «оживлены все важнейшие происшествия древних времён», що відбувалися, крім згаданих у назві, в Самосі, Ефесі, Мілеті, Кіпрі, Фінікії, Єгипті, Лівії, Ефіопії, Персії, Греції, Італії, на островах Егейського моря і т.д. Астрономам пасує, напр., такий його афоризм «Не шукай на небі інших богів, крім зір», астрологам личить запам'ятати інший: «Кротонці! не просить у богів ваших ні дощу, ні вітру: боги не беруть в цьому участі», бо «У Природі все керується незмінними законами». Треба лише вітати ініціатора проекту (натхненного «огромным вкладом Пифагора в развитие физики твердого тела, астрономии и оптики»), який береться, як він планує, збираючи «команду» науковців, не тільки за перевидання, включаючи неопубліковані частини твору, але і за наукове коментування тексту. <http://www.geofest.ru/проект-№6-издание-редчайшей-книги-путешестви->

я-пифагора.

³²⁰Марешаль написав тоді «Маніфест рівних» (*Manifeste des Égaux*, 1796).

³²¹Це перевидання фрагментів його «моральної» поеми про Бога (1781), в якій він виступає в ролі атеїста і замінює поклоніння Богові і вірі Добродійністю і Розумом. У творах того часу, «Золотий вік (*L'Âge d'or*; 1782) та «Книга, що уникла потопу» (*Livre échappé du déluge*, 1784), він пародіює Біблію і нападає на релігію, яку він вважав інструментом деспотичних урядів і засобом соціальної та економічної експлуатації (що привело до втрати посади в *collège Mazarin*, де з 1770 р. він працював помічником бібліотекаря *\sous-bibliothécaire*).

³²²За видання цього календаря, де він, нехтуючи грегоріанським календарем, місця традиційних святих заповнив історичними особами, його вкинули до в'язниці, а тому надалі, щоб уникнути переслідувань, він оприлюднював свої твори анонімно, включаючи придбані ІФ-м «Подорожі Пітагора».

³²³Класик німецького Просвітництва Крістоф Мартін Віланд (*Wieland*) (1733 – 20.01.1813), творець особливого сентиментально-філософсько-іронічного стилю, 1772 р. поселився у Ваймарі *\Веймар*, де видавав впливовий журнал «Німецький Меркурій» (*«Der Deutsche Merkur»*, очолював до 1793 р.), де зокрема друкував статті з філософії (1769 р. він був обраний професором філософії та мистецтв в університеті м. Ерфурт). Цей журнал, як і його твори заборонялися російською цензурою 1796-1800, але вони були добре відомі в Західній Україні. Досить змістовна велика стаття, навіть з переказом змісту творів письменника онлайн <http://www.ukrcenter.com/Література/41034/Крістоф-Віланд/Біографія>, але її автор там навіть не згадує книгу, яку придбав ІФ.

³²⁴Перевидано тим же тисненням лише зі зміною титульного аркуша іншою московською типографією. Переклад фрагментів та наслідування – в *Детском чтении*» (1786. Ч. 6), «*Приятном и полезном препровождении времени*» (1796. Ч. 12) і т. д. /вк/.

³²⁵До цієї ж тематики належить його рання праця «*Gespräch des Socrates mit Timoclea, von der scheinbaren und wahren Schönheit*» (1756). *І.В.Гьоте у квітні того ж 1770 р. відмітив одним реченням у *Ephemerides* вихід «Діогена», в якому «багато діалогує в манері Джона Фальстафа. Часто характер *\має* більше перемін, ніж думок» („*Diogenes von Sinope dialogirt sehr in der Manier von John Falstaff. Oft eine Laune, die mehr Wendung, als Gedanke ist.*“ (*Freundesbilder zur Goethe's Leben: Studien zum Leben des Dichters.* – Leipzig, 1856, S.292). Нас би більше цікавило питання пізнішої

участі його у підборі професури для Харківського університету, чим так активно займався Гьоте (обидва жили у Ваймарі і мали спільні літературні інтереси).

³²⁶Йосип (Осип) Матвійович Ланг (*Josep Lang*; бл. 1775-1820 Серпухов), ординарний професор по кафедрі дипломатики і політичних наук Харківського університету, був автором «Основ політичної арифметики» (*Grundlinien der politischen Arithmetik. Von Joseph Lang, Charkow; Kursk, 1810; 2-у вид. 1811. Репринт 1988*).

³²⁷Тільки декілька видань, зокрема російськомовних після 1809 р., додано ним до досить багатой бібліографії (після кожного розділу). З них – згаданий підручник фізики Страхова (1810), що його придбав ІФ, а також *Grundriss der Experimental-Naturlehre /.../ von Joh. Gott. Fried. Schrader. 3te Aufl. verbessert u. f. W. v. Lud. Wil. Gilbert. – Hamburg, 1811*.

³²⁸Писав Стойкович свої праці й німецькою, одну з яких перекладав на російську вихованець Харківського університету бл. 1810 р. [42, с. 497].

³²⁹http://vuzlib.com.ua/articles/book/41148-Biobibliograficheskij_slovar_/1.html.

³³⁰Таким чином, недокументовану версію, що поначителю ХУО С.Потоцький, зачарований талановитим молодим вченим при зустрічі з ним у Відні, запросив його на цю посаду до Харкова, доведеться відсунути на задній план (їх зустріч, однак, не виключена).

³³¹Подавши детальну історію питання, автор, всупереч знаній йому думці Біо, помилково наполягав, що вони формуються в земній атмосфері (власне, те саме, повторюючи за Арістотелем і додаючи коментарі його послідовників, стверджував у своїй «Фізиці» і Теофан Прокопович [3, II, с. 437-438]). За підручником з астрономії французького геодезиста, фізика та математика Жана Батиста Біо (*Jean Baptiste Biot*; 1774-3.02.1862), який, до речі, визнав (1803) небесне походження метеоритів, свої лекції в Харківському університеті читав Т.Т.Осиповський (1765-24.06.1832), автор тритомного «Курсу математики [...]» (1810; СПб, 1823, що містив, зокрема, виклад диференціальних рівнянь та варіаційного числення), написаним частково під впливом посібника Кестнера (*Kästner; Kastner*; 1719-20.07.1800), учителя Гаусса. Відомо, що за підручником Кестнера Осиповський читав свій курс застосовної математики. Разом з Осиповським Стойкович описав цікавий годинник, виготовлений і подарований (не пізніше 1805 р.) університетові Рейніком (сином міського годинникаря), якого Стойкович рекомендував на посаду університетського механіка [42, с. 154].

³³²Як установив недавно Сергій Страшнюк, професори Стойкович та Л. Якоб подали 1807 р. міністру освіти

В.В.Завадовському проект науково-популярного журналу («Харьковские патриотические листы»), що мав би поширювати зокрема відомості з різних наук, а також повідомлення «о всех достопримечательных переменахотносительно учёности, промышленности, общенародных заведений и хронике университета» [48, с.24]. Однак, не дивлячись на позитивне рішення міністра, періодик все ж не з'явився.

³³³Паспорт, що він отримав від губернатора Галіції, був дісний лише до ... 15.11.1810 [42, с.908].

³³⁴Деякі німецькі вчені (прізвища яких процитовано), за словами автора, запропонували виключити «допоміжну науку» хімію з курсу фізики, так само як застосовну математику [41, с.26].

³³⁵«Маріотт, — наводить він приклад, — із-за недоліків призми не був у стані розділити сонячний промінь на свої кольори, хоча до нього Невтон \Ньютон\ дійсно істину цього відкрив» [41, с.11].

³³⁶Рекомендована література містить сім назв, у т.ч.: *Wolf nützliche Versuch /.../ dr Natur und Kunst. T.1-3. — Halle, 1721-23; L'art des expériences par Nollet. Vol.1-3. — Paris, 1770 (Trad. all. — Leipzig, 1771); /J.K./ Gütle Sammlung neuer /.../ Instrumente /.../. — Nürenberg, 1805 (а також праці Sigaud de la Fond 1785, P.F.Catel 1790 та F.W.Voigts 1802).*

³³⁷Поважний список рекомендованої літератури завершує розділ. Серед авторів з астрономії відзначимо наступні: *Wunsch cosmologische Unterhaltungen. Bd.1-2. 2-e Aufl. — Leipzig, 1790-94; та Burja Lehrbuch der Astronomie. Th.1-5. — Berlin, 1797. — 8°.*

³³⁸Астроном, навігатор і картограф *Le chevalier Jean-Charles de Borda (1733-99)*, член Паризької АН, значиться серед десяти засновників «Бюро довгот» (*Bureau des longitudes (25.06.1795)*), яке він успішно очолював, опікуючись також Військовою школою, «всіма астрономічними інструментами, що належать Нації», і редагуючи щорічник ефемерид «*Connaissance des Temps*» та продовжуючи удосконалювати астрономічні таблиці та геодезично-астрономічні інструменти. Як астроном, він неодноразово бере участь в різних комісіях контролю морських годинників, у т.ч. Берпу (*montre de Berthoud*) (<http://www.bureau-des-longitudes.fr/membres%20fondateurs/jean-charles-borda.htm>).

³³⁹Астроном та картограф П'єр Франсуа Андре Мешен (*Мишеу, Pierre François André Méchain; 1744 — 20.09.1804*), талант якого закріпив у свій час Лялянд, прославився відкриттям багатьох небесних об'єктів, у тому числі кометоподібних (галактики, кульові скупчення, емісійні туманності, розсіяні скупчення, планетарні туманності), відомості про які він

подавав частково до відповідного каталогу, що його готовив і видавав його колега, «мисливець за кометами» Шарль Мессьє (*Мессьє, Charles Messier; 1730-12.04.1817*). 1781 р. Мешен відкрив дві комети і вичислив їх орбіту; до 1799 р. він реєструє 9 невідомих комет (одну з Мессьє), обчислює орбіту планети Уран, «відкритої» Гершелем того року, займається геодезичною роботою (1792-95). Між 1788 та 1794 рр. він виконує обов'язки обчислювача і редактора астрономічного щорічника ефемерид «*Connaissance des temps*». Один із засновників Бюро довгот (1795) і його член, наприкінці свого життя він очолює Паризьку обсерваторію (1800-1804). \Вк\.

³⁴⁰Астроном *Jean-Baptiste Joseph Delambre (1749 — 19.08.1822)* до 36 року свого життя працював викладачем літератури, аж поки не почав відвідувати курс астрономії Жерома Лялянда (*de La Lande; Lalande*), ставши згодом його наступником на катедрі астрономії в Колеж де Франс (*Collège de France; 1807*). Перші наукові праці Делямбра пов'язані з обчисленням таблиць Юпітера (а саме визначення констант, які містять формули Лапласа) та Урана, а також із астрономічними спостереженнями, у т.ч. проходження Меркурія на тлі диску Сонця 4.05.1786, супутників Юпітера (разом з Лапласом), за якими з'явилася низка ґрунтовних мемуарів, що принесли йому славу в області науки. Член (1792), а згодом вічний секретар Академії наук, він стає одним із засновників Бюро довгот. Разом з Цахом (*Zach*) він удосконалює давні каталоги зір, взявши за основу 34 найкращі каталоги *Maskelyne'a*, а разом з П'яцці (*Piazz*) чисто астрономічними засобами визначає рефракцію, і одночасно з ним же та Невілем Маскілайном (*Маскелін; 1732 — 9.02.1811*) визначає величину нахилу екліптики (<http://www.cosmovisions.com/Delambre.htm>). Крім тритомного посібника «*Astronomie théorique et pratique*» (1814), він є автором монографії з історії астрономії старожитності, Середньовіччя і Нових часів: «*Histoire de l'astronomie ancienne*» (1817), «*Histoire de l'astronomie du moyen âge*» (1819), «*Histoire de l'astronomie moderne*» (1821) та «*Histoire de l'astronomie au dix-huitième siècle*» (1827).

³⁴¹«Явлення сие в прошлом \XVIII\ столетии случалось 16 раз», — зауважує Стойкович, щоб підкреслити рідкісність цього явища [51, с.155].

³⁴²До «другорядних», «побічних планет», він відносить 18 супутників, що обертаються навколо «першорядних» — «Землі (1), Юпітера (4), Сатурна (7) та Урана (6). «Останні шість і два із супутників Сатурна, найближчих до планети, відкриті п. Гершелем» [51, с.6].

³⁴³До числа (малих) планет Стойкович відносить 4 відомих тоді астероїди (з Поясу астероїдів), хоча у подальшому викладі дає означення останніх та називає прізвисьце астронома, що ввів цю назву в науковий обіг. Так, він говорить про «недавно відкриті 4 нові планети», маючи на увазі астероїди, орбіти яких знаходяться між Марсовою та Юпітеровою. Йдеться, як він подає, про астероїди Цереру (Cere Ferdinandea), відкриту 1.01.1801 директором обсерваторії в Палермо, театинцем Джузеппе Піацці (Giuseppe Piazzi; 1746 -1826) [51, с.6, 164-167], «початок орбіти» якої, як пише Стойкович, обчислив Гаусс; Палладу, відкриту 28.03.1802 бременським лікарем та фізиком Г.В.М.Ольберсом (Heinrich Wilhelm Matthias Olbers; 1758 -2.03.1840); Юнону, відкриту в обсерваторії Йоганна Героніуса Шретера (якого часто цитує Стойкович) 2.09.1804 помічником Гаусса К.Л.Гардінгом (Karl Ludwig Harding; 1765 – 31.08. 1834) з Лілієнтала, відкривачем зокрема трьох комет та автором зоряного каталогу (Atlas novus coelestis); та Весту відкриту щойно згаданим Ольберсом 29.03.1807 [т.с., с.5].

³⁴⁴Відкрити, як пригадує автор, 13 березня 1781 р. англійським астрономом та композитором Гершелем (Friedrich William Herschel; 1738 -25.08.1822), що назвав цю планету на честь свого покровителя-короля «Георгієвою зорею», яку німецький астроном Боде перейменував на «Уран», «віденський імператорський астроном Геллій – Уранією», а французи деякий час її називали «Гершелем», за іменем відкривача [51, с.4].

³⁴⁵За стародавньою термінологією (stellae errantes), до них він формально причисляє планети і комети [51, с.3], не повертаючись до цієї класифікації у подальшому своєму викладі.

³⁴⁶«Знать сии созвездия есть предмет Астрогнозии» («звездопознания»), яку Стойкович вважає все таки «маловажною частию Астрономии» [51, с.3].

³⁴⁷«В наши времена, – стверджує Стойкович, – она не существует» [51, с.3], ... на відміну від нинішніх часів.

³⁴⁸Тут використано онлайн копію посібника з ЦНБ Харківського, в якому вирвано низку сторінок, зокрема з текстами про історію новітньої астрономії та початок першої (с.17-28) та другої глав і кінець книги з ілюстраціями. Розділ II. «Сила, связывающая всю вселенную воедино» з десятої глави обривається на с.250.

³⁴⁹Третя група «виміряла Паризький градус на землі на широті 47°28'». Подібні виміри, – пише Стойкович, дещо з перебільшенням, – проводилися майже у всіх країнах земної кулі, як то на Мисі Доброї Надії, в Італії, в Угорщині і в Америці» [51, с.65].

³⁵⁰«Система Птолемея не тому названа його ім'ям, нібито він був перший, який землю вважав нерухомою: бо це вчили древні набагато раніше нього. Але Птолемей після різних інших думок відновив думку древніх» [51, с.72].

³⁵¹Далі Стойкович неодноразово повертатиметься до обґрунтування системи Коперника. Тут же, після короткого викладу її суті, він подає таку примітку історичного змісту: «Ця система відомою була і древнім. Піфагор і деякі з його учнів вважали, що земля нерухома, Але деякі учні Піфагорової секти, за свідченням Арістотеля, приписували землі рух. Одні з цієї секти приписували їй тільки обертальний рух, інші ж, як то Аристоті, Філолай Самоський, Микита Сиракузький, думали, що земля, крім кругового свого обертання, рухається навколо сонця, що перебуває в спокої в центрі всесвіту» [51, с.73].

³⁵²Коротко інформуючи про суть цієї системи (без рисунка), Стойкович зауважує, що вона «подібна до Єгипетської» [51, с.73]. Разом з тим, він неодноразово посилається на результати ґрунтовних астрономічних спостережень Тихо-Браге, які так вдало використав Кеплер.

³⁵³Прихильниками Єгипетської системи Стойкович вважав Вітрувія, Марціана Капеллу, Макробія і Беду. За цією системою навколо Землі як нерухомого центру Всесвіту, обертаються Місяць та Сонце, навколо якого обертаються інші планети [51, с.72-73].

³⁵⁴У розділі «Удосконалення Коперникової системи Невтоном (Ньютоном)», що вивів «із законів Кеплера всесвітнє тяжіння», Стойкович подає у п'яти пунктах суть доробку у цій справі англійського вченого, котрий однак трактував початок Всесвіту з теологічних позицій: «ИУ. Причиной оных движений почитает Невтон всеобщее тяготение и силу вержения \відцентрову\, сообщенные от Творца при самом начале происхождения вселенной» [51, с.75].

³⁵⁵Сонце також «имеет таковое вращательное движение, как то по изобретении телескопа о всех планетах доказано» [51, с.79]. Про це йдеться далі при поясненні відкритих плям, спостереження за якими привело до встановлення власних періодів обертання.

³⁵⁶Як уже згадувалося, Стойкович був прихильником однієї з помилкових теорій свого часу, як видно ще з назви його розділу «Солнце не есть горящее тело» (с.130), а тому він розглядає дві інші гіпотези, а саме: чи воно є електричним, чи фосфоричним тілом, яке «подібно фосфоричним породам» є тілом, яке само по собі світиться, але «непламеняющееся». [51, с.133].

³⁵⁷Для визначення віддалі від Землі (а потім від інших планет) до Сонця, як пояснює Стойкович, потрібно

було точно визначити паралакс останнього, що було нелегкою проблемою на той час із-за неточності приладів та необхідності узгоджувати одночасні спостереження в різних місцях, скажімо за проходженням Венери по диску Сонця, що мало місце 1761 та 1769 рр., коли «Усі Астрономи, що спостерігали у цьому випадку паралакс Сонця, прийняли його рівним 8 секундам і декільком сотих \так\ частин». Згаданий Максим Геллій внаслідок спостережень, проведених 1769 р. в Норвегії, приймає за цю величину 8", 70 або 8", 7, тоді як за обчисленнями Лялянда вона дорівнює 8", 6 [51, с.124-125]. Далі автор пояснює як за допомогою пропорцій, знаходити потрібні віддалі між світилами. Розбіжності у визначенні паралаксу привели, як це видно в наступній главі, до суттєвої різниці в обчисленнях середніх \усобных\ віддалей від Сонця, проведених, напр., згаданим Геллієм (при паралаксі 8",7) та акад. Шубертом (при паралаксі 8",8). Перший з них отримав для Урану 391,627463, а другий – 386,421494 географічних миль [51, с.144].

³⁵⁸«Нині читаю у глядачі Ризькому (der Zuschauer), у № 76 за 1813 рік, що на Сонці з'явилася пляма, яка має 264,936,500 кв. географічних миль і, отже, у 28 разів більша від поверхні землі» [51, с.118]. При згаданому спостереженні Гершеля пляма мала діаметр 6000 миль. З горами на Місяці порівнював спостережувані ним плями астроном Шретер, приписуючи останнім висоту до 216 географічних миль «над середнім темним заглибленням» [т.с.].

³⁵⁹Так само і наслідки, але в астрологічному сенсі, цитуючи без коментарів висновки, зроблені Гершелем на основі «спостережень власних та інших учених» про те, що «роки, в яких більше число плям спостерігається, є найбільш родючими» [51, с.120].

³⁶⁰Стойкович коротко визначає ще тропічний та синодичний, але так як вони «більше потрібні Астрономам» [51, с.140] с.140, то він оминає їх розгляд.

³⁶¹Можже Стойкович знав, що цим правилом оперував ще Лямберт 1761 р., як пише Стойкович у розділі про Цереру, де він, однак, уже згадує Боде (але не Тіціуса, спражнього ініціатора закону Тіціуса-Боде) [51, с.166].

³⁶²«Ежели далее от Урана открыта будет новая планета, то ея отстояние от солнца будет = $4+128.3 = 388$ » [51, с.142].

³⁶³«Имеют ли планеты жителей или не имеют, утвердительно ничего сказать нельзя. Ежели однако дозволено заключать по совершенному сходству, каковое есть между землею и прочими планетами, то с вероподобностию положитъ можно, что планеты

обитаемы чувствующими словесными существами: ибо невероятно, что бы высочайшее существо, создавши преогромные шары, оставило их без разумных тварей» [51, с.151].

³⁶⁴Гаусс вичислив також початок еліптичної орбіти астероїда Церера, відкритого Піацці 1.01.1801 р., як автор вже згадував раніше [51, с.165]. Сумніви, як пише Стойкович, що це не комета (а «планета»), намагалися розвіяти Боде та Цах. Зникле світило було знову виявлене 7.12.1801 Цахом та Ольберсом [т.с., с.166] у вказаному місці, за координатами вирахованими Гауссом. У чотирьох розділах про астероїди Стойкович посилається на спостереження або математичні викладки 14 астрономів (Бланкіні, Боде, Буркхард, Гаусс, Гардінг, Гершель, Кассіні, Лямберт, Тіціуса, Ольберс, Піацці, Фонтана, Цах, Шретер).

³⁶⁵Кассіні вважав, що кільце Сатурна є «зібранням малих і близьких один до другого супутників»; Вістон – що воно «складається з випаровувань, спричинених Сатурном»; Мопертью – що «складається з випаровувань, які Сатурн відірвав силою своєю притягальною від хвоста якоїсь комети, так як відторгнув і супутників від комети»; Кант і Лаплас – що «воно \кільце\ утворилося \составилось\ з атмосфери самої планети» [51, с.172].

³⁶⁶«Поелику не могли приметить на нем \Сатурне\ пятен, то обращение его около оси до Гершеля не было точно определено. \...\ Гершель видел на нём пять значительных полос, как на Юпитере, кои движутся на // плоскости экватора, где также лежит и кольцо» [51, с.172-173].

³⁶⁷За спостереженнями Шретера і Гардінга ці кільця нерухомі, тоді як Гершель визначив період обертання зовнішнього – 10 год. 32 хв. і 15,4 сек. «Імовірно, що і внутрішнє кільце обертається за той же час», – пише Стойкович. За результатами їх спостережень кільце можна собі уявити як «кучі страшно великих глиб, що об'єдналися силою притягання і створили склепіння навколо тіла планети» [51, с. 171-172].

³⁶⁸Стойкович приводить числові дані обидвох, у т.ч. «пустого простору» між кільцями [51, с.170].

³⁶⁹Гершель «заклучил о великой скорости его \Урана\ кругообращения» [51, с.173]. За нинішніми даними, період власного обертання Урана становить бл. 17 год. Неточність обумовлена зокрема тим, що газова поверхня планети не обертається як єдине ціле; і що «на поверхні Урана не виявлено помітних неоднорідностей, що допомогли б уточнити тривалість доби на планеті».

³⁷⁰«Качание Луны»: /.../ «кажется будто бы луна около

своего центра // несколько туда и сюда колебалась, а посему и явление сие называется колебанием (*libratio*). Колебания по долготе бывает большее. И иногда составляет 1/8 часть целой лунной тарелки, происходит же из неровного движения луны в орбите около \навокколо\ земли при одинаковом обращении около оси [51, с.192-193].

³⁷¹«Из колебанием по широте выводится то, что ось луны не имеет постоянного наклона к эклиптике (2° \нини $1,5^{\circ}$), но несколько оное изменяет от неравного притяжения земли на лунный эллипсоид, когда луна движется около земли, которая не в центре лунной орбиты. [51, с.193].

³⁷²У цієї спільній таблиці 1-й стовпець, – «по порядку від самої планети», – подає «Час обертання головної (своєї) планети», а 2-й – «Віддаль від головної планети в її півпоперечниках \півдіаметрах\». Нижня частина таблиці, що відведена для Урану містить дані ... 6-ти (так!) супутників, від «Першого» до «Шостого» включно [51, с.204].

³⁷³Пристрій, напр., що зображає Юнітер зі супутниками називається *Jovilabium*. Відповідно він подає латинські назви для Сатурна та Урану зі своїми сателітами («Пристрій \снаряд\, який представляє положення супутників Сатурна і їх рух наз. *Saturnilabium*»).

³⁷⁴«Із 7ми супутників, які супроводжують Сатурна, четвертий і найбільший відкрито Гугенієм 1655, чотири – Кассінієм, два – Гершелем 1789 за допомогою свого 40 футового телескопа \...\. Користуючись тим же телескопом Гершель відкрив 11.01.1787 два супутники Урана, а 1794 – «останні два»» [51, с.203].

³⁷⁵*Mundus Iovialis anno MDCIX detectus ore perspicilli Belgici /.../ cum theoria, tum tabulae, propriis observationibus maxime fundatae /.../. – Noribergensae: typis Iohannis Lauri, 1614* (існує факсимільне перевидання разом з німецьким перекладом «*Die Welt des Jupiter, 1609 mit dem flämischen Teleskop entdeckt*», здійснений Шльором *Joachim Schlör*), де є перша згадка про туманності в сузір'ї Андромеди (*the Andromeda galaxy*), спостережувані ним з телескопом. Учень Тихо Браге (1601), німецький математик і астроном, лютеранин Симон Маріус (Марій, *Marius, Mayr*; 1573 – 26.12.1624), виготовив власний телескоп (*perspicillum*) і 29 грудня 1609 за юліанським календарем (що випадає на 8 січня 1610 р. за грегорианським; тобто на день пізніше від Галілея) спостерігав супутники Юнітера (що активно заперечував Галілей), давши їм імена (Іо, Європа, Ганімед і Каллісто, якими вже 1613 р. послуговувався Кеплер: „*Io, Europa, Ganymed atque Callisto lascivo nitium perplacere Iovi*“) та уклавши перші таблиці

їх середнього руху (він першим звернув увагу на зміни їхньої яскравості. Марій є автором першого німецького перекладу з грецького оригіналу (кн.1-6) евклідових «Початків» та книг про комети 1596 та 1618 рр., астрономічних таблиць (*Tabulae Directionum Novae*, 1599), календаря (1601) та астрологічних прогностиків (*Prognostica*). Відкриття сателітів сприяло посиленню позиції геліоцентризму. [52], (*J J O'Connor and E F Robertson* // <http://www-history.mcs.st-andrews.ac.uk/Biographies/Mayr.html>).

³⁷⁶«Астрономи вважають, що число їх в нашій Сонячній системі \доходить\ до мільйона» [51, с.218].

³⁷⁷«О естестве и составе комет испытатели природы всех времен различные имели мнения» [51, с.218].

³⁷⁸«\...\. не есть невозможно, чтобы оне населены были словесными и чувствительными существами, которые на долгом путешествии своим вокруг солнца могут \...\. удивляться многообразию красот природы, и наслаждаясь бытием своим, прославляют Творца. произведшиаго их» [51, с.223].

³⁷⁹Автор свою негативну відповідь підкріплює словами Ейлера, який «по вычислениям доказал, что узлы сих 8 комет более удалены от орбиты земной, нежели чтобы кометы сии могли произвести на ней печальные возмущения» [51, с.224].

³⁸⁰Щоб уявити віддаленість зір, Стойкович наводить такий уявний приклад: «Ядро, викинуто з гармати, що знаходиться на Сонці, могло б досягти Уран за 479 років, а найближчу нерухому зорю – майже за 10 мільйонів років. \...\. Гершель говорить, що є зорі, світло яких може дійти до нас через два мільйони років» [51, с.227].

³⁸¹Поряд з поняттям блиску, Стойкович значну увагу звертає на мерехтіння зір, – «трепетание и сверканье», «не властиве планетам», – причинами якого він вважає «парі нашої атмосфери, що коливаються» та «малий видимий діаметр нерухомих зір» [51, с.227-228].

³⁸²Космогонічна проблематика, так само як згадані питання з небесної механіки та матеріал останньої глави вимагають окремого висвітлення. Сам Стойкович у розділі про Молочний Шлях солідаризує з космогонічними поглядами «великого Гершеля», який «спостереженнями довів те, що провіщали сміливі припущення Лямберта і Канта про будову неба і природи \натури\» [51, с.232].

³⁸³«Найповніший каталог» зір, за думкою Стойковича (і про який знав ІФ), був укладений Ляляндом: *Histoire céleste française*. – Paris, an IX (1801) [51, с.229]. «Кращими небесними глобусами є: 1. Англійські Адамса. 2. Французькі Вогонда, Лялянда, Фортеня і Делямарша.

3. Шведські Акерманна і Акреля. Крім глобусів є ще півглобуси та конусоглобуси (*coniglobia*)». Основою конусоглобуса є екватор, а наверху – полюс. Такими є Функові, які продаються з його книжкою: *Anweisung zur Kenntniss der Gestirne*. 1777» [т.с., с.234].

³⁸⁴До 21 назви «стародавніх» сузір'їв, Стойкович додає 12 зодіакальних та 14 нових, частину яких він взяв з каталогу Гевелія *Firmamentum sobiescianum* (1690) [51, с.235]. Значно більшу кількість він подає у розділах «Сузір'я північні» та «Сузір'я південні», виділяючи в кожному з них древні та нові і додаючи інколи короткі пояснення, а наприкінці бібліографію з 6 творів Бодє (*J.F.Bode*, 1793, 1801, 1805, 1807) та Рюдигера (*E.F.Rüdiger*, 1786, 1805).

³⁸⁵«Туманные звёзды \...\, в небе некоторые ясные пятна... Прежде почитали оные частицами млечного пути и нимало не думали, что из них возродится новое и величественнейшее понятие о мире. \...\ // Гершель 1785 нашел оных уже до 1249: а ныне умножил сие число многими тысячами» [51, с.239-240].

³⁸⁶«Звёзды переменные – особенное в небе явление, неудобобъясняемое \...\, // двоякого роду а) или с периодическими изменениями \и Причина\, или в) без периодических изменений \и Исчезнувшие и новые звёзды; Причина сего явления» [51, с.242-243].

³⁸⁷І. «Всеобщее движение всех небесных тел» [51, с.247-249]; ІІ. «О силе, связывающей всю вселенную воедино» [т.с., с.249-250-].

³⁸⁸Цю силу, аналогічно Ньютону, Стойкович вкладає в руки Всевишнього: «Какая сила удерживает небесные светила, в пространстве вселенной? Какая сила впечатлела им первое движение и что их содержит в непрерывной деятельности? По чему не движутся оне по прямым линиям, но по кривым, к кругу более или менее приближающимся? Для чего не удаляются спутники от планет, планеты и кометы от светила дня? Простое средство употреблено Всевышним, для содержания всех светил в связи и для непрерывного их движения. Сие средство есть всеобщее тяготение, простирающееся во всей вселенной» [51, с.249].

³⁸⁹«Движение сие более всего заметно в Арктуре, потом у Сирия. Кроме сих двух есть ещё другие звёзды, кои в последствии времени несколько переменили места свои \...\ А из того, что замечено в некоторых, заключает и о прочих» [51, с.247].

³⁹⁰Йдеться про описані раніше зор'яні туманності \туманные звёзды\, чотири класи яких розглянуто в попередній главі [51, с.239-241]. Там же Стойкович використовує слово «пляма»: «Замечательнее прочих это туманное пятно, которое Гугений первой открыл

в мече Ориона» [т.с., с.240].

³⁹¹Мова йде про подвійну зорю Сіріус (а Великого Пса), найяскравішу на небі (світність Сіріуса у 22 рази більша, ніж Сонця).

³⁹²У НБУВ є ще інші видання, напр., два з 1802, з яких одне – *Философическая и политическая переписка императрицы Екатерины II с Г. Волтером* \...\: пер. с франц. Ч.1-2. – СПб.: Тип. императорская, 1802. – [2], 220, [2], 220 с.; 8°. й інші видання. Видавець Олександр Іванович Подлисецький переклав також переписку «Вольтера с Даламбером с 1746 по 1763 годы» (М., 1804). Пор. Pappas J.N.: *Voltaire and d'Alembert*. – Bloomington, Ind., 1962. Листи Вольтера надзвичайно багаті зосібна різними деталями з європейського життя сер.XVIII ст., ставлення Заходу і Порту до російської імперії тощо, і можуть ще прислужитися історикам України. Літератору їх треба читати в оригіналі.

³⁹³Прабабуся Проспера Меріме (письменника, що з такою симпатією описав побут й звичай українських козаків), дитяча письменниця, журналістка і педагог Лепренс де Бомон, Жанна-Марі (Ле пренс, ле Пренс де Бомонт; *Jeanne-Marie Leprince \ Le Prince \ de Beaumont*; 1711 – 8.09.1780) видала також подібний «навчальний посібник» для хлопців та книгу про досконале виховання, одним із перекладачів яких був Іоанн Харламов: «Юношеского училища, или Нравоучительных разговоров» 4-я часть (Москва, 1774) та «Совершенного воспитания» 3-я часть (Москва, 1787). *Протоієрей Покровського собору в Москві Іоанн (Іван) Герасимович Харламов (1746 – 1791), перетлумачив декілька богословських творів, редагував з 1787 р. три релігійні журнали, які поширювалися серед православних і в Україні. Напевно, що він цікавився філософією і точними науками, бо переклав «Собрание разных рассуждений, касающихся до словесных наук, истории и философии» Жана д'Аламбера (1-я ч.; Санкт-Петербург, 1787).

³⁹⁴В СПб до редагування мали відношення масон Федір (Теодор) Чуді (*Chevalier de Lussy*; який особисто знав Ж.М.Лепренс, яка друкувалася в його журналі «*Le Caméléon Littéraire*», СПб, 1755) або Шевальє де Менвільєр (*Mainvilliers*; коментатор історичних творів Вольтера, у т.ч. про Україну, згодом проф. Московського університету), або ж обидва разом, які додавали до оригіналу деякі примітки і невеликі доповнення, скажімо сторінку з примітивною хвалою у формі віршового тексту про Московію («*La Moscovie et ses vastes contrées*») [55, с.5].

³⁹⁵Письменник і перекладач (Мольєра та Вольтера), Білгородський губернатор (1775-) і сенатор Петро

Семенович Свистунів, золотоординські предки якого перебралися до Речі Посполитої, а звідти в Росію, навчався в Сухопутному Шляхетному кадетському корпусі, де зокрема брав участь в дійствах театральних, зосібна у першому представленні трагедії Сумарокова за старокиївською тематикою «Хорев» (разом Микитою Панасовичем Бекетовим, майбутнім генерал-ад'ютантом при гр. Розумовському [1751-]).

³⁹⁶Тимофій Іванович Можайський переклав також з німецької повчальні історії «Зеркало добродетели и благонравия» Іоганн Ефраїма Кейля (3-є вид. – Москва: тип. у-та, 1811. – IV, 348 с.), де в прозово-віршовій формі «сударь батюшка» розповідає двом юним слухачам про існування інших світів та життя на них, навчає «познавать блистательное славное голубое небо», стверджуючи, «что там есть многие миры, подобные нашей земле» («Звёзды», с.295-298. – С.295).

³⁹⁷Московський типограф і видавець Андрій Гордієвич (Гордианович) Решетников (Решетников; не пізніше 1770 – не раніше к.1830 рр.) видав ще «Начальные правила арифметики и Краткое руководство к географии\ ...\» (1792), як другу частину (другий клас) «Нового способа, или Новейшей азбуки, для научения детей \...\» (1791-); «Новый Месяцеслов /.../». – М., 1799, 8° (II вид. М., 1802, 8°), в якому зокрема подано пасхалії на 15 років та відомості про довготу дня та фази Місяця та четвертий том «Курса чистой математики» (Москва: В Губернской типографии у А\ндрея\ Решетникова, 1809 – 15. – 8°. (Перше вид. 1786).

³⁹⁸ІРНБУВ. – Рук.731/418С (рукою ІФ).

³⁹⁹Значна частина фондів якої закаталогізована Фальківським – [31], [32].

⁴⁰⁰Переписування книг було однією з давніх традицій монахів. В особі свого батька ІФ змалку мав чи не найкращий приклад і в цьому відношенні.

⁴⁰¹Напр., Marcii Tullii Ciceronis, et clarissimi graeci philosophi Platonis selectiora quaedam opera, ex editis eorum ?/ libris per I.E.C. (Іринея, єпископа Чигиринського) in monasterio Kiovensi S. Michaelis, ab aureo vertice cognominato, annis 1808 et 1809 perscripta in proprium usum [61].

⁴⁰²У Київ Болховітінов приїхав 11.04.1822, будучи 24.01.1822 призначеним архієпископом Київським і Галицьким. До цього він учився у Воронежській гімназії (1778-85), де він згодом викладав філософію (між 1790-97) та французьку мову (1797-99; він знав ще польську та німецьку) [47].

⁴⁰³У 1792 р він заносить в окремий зошит вірші учнів свого Класу піїтики \поезії\ (81 учень у 1791 р., прізвища котрих він подає за абеткою ІРНБУВ. – Рук. ДА/П.489).

⁴⁰⁴«Піитический Сборник» з таким власноручним написом на першому аркуші: «Із числа книг шкільної бібліотеки Чигиринського Архієрейського дому». – [Поч.XIX ст.]. – 76 арк. – Іл 4°. ІРНБУВ. – Рук. 697/490С. – Арк.19-49.

⁴⁰⁵Collectio sententiarum poetarum: Haec sententia Petri Semenczenko discipulus classis Poeseos 11-то 7-bris 1801. ІРНБУВ. – Рук. 697/490С. – Арк.19-49.

⁴⁰⁶Dionisii Catonis disticha (арк. 50-59), Virgilii Bucolicorum Eclogae та ін. ІРНБУВ. – Рук. 697/490С.

⁴⁰⁷Крім книг ІФ позичав різні інструменти, прилади та географічні карти. Г.Гловацький, напр., 29 квітня 1799 р. випозичив у нього «скриньку з компасом, [...], а 20 травня – власний циркуль ІФ та Globus Coelestis \Небесний глобус\» [1, с.613 – 614].

⁴⁰⁸Серед них о.Іоанн, який 2-го січня 1799 р. позичив Wolfii IV. tomus Mathesis, тобто один з томів енциклопедичних «Основ всіх математичних наук» (т.1-4) Вольфа, що мали декілька видань після їх появи у 1710 р. і охоплювали також й астрономію [1, с.613 – 614].